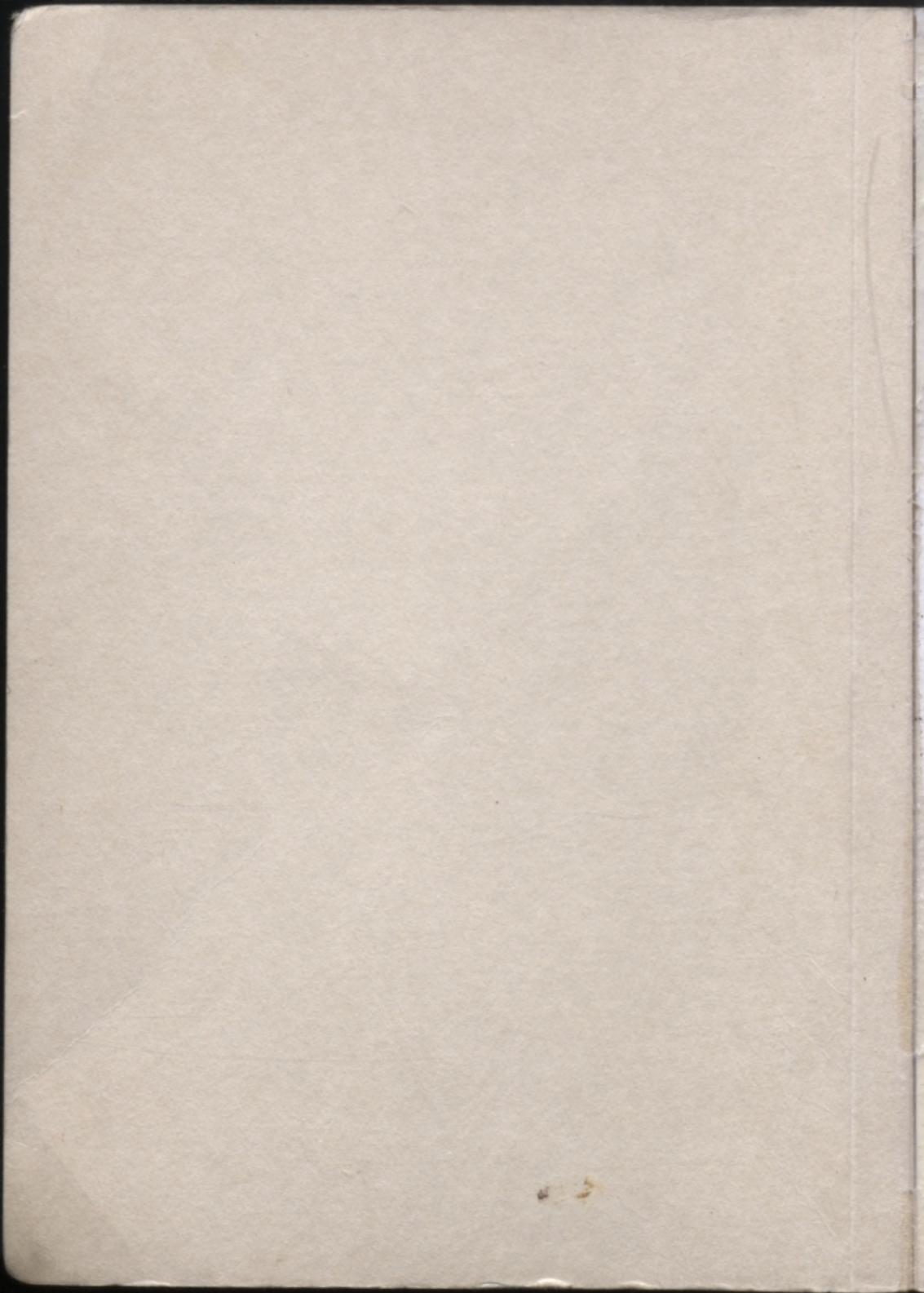

V.Kalme, G.Smiltiece

**LATVIEŠU
LITERĀRĀS VALODAS
VĀRDDARINĀŠANA
UN MORFOLOĢIJA**

2001-3

651

Liepājas Pedagoģijas akadēmija

Vilma Kalme, Gunta Smiltnece

**LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS
VĀRDDARINĀŠANA UN
MORFOLOĢIJA**

Lokāmās vārdšķiras

Liepāja 2001

Kalme V., Smiltneiece G. Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija. Lokāmās vārdšķiras: Mācību grāmata. – Liepāja: LiePA, 2001. – 293 lpp.

Recenzentes: Dr. philol. Anna VULĀNE

Dr. philol. Ieva OZOLA

Vāka dizains: Maruta BOŽE

Datorsalicēja: Lilija OZOLIŅA

PRIEKŠVārds

Šajā grāmatā ir iekļauta daļa no latviešu literārās valodas kursa: ir dota ievirze morfoloģijas ievadjautājumos, apskatīti morfēmikas, formveides un vārddarināšanas jautājumi un dots visu lokāmo vārdšķiru morfoloģiskais apskats. Tas pamatos balstās uz latviešu literārās valodas tradicionālās gramatikas teoriju. Materiāla izklāstā visas parādības skatītas no mūsdienu viedokļa, neatspoguļojot gramatisko formu vēsturiskās pārmaiņas un attīstību. Strīdīgu jautājumu izklāstā ir norādīts uz atšķirīgām koncepcijām pašreizējā latviešu valodas izpētes un attīstības posmā, kā arī pausts autoru viedoklis.

Darba pamatā ir teorētiskās atziņas, kas ietvertas J.Endzelīna "Latviešu valodas gramatikā", autoru kolektīva veidotajā "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" 1. daļā, "Latviešu literārās valodas vārdnīcā", "Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā", skolu mācību grāmatās, kā arī dažādu autoru (A.Blinkenas, A.Bergmanes, I.Celmiņas, I.Freimanis, A.Kalnačas, M.Lepikas, D.Nītiņas, Ā.Ozolas, J.Rozenberga, E.Soidas, V.Staltmanes, A.Vulānes u.c.) darbos par morfoloģijas jautājumiem.

Grāmata domāta galvenokārt Liepājas Pedagoģijas akadēmijas studentiem, kas apgūst filoloģijas bakalaura un maģistra studiju programmu, vai arī kas studē profesionālajā latviešu valodas un literatūras skolotāju programmā. To var izmantot arī citi interesenti.

Pateicamies visiem, kas veicināja šī darba tapšanu.

Autores

IEVADS

1. Gramatika un morfoloģija, morfoloģijas robežzinātnes

Viena no valodniecības nozarēm ir **gramatika**. Terminam *gramatika* (gr. *grammatikē* 'rakstības māksla') ir vairākas nozīmes:

- valodniecības nozare par vārdu un teikumu uzbūvi,
- pētījumi (publikācijas) par vārdu un teikumu uzbūvi,
- pati valoda, proti, vārdu un teikumu, gramatiskā uzbūve (SV II, 256).

Gramatikas izpētes objekts ir

- valodas gramatisko kategoriju sistēma,
- vārdu un teikumu uzbūve un pārmaiņas,
- vārdu saistīšanas līdzekļi un vārdu sakārtošanas likumības teikumā.

Katrai valodai ir sava gramatika, ko veido, pamatojoties uz konkrēta attiecīgās valodas materiāla. Tāpēc nošķir, piemēram, latviešu, igauņu, lietuviešu, itāliešu u.c. valodu gramatiku. Valodniecībā pastāv arī tāda zinātniska disciplīna kā vispārīgā gramatika, kuras mērķis ir izstrādāt kopīgus valodu gramatiskās uzbūves pētīšanas principus.

Gramatikai ir divas daļas: **morfoloģija** un **sintakse**.

Vārds *morfoloģija* (gr. *morphē* 'veids, forma' un *logos* 'jēdziens, mācība') terminoloģijā tiek izmantots vairākās zinātņu nozarēs, piemēram, dzīvnieku un augu morfoloģijā pētī organismu (cilvēka, dzīvnieka, auga) formu un uzbūvi, ģeomorfoloģijā pētī Zemes virsas reljefu, tā izveidošanos un attīstību (SV I, 443, 243; SV II, 500, 262; LLVV V, 269, 270).

Valodniecības zinātnē morfoloģija ir gramatikas daļa, kas aplūko vārdu darināšanu, vārdu formas, to veidošanu un ar tām izteiktās gramatiskās nozīmes. Vārdšķiru ietvaros morfoloģijā

- klasificē vārdus pēc dažādām pazīmēm (piemēram, lietvārdus sugas vārdos un īpašvārdos, skaitļa vārdus pamata un kārtas skaitļa vārdos);
- izzina katras vārdšķiras gramatiskās kategorijas;
- pētī vārdu sastāvu un vārddarināšanas un formveides sistēmu.

Vārds parasti sastāv no vairākām daļām (priedēkļa, saknes, piedēkļa, galotnes), kuras sauc par morfēmām. Vārda un tā atsevišķu daļu, proti,

morfēmu, struktūru jeb sastāvu un pazīmes pētī morfoloģijas nozare **morfēmika**.

Vārdu darināšanas paņēmienus, līdzekļus un citus ar šo procesu saistītus jautājumus pētī morfoloģijas nozare **vārddarināšana** jeb **derivācija** (**derivatoloģija**) (Vulāne II, 4). Mūsdienu valodnieki (D.Nītiņa III, 57–60; A.Vulāne II, 4 u.c.) diferencē morfēmiku, vārddarināšanu un morfoloģiju, uzlūkojot tās par patstāvīgām valodniecības nozarēm, jo tām ir savi uzdevumi un savi izpētes priekšmeti. Vārddarināšana uzskatāma par vispatstāvīgāko morfoloģijas nozari, un tās apskats galvenokārt tikai tradīcijas pēc tiek iekļauts morfoloģijā.

Formu veidošanas procesā tiek lietoti noteikti paņēmieni un līdzekļi. Formu apjomu (tipus), formu veidošanas paņēmienus un līdzekļus pētī morfoloģijas nozare **formveide**.

Morfoloģijai tuvākās robežzinātnes ir **fonētika**, **sintakse** un **leksikoloģija**. Tā saistīta ar dialektoloģiju, semasioloģiju, stilistiku.

Vārdam ir savs skanējums. Katrs izrunātais vārds sastāv no noteiktu skaņu apvienojuma vai – pavisam reti – no vienas skaņas (*ai!*, *o!*), katrai skaņai rakstos ir savs atveidojums – burts vai burtkopa. Fonētika ir samērā patstāvīga valodniecības nozare, un tomēr tā cieši saistīta ar morfoloģiju, jo skaņu pārmaiņas ietekmē morfoloģiskos procesus ļoti tieši: skaņu mijas vai zuduma rezultātā var tikt veidota gan kāda vārda cita forma (*sainis* → *saiņa*), gan var rasties jauns vārds (*just* → *jaust*).

Pamatojoties uz fonētikas un morfoloģijas nozares **morfēmikas** ciešo saistību, izveidojusies starpnozare **morfonoloģija**, kuras izpētes objekts ir skaņu pārmaiņu likumības morfēmā (Nītiņa III, 58).

Morfoloģija pētī vārdu, sintakse – teikumu. Vārds ir galvenā nosaucošā vienība, teikums – sazināšanās vienība. Abas gramatikas daļas – morfoloģija un sintakse – ir savstarpēji saistītas, jo domas var izteikt teikumā ar noteiktu vārdu sastāvu, bet vārds teikumā var saistīties ar citiem vārdiem tikai konkrētā morfoloģiskā formā.

Morfoloģijai un leksikoloģijai ir kopīgs izpētes objekts, proti, vārds. Leksikoloģijā tiek iekļauti jautājumi par vārda leksisko nozīmi un nozīmes izmaiņām, morfoloģijā – kā iepriekš minēts – jautājumi par vārda sastāvu un

sastāva izmaiņām. Vārdi pastāv noteiktā gramatiskā formā kā runā, tā rakstos. Savukārt, vairumam vārdu jebkurā formā ir noteikta semantika jeb leksiskā nozīme: morfoloģijas nozares *vārddarināšanas* rezultātā rodas jauns vārds jeb leksēma ar atšķirīgu leksisko nozīmi (*liels* → *lielums*) vai atšķirīgu leksiskās nozīmes niansi (*liels* → *paliels*).

2. Vārda leksiskā nozīme, vārdforma, vārda gramatiskā nozīme

Katram patstāvīgam vārdam ir leksiskā un gramatiskā nozīme. **Leksiskā nozīme** ietver sevī vārda jēdzienisko saturu, proti, priekšstatu par priekšmetu, parādību, kustību u.tml., piemēram, vārda *aizskriet* nozīme ir 'skrienot attālināties' vai arī – 'ātri pāiet, aizritēt', ja runā par laiku, par laika posmu (LLVV I, 112, 113), vārda *strauts* nozīme ir 'neliela ūdenstece, kas veidojas no pazemes, lietus vai sniega kušanas ūdeņiem' (LLVV VII₂, 242).

Lokāmie vārdi (arī apstākļa vārdi, kam ir salīdzināmās pakāpes) var nostāties dažādās formās, proti, vārdformās, kuras ietver vārda gramatisko nozīmi. **Vārdforma** ir viena un tā paša vārda gramatiskais variants. Katra vārda dažādām vārdformām ir vienāda leksiskā nozīme, bet atšķirīgas gramatiskās nozīmes. (Sk. arī Nītiņa III, 66–72)

Par vārda **gramatisko nozīmi** sauc kādā vārdā ietvertās vispārīgās nozīmes, kas ar vārda leksisko nozīmi nav saistītas tieši (Mlvg I, 10). Gramatiskās nozīmes izteicēja ir vārdforma. Vārdformā līdzās vienai leksiskajai nozīmei iespējamās vairākas gramatiskās nozīmes. Piemēram, vārdu *strauts* no gramatiskā viedokļa raksturo vīriešu dzimte, vienskaitlis, nominatīvs. Šīs trīs gramatiskās nozīmes ir daudziem vārdiem ar citu semantiku, piemēram, lietvārdiem *ezers*, *ezis*, *ledus*, skaitļa vārdiem *simts*, *tūkstošis*.

Citi gramatisko nozīmju ilustrācijas piemēri: divu dažādas leksiskās nozīmes lietvārdu formās *strautos* un *ezeros* ietverta viena un tā pati gramatiskā daudzskaitļa un gramatiskā lokatīva nozīme; darbības vārdu formām *aizskriešu*, *uzzīmēšu*, *rakstīšu* ir atšķirīga leksiskā nozīme, bet visām trim viena un tā pati gramatiskā nākotnes, gramatiskā vienskaitļa un gramatiskā 1. personas nozīme.

3. Paradigma, pamatforma

Vārdformas valodniecībā tiek apvienotas konkrētā sistēmā. Vārda formu kopumu, kādā var pastāvēt jebkuras patstāvīgas vārdšķiras vārds, sauc par **paradigmu** (gr. *paradeigma* 'paraugs, veids'). Šķir *pilnu paradigmu* un *nepilnu paradigmu*. Tā, piemēram, pilna lietvārdu locīšanas paradigma ietver visu septiņu locījumu formas vienskaitlī un daudzskaitlī, kopā 14 vārdformas. Daudz plašāka paradigma ir īpašības vārdam, kas ietver gan nenoteiktās, gan noteiktās galotnes īpašības vārdu vīriešu un sieviešu dzimtes formas abos skaitļos, gandrīz visos locījumos pamata, pārākajā un vispārākajā pakāpē. Visplašākā paradigma ir darbības vārdam: tā ietver visu piecu izteiksmju un katrai izteiksmei atbilstošo laiku formas abās kārtās, abos skaitļos, trīs personās, kā arī divdabjus un divdabju formu sistēmu.

Nepilna ir to lokāmo vārdu paradigma, kurus nelieto visās attiecīgajai vārdšķirai piemītošajās formās.

Daži piemēri:

lietvārdu locīšanas sistēmā daudzskaitliniekiem (*brokastis, cerīgi, ļaudis, pelni*) nav vienskaitļa formu un otrādi – vienskaitliniekiem (*bravūra, celšanās, skaidrība, vienatne*) nav daudzskaitļa formu; atgriezeniskajiem lietvārdiem, kas beidzas ar izskaņu *-šanās* (*sabāršanās, tikšanās*), vienskaitlī nav datīva, lokatīva un vokatīva formas, daudzskaitlī nav datīva, instrumentāļa, lokatīva un vokatīva formas;

darbības vārdu paradigmā pavēles izteiksmē nav laika formu; vienpersonas darbības vārdiem (*atbalsoties, kutēt, līnāt, snigt*) trūkst 1. personas un 2. personas formas;

vietniekvārdu locīšanas sistēmā dažiem vārdiem trūkst atsevišķu locījuma formu (vārdam *sevis* nav nominatīva, vārdam *kas* nav lokatīva), vārdiem *sevis, kas* u.c., kuru sastāvā ir vietniekvārds *kas* (*nekas, jebkas, kaut kas, diez kas, diezin kas, nez kas, nezin kas*), nav ne dzimtes, ne skaitļa kategorijas, vietniekvārdiem *es* un *tu* trūkst dzimtes kategorijas.

Katrai paradigmai ir sava sākuma forma, ko sauc par **pamatformu**. (Atcerēsimies, ka šajā formā vārds tiek dots vārdnīcās!) Lietvārda pamatforma

ir vienskaitļa nominatīvs (*diena*) vai daudzskaitļa nominatīvs, ja vārds ir daudzskaitlinieks (*svētki*). Īpašības vārda pamatforma ir vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs pamata pakāpē ar nenoteikto galotni (*skaists*, *drosmīgs*) vai ar noteikto galotni, ja leksiskā nozīme norāda uz noteiktību un vārdu ar nenoteikto galotni nelieto (*galvenais*, *turpmākais*). Skaitļa vārda pamatforma var būt vai nu vīriešu (*viens*), vai sieviešu (*nulle*) dzimtes vienskaitļa (*simts*) vai arī daudzskaitļa (*divi simti*) nominatīvs. Vietniekvārda pamatforma ir vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvs (*pats*, *viņš*), bet atgriezeniskajam vietniekvārdam, kam nominatīva formas trūkst, pamatforma ir ģenitīvs (*sevis*). Savukārt daudzskaitliniekam *abi* pamatforma ir daudzskaitļa nominatīvs. Darbības vārda pamatforma ir nenoteiksme (*smaidīt*, *smieties*).

4. Gramatiskās kategorijas

Ar vārda gramatisko nozīmi un gramatisko formu cieši saistīts jautājums par gramatiskajām kategorijām (gr. *katēgoria* 'spriedums, vērtējums').

Katrai gramatikas nozarei raksturīgas savas kategorijas, piemēram, teikuma locekļu kategorija ir sintakses kategorija, bet dzimtes, skaitļa, locījuma, personas kategorija ir morfoloģijas kategorijas. **Morfoloģijas kategorijas** ir vārdformu grupas, kuras saista gramatiskās nozīmes tuvums (Nītiņa III, 73). Tās apvieno savstarpēji saistītas un reizē pretējas gramatiskās nozīmes, piemēram, vienskaitļa un daudzskaitļa gramatisko nozīmi savstarpēji saista daudzuma nojēgums, bet vienlaikus šķir vienas reālās pretnostatīšana divām vai vairākām. Savstarpēji vienotās un vienlaikus pretējās gramatiskās nozīmes atbilstoši tiek izteiktas ar savā starpā saistītu un tai pašā laikā pretēju gramatisko formu sistēmu (Mllvg I, 12). Gramatiskā kategorija pastāv, ja valodas attiecīgās nozares sistēmā ir vismaz divas gramatiskās nozīmes. Pēc apjoma šķiramas plašākas un šaurākas gramatiskās kategorijas, piemēram, laika gramatiskajai kategorijai pakārtota tagadnes, pagātnes un nākotnes kategorija.

5. Vārdšķiras

5.1. Grupējuma principi

Morfoloģijas uzdevums – visus valodā esošos vārdus pēc noteiktiem principiem sagrupēt vārdu šķirās. **Vārdšķiras** ir leksiski gramatiskas vārdu grupas. Mācība par vārdšķirām ir viens no morfoloģijas pamatjautājumiem. Vārdšķirā krustojas leksiskais un gramatiskais aspekts. Vārdam piemīt konkrēta leksiskā nozīme, vārdšķirai – vispārīga leksiskā nozīme. Latviešu valodā vārdu dalījumu vārdšķirās nosaka vairāki principi. Nozīmīgākie ir šādi:

vārda vispārīgā leksiskā nozīme,
vienādu gramatisko kategoriju piemītība,
sintaktiskās funkcijas teikumā.

- **Vārda vispārīgā leksiskā nozīme** rāda būtiskās pazīmes, ar kurām attiecīgais vārds atšķiras no citu vārdšķiru vārdiem. Katrai vārdšķirai piemīt noteikta rakstura nozīmes. Tā, piemēram, lietvārda vispārīgā leksiskā nozīme ir priekšmetiskums. Ar lietvārdu gan darbību, gan īpašību, gan citas pazīmes var uztvert priekšmetiski, piemēram, vienas un tās pašas darbības nosaukumi ir vārdi *skatīties* un *skatīšanās*. Vārdā *skatīšanās* darbība izteikta priekšmetiski (sk. arī 60. lpp.). Darbības vārda vispārīgā leksiskā nozīme ir darbības vai stāvokļa nojēgums, skaitļa vārds ietver daudzuma jēdzienu, vietniekvārds – aizvietojamības jēdzienu, prievārds – saistāmības un sintaktisko attieksmju jēdzienu. Saiklim raksturīga saistāmība, partikulai – niansējamība un/vai runātāja attieksme pret īstenību. Īpašības vārda un apstākļa vārda vispārīgā leksiskā nozīme ir vienāda – abi izsaka pazīmi, taču atšķirīgs ir objekts: īpašības vārds parāda priekšmeta (*skaisti svētki*) vai būtnes (*gudri laudis*) pazīmi, apstākļa vārds – visbiežāk darbības (*skaisti dzied*), kā arī īpašības (*joti skaisti svētki*) un apstākļa (*joti skaisti dzied*) pazīmi.
- **Gramatisko kategoriju piemītība.** Lokāmajiem vārdiem ir vairākas gramatiskās kategorijas. Dažām vārdšķirām ir kopīgas gramatiskās kategorijas. Tā lietvārdam, īpašības vārdam, skaitļa vārdam un vietniekvārdam raksturīgas trīs t.s. nominālās kategorijas – dzimte, skaitlis, locījums –, kas katrā vārdšķirā izpaužas dažādi. (Locījuma kategorija

lietvārdos norāda uz priekšmetu vai personu attieksmēm, bet īpašības vārdos – uz priekšmeta vai personas un pazīmes sakariem.) Kā īpašības vārdam, tā apstākļa vārdam kopīga ir gradācijas jeb salīdzinājuma pakāpju kategorija (*labs – labāks – vislabākais, labi – labāk – vislabāk*).

Darbības vārdam raksturīga kārtas, izteiksmes, laika, skaitļa un personas kategorija. Personas kategorija ir arī dažiem vietniekvārdiem (es, *mans* – 1. personas vietniekvārds, *tu, tavs* – 2. personas vietniekvārds, *viņš* – 3. personas vietniekvārds).

Apstākļa vārdam piemīt tikai gradācijas jeb salīdzinājuma pakāpju gramatiskā kategorija, taču tā neaptver visus apstākļa vārdus.

Prievārdam, saiklim, partikulai un izsaukmes vārdam gramatisko kategoriju nav. Šīs vārdšķiras raksturo gramatisko kategoriju neesamība.

- **Vārda sintaktiskās funkcijas teikumā.** Priekšmetu, būtnu, pazīmju, darbību nosaukumi teikumā var būt teikuma locekļi.

Lietvārda sintaktiskais lietojums ir ļoti daudzpusīgs. Tas var būt jebkurš teikuma loceklis (sk. 60. lpp.).

Īpašības vārds un skaitļa vārds visbiežāk tiek lietots par apzīmētāju (*Skaists bērns. Divi pāri kurpju.*) Ar īpašības vārdu bieži veido izteicēja nominālo daļu (*Bērns ir skaists.*).

Darbības vārds kā vienkāršo, tā salikto laiku personas formā ir izteicējs (*Bērns izlasa katru vārdu. Bērns ir izlasījis. Darbs tiek veikts rūpīgi. Darbs ir paveikts godam.*) vai galvenais loceklis (*Stipri līst.*). Apstākļa vārds parasti ir apstākļlis (*Māte laipni pasmaida.*). Prievārds teikuma locekli nekad neveido, bet ietilpst teikuma locekļa sastāvā kopā ar kādu deklinējamu vārdu (*Viņš pārstāja domāt pa vecam.*). Teikuma locekļa veidošanai izmanto arī partikulu *kā* (*Uzkrita kā sniegs uz galvas.*). Pārējās partikulas, tāpat saikļi un izsaukmes vārdi teikuma locekli neveido un tā sastāvā neietilpst.

Uz piederību noteiktai vārdšķirai norāda ne vien iepriekšminētās pazīmes – katrai vārdšķirai raksturīgā vispārīgā leksiskā nozīme un gramatiskās kategorijas, kā arī spēja būt (vai nebūt) par teikuma locekli –, bet bieži vien arī tādi vārddarināšanas līdzekļi kā piedēkļi, piemēram, *-īb-, -niek-, -tāj-, -um-* (*labība, saimnieks, skolotājs, ātrums*) tiek izmantoti vienīgi

lietvārdu darināšanai, *-ād-, -īg-, -isk-, -ot-* (*savāds, darbīgs, dienvidniecisks, rievots*) – īpašības vārdu darināšanai, *-ā-, -ē-, -ī-, -o-* (*cilāt, berzēt, svētīt, ogot*) – darbības vārdu darināšanai.

Iekļaujot vārdu konkrētā vārdšķirā, nepietiek ar vienu vai pāris pazīmēm, kas var būt dažām vārdšķirām kopīgas. Jāievēro viss vārdšķirai raksturīgo pazīmju kopums. Kaut, piemēram, vārdi *lasīt* un *lasīšana* abi izsaka darbību, tie nepieder pie vienas vārdšķiras, jo tiem nav vienādu gramatisko kategoriju: vārdam *lasīšana* ir gramatiskā dzimtes, skaitļa un locījuma kategorija, vārdam *lasīt* personas formā (pamatformā tam gramatisko kategoriju nav), piemēram, vārdformā *lasu* ir gramatiskā kārtas, izteiksmes, laika, skaitļa un personas kategorija.

Dažādās vārdšķirās arī viena un tā pati kategorija izpaužas atšķirīgi, piemēram, lietvārda **skaitļa** kategorija rāda priekšmetu vai būtņu kvantitatīvās atšķirības (*galds – galdi*) vai – retumis – kvalitatīvās atšķirības (*ziemelis – ziemeļi*), turpretim, būdama darbības vārda kategorija, tā rāda darbības un personas/-u sakarus (*rakstu – rakstām*).

Pamatojoties uz iepriekš minētajām pazīmēm, visus vārdus latviešu valodā grupē 10 vārdšķirās.

5.2. Iedalījums pēc patstāvīguma

Sešas no desmit vārdšķirām ir **patstāvīgas** vārdšķiras, kas objektīvo īstenību atspoguļo priekšmetu, būtņu, pazīmju, darbību nosaukumos un teikumā parasti ir teikuma locekļi.

Patstāvīgo vārdu vārdšķiras

Lietvārds jeb substantīvs.

Īpašības vārds jeb adjektīvs.

Skaitļa vārds jeb numerālis.

Vietniekvārds jeb pronomens.

Darbības vārds jeb verbs.

Apstākļa vārds jeb adverbs.

Lietvārdus, īpašības vārdus un skaitļa vārdus mēdz saukt par nomeniem (lat. *nomen* 'vārds').

Trīs vārdšķirās apkopoti **palīgvārdi**, kas

- izsaka dažādas semantiski sintaktiskas attieksmes starp patstāvīgiem vārdiem un nosaka deklinējama vārda locījumu (*paslēpjās aiz koka, iesmejas aiz prieka*);
- saista sintaktiskas vienības: teikuma locekļus (*Spīd mēness un zvaigznes.*); teikuma daļas (*Spīd mēness, un miljoniem zvaigžņu mirgo rudenīgajās debesīs.*); teikumus (*Nomācās. Un sāka līt.*);
- izsaka vārda vai teikuma nozīmju nokrāsas vai arī runātāja attieksmi pret izteikto domu (*Viņš pat nepaskatījās. Nē, viņš nevēlas.*).

Palīgvārdu vārdšķiras

Prievārds jeb prepozīcija.

Saiklis jeb konjunkcija.

Partikula.

Viena vārdšķira savdabīgā veidojuma un sintaktiskā lietojuma dēļ netiek iekļauta ne patstāvīgo vārdu, ne palīgvārdu grupā.

Vārdšķira, kas neietilpst ne patstāvīgo, ne palīgvārdu vārdšķirā

Izsaukmes vārds jeb interjekcija.

5.3. Iedalījums pēc lokāmības

Pēc **lokāmības** vārdšķiras dalāmas divās grupās: lokāmās un nelokāmās vārdšķirās. Piecas no patstāvīgajām vārdšķirām ir lokāmas. Savukārt četras no tām – lietvārdi, īpašības vārdi, skaitļa vārdi un vietniekvārdi –, pieder pie deklinējamām vārdšķirām, jo tām piemīt locījuma kategorija. Darbības vārds ir lokāma konjugējama vārdšķira, tāpēc ka tam raksturīga personas kategorijas piemītība. Darbības vārda lokāmie divdabji ir deklinējami.

Apstākļa vārdi, palīgvārdi, t.i., prievārdi, saikļi, partikulas, kā arī izsaukmes vārdi ir nelokāmas vārdšķiras.

Vārdšķiru iedalījums pēc lokāmības

Lokāmās vārdšķiras		Nelokāmās vārdšķiras
Deklinējamas vārdšķiras	Konjugējama vārdšķira	
Lietvārds Īpašības vārds Skaitļa vārds Vietniekvārds	Darbības vārds (Darbības vārda lokāmie divdabji ir deklinējami)	Apstākļa vārds Prievārds Saiklis Partikula Izsaukmes vārds

Tādās lokāmajās vārdšķirās kā lietvārdos un skaitļa vārdos ir daudz nelokāmu vārdu. Lielākā daļa nelokāmo lietvārdu ir aizguvumi (*boa, Dimā, cece, bezē, hindi, Anrī, tango, Tartu, ragū* (sk. 113. lpp). Nelokāmi skaitļa vārdi (*desmit, simt, tūkstoš*) radušies valodas attīstības gaitā, lokāmajiem atmetot galotni (Mllvg I, 481).

6. Gramatiskā homonīmija

Daļai vārdu teikumā iespējamas vairāku vārdšķiru funkcijas. Vārdu, kas var veikt gan vienas, gan citas vārdšķiras funkcijas, sauc par gramatisko homonīmu. Šādas parādības, proti, homonīmijas, pastāvēšana īpaši raksturīga nelokāmo vārdšķiru starpā.

Nelokāmo vārdšķiru gramatiskie homonīmi

Vārdi	Apstākļa vārdi	Prievārdi	Saikļi	Partikulas	Izsaukmes vārdi
1.	2.	3.	4.	5.	6.
ak				ak	ak
ar		ar		ar	
arī			arī	arī	
drīz	drīz		drīz - drīz		
gan			gan - gan	gan	
jau	jau			jau	
jo			jo	jo	
kā	kā			kā	
kaut			kaut	kaut	
kopš		kopš	kopš		
lai			lai	lai	
līdz	līdz	līdz	līdz		
maz	maz			maz	
ne			ne - ne	ne	
nu	nu			nu	nu
par		par		par	

1.	2.	3.	4.	5.	6.
pirms		pirms	pirms		
še	še			še	
tā	tā			tā	
taču			taču	taču	
tad	tad			tad	
tāpat	tāpat		tāpat	tāpat	
te	te		te - te		
tik	tik		tik - tik	tik	tik
tikkko	tikko		tikko		
tomēr			tomēr	tomēr	
vai			vai	vai	vai
vēl	vēl			vēl	

Gramatisko homonīmu konkrēto lietojumu var noteikt, iepazīstoties ar atbilstošo vārdšķiru būtiskajām pazīmēm un izprotot tās. Piemēri.

Vārdi *jau, maz, tā, tad, tik, vēl* ir apstākļa vārdi, kad tie teikumā norāda darbības laiku, mēru vai veidu (**Vēl** ir agrs.), un partikulas, kad tie niansē teikumā kāda vārda vai visa teikuma nozīmi (*Kas vēl nebūs!*); vārdi *kopš, pirms* ir saikļi, kad tie saista palīgteikumu ar virsteikumu (*Aizritējis gads, kopš viņš iestājās akadēmijā.*), un prievārdi, kad, saistot patstāvīgus vārdus, noteic deklinējama vārda locījumu (**Kopš** viņa iestāšanās akadēmijā *jau pagājis vesels gads.*).

Retumis gramatiskā homonīmija vērojama lokāmo un nelokāmo vārdšķiru vārdu starpā. Piemēri:

klāt – darbības vārds pamatformā (*Kam patīk klāt galdu?*);

apstākļa vārds (*Viņš ātri bija klāt.*);

ir – darbības vārds būt personas formā (*Ir jau vēls.*);

saiklis, kas saista vienlīdzīgus teikuma locekļus (*Ir meitenes, ir zēni steigšus uz izeju.*);

partikula, kas pastiprina teikumā kāda vārda nozīmi (*Viņš māja ar roku, bet viņa uz to pusi ir nepaskatījās.*);

līdz – darbības vārda līdzēt personas forma (*Ko līdz padoms, ja nav iespēju realizēt.*);

apstākļa vārds (*Viņš gāja līdz.*);

saiklis (*Viņš strādāja, līdz viss bija gatavs.*);

prievārds (*Viņš strādāja līdz vēlai naktij.*).

MORFĒMIKA

1. Morfēmikas un morfēmas jēdziens

Vairums patstāvīgo vārdu sastāv no sīkākām daļām jeb **morfēmām**, kam ir vai nu gramatiska vai leksiska nozīme, vai arī vienlaikus gan gramatiska, gan leksiska nozīme. Morfēmas, to sastāvu, pazīmes, funkcijas un klasifikāciju pēti morfoloģijas nozare **morfēmika**.

Morfēma ir pats mazākais morfoloģiski nozīmīgais vārda elements jeb sastāvdaļa (Mllvg I, 77). Latviešu valodnieciskajā literatūrā parasti tiek aplūkotas tādas morfēmas kā **priedēklis** jeb **prefikss** (*aiz-vējš*), **piedēklis** jeb **sufikss** (*vēj-ain-s*), **galotne** jeb **fleksija** (*aizvēj-š*, *vējain-s*) un **interfikss** (*vērt-s-lieta*). Praktiskajā gramatikā pastāv dažādi morfēmu un to apvienojumu grafiskie apzīmējumi. Šinī mācību līdzeklī tiek rekomendēti šādi:

priedēklis ~~~~~

sakne _____

interfikss ○

piedēklis v

galotne u

nullgalotne ∅

celms ┌

izskaņa └

Bez grafiskā apzīmējuma praktiskos vingrinājumos morfēmas ieteicams atdalīt ar vertikālu svītru: saul | es | star | s, ne | pa | dev | ig | s.

Citi valodnieciskajā literatūrā lietotie morfēmu un to apvienojumu apzīmējumi:

priedēklis ^

sakne ∩

interfikss ○

piedēklis ^

galotne □

nullgalotne ∅

celms —

izskaņa ~

sau | les | star | s, ne | pa | dev | ig | s

(Vulāne II, 10)

Veicot **formveides funkciju**, morfēma maina vārda gramatisko nozīmi, piemēram, formai *māc-ās* ir īstenības izteiksmes gramatiskā nozīme, formai *jā-mācās* – vajadzības izteiksmes gramatiskā nozīme; formai *grim-st-u* – tagadnes gramatiskā nozīme, formai *grim-š-u* – nākotnes gramatiskā nozīme; formai *māj-ai* – datīva, bet formai *māj-ā* – lokatīva gramatiskā nozīme. Turpretī, veicot **vārddarināšanas funkciju**, morfēma ietekmē vārda leksisko nozīmi. Salīdziniet, piemēram, vārdus *skola* un *skol-o-t*, *skola* un *skol-īg-a*, *skābs* un *ie-skābs*, *skābs* un *skāb-e*!

Vairums morfēmu, piemēram, priedēkļi *aiz-*, *no-*, priedēkļi *-tāj-*, *-šan-*, *-īb-*, *-isk-*, *-ot-*, *-inā-* sastāv no skaņu apvienojuma. Morfēmu var veidot arī viena pati skaņa, un tādā gadījumā tieši gramatiskā un/vai leksiskā nozīme to atšķir no fonēmas, piemēram, vārdā *ie-ie-t* divas morfēmas veido divskanis *ie* un vienu morfēmu – līdzskanis *t*. Saknē ietverta ar šo vārdu apzīmētā jēdziena 'virzīties, liekot soļus' (LLVV III, 400) semantika, priedēklis *ie-* niānsē un precīzē saknē ietvertu leksisko nozīmi – 'ejot ievirzīties kur iekšā' – (LLVV III, 271) un vienlaikus norāda uz darbības nobeigtību. Galotnei *-t* ir gramatiska nozīme – ar to noformēta darbības vārda nenoteiksme. Fonēmām *ie* un *t* ne leksiskas, ne gramatiskas nozīmes nav. Fonēmas ir vārda sastāvdaļas, kas palīdz atšķirt vārdus citu no cita (Laua II, 8, 9), piemēram, lietvārdus *kāpa* un *lāpa*, vietniekvārdus *kas* un *tas*, darbības vārdus *zīlēt* un *zīmēt*.

Morfēmas raksturo

- skaniskais (runā) un grafēmiskais (rakstos) izteiksmes veids,
- gramatiskās un/vai leksiskās nozīmes piemītība,
- nedalāmība (to sadalot, zūd morfēmas būtība, proti, nozīmīgums, un līdz ar to beidz pastāvēt pati morfēma).

Morfēmām salīdzinājumā ar vārdu ir augstāka abstrakcijas pakāpe, to nozīmes nav tik konkrētas kā vārdam, turklāt morfēmām nav iespējama ne teikuma locekļa, ne teikuma vai tā daļas funkcija. Vārds ir mazākā vienība sintakses līmenī un lielākā morfoloģijas līmenī. Turpretī morfēma ir mazākā vienība morfoloģijas līmenī.

2. Morfi jeb morfēmu varianti

Daļa morfēmu blakus esošās fonēmas ietekmē mainās un pastāv vairākos variantos jeb **morfos**, piemēram, lietvārda *draugs* sakne ir *draug-*, bet no vārda *draugs* ar priedēkli *-īb-* atvasinātajam vārdam *draudzība* priedēkļa pirmās fonēmas – palatālā vokāļa jeb priekšējās rindas patskaņa *ī* – ietekmē *g* mijas ar *dz*, un parādās cits saknes *draug-* morfs, proti, *draudz-*.

Ja morfs radies vārddarināšanas procesā, visiem variantiem parasti saglabājas viena un tā pati leksiskā nozīme. Morfi jeb morfēmu varianti ir divām morfēmām – **saknei** un **piedeklim**. Morfi ir radušies vēsturiskās patskaņu mijas un līdzskaņu mijas, kā arī vēsturiskā līdzskaņu zuduma rezultātā. Morfi sastopami dažādās vārdu šķirās un realizējas kā **vārddarināšanas**, tā **formveides** procesā. Visvairāk morfu ir lietvārdu saknē un piedēklī un darbības vārdu saknē.

2.1. Vārddarināšanas morfi

Lietvārdu darināšanā realizējusies

- palatālo vokāļu jeb priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija. Tās rezultātā radušies, piemēram, **saknes** morfi *zirg-*, *zirdz-* un *zirg-* vārdos *zirg-s*, *zirdz-iņ-š*, *zirg-el-is*, morfi *sarg-* un *sardz-* vārdos *sarg-s* un *sardz-e* un arī **piedekļa** morfi *-niek-* un *-niec-*, piemēram, vārdos *skol-niek-s*, *skol-niec-e*;
- [j] noteiktās līdzskaņu mijas ietekmē **saknē** radušies tādi morfi kā, piemēram, *gul-* un *guļ-* vārdos *gul-ē-t* un *guļ-a* (*gul-ē-t – guļ-u → guļ-a*);
- vēsturiskās patskaņu mijas ietekmē radušies tādi **saknes** morfi kā, piemēram, *nes-* un *nas-* vārdos *nes-t*, *nas-t-a*;
- līdzskaņu vēsturiskā zuduma dēļ **sakne** saīsinājusies dažu pirmās konjugācijas darbības vārdu motivētos lietvārdos to piedēkļu priekšā, kas sākas ar līdzskaņiem š vai s, piemēram, piedēkļu *-šan-* un *-sm-* ietekmē izveidojušies morfi *berz-* un *ber-* vārdos *berz-t*, *ber-šan-a*, morfi *pau-* un *pau-* vārdos *iz-paus-ties* un *iz-pau-sm-e*.

Darbības vārdu darināšanā realizējusies

- palatālo vokāļu jeb priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija, piemēram, **saknes** morfi ir *brēk-* un *brēc-* vārdos *brēk-t* un *brēc-inā-t*;
- vēsturiskā patskaņu mija. **Saknes** morfi ir, piemēram, *lūz-* un *lauz-* vārdos *lūz-t* un *lauz-t*, *griez-* un *graiz-* vārdos *griez-t* un *graiz-t*.

Īpašības vārdu darināšanā realizējusies

- palatālo vokāļu jeb priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija, piemēram, **saknes** morfi ir *sīk-* un *sīc-* vārdos *sīk-s* un *sīc-iņ-š*, *draug-* un

draudz- vārdos **draug-s** un **draudz-īg-s**;

- [j] noteiktā līdzskaņu mija, piemēram, morfi ir *smilt-* un *smilš-* vārdos **smilt-s** un **smilš-ain-s** (**smilt-s** – **smilš-u** → **smilš-ain-s**).

2. 2. Formveides morfi

Lietvārdu formveides procesā realizējusies

- [j] noteiktā līdzskaņu mija. Tās rezultāts ir, piemēram, **saknes** morfi *bried-* un *briež-*, *līm-* un *līm-*, *klint-* un *klinš-* pamatformā un citās vārdformās: **bried-is** – **briež-a**, **līm-e** – **līm-j-u**, **klint-s** – **klinš-u**. Arī **piedēkļa** morfi, piemēram, *-īt-* un *-īš-*, *-iet-* un *-ieš-*, *-sm-* un *-smj-*, *-l-* un *-ļ-*, *-n-* un *-ņ-* pamatformā un citās formās: *zaķ-īt-is* – *zaķ-īš-iem*, *latv-iet-is* – *latv-ieš-i*, *tiek-sm-e* – *tiek-smj-u*, *aug-l-is* – *aug-ļ-a*, *griež-n-es* – *griež-ņ-u* (pēdējā piemērā ir gan saknes, gan piedēkļa varianti jeb morfi).

Darbības vārdu formveides procesā realizējusies

- [j] noteiktā līdzskaņu mija, kuras ietekmē radušies, piemēram, **saknes** morfi *kāp-* un *kāpj-*, *cel-* un *ceļ-* pamatformā un tagadnes celmā un pastāv arī no tagadnes celma veidotās formās: **kāp-t** – **kāpj-u**, **kāpj-oš-s**; **cel-t** – **ceļ-u**, **ceļ-am-s**;
- [t] noteiktā līdzskaņu mija nenoteiksmes celmā, kuras rezultāts ir, piemēram, **saknes** morfi *ved-* un *ves-*, *met-* un *mes-* pagātnes celma formās un nenoteiksmes celma formās: **ved-u**, **ved-is** – **ves-t**, **ves-tu**, **ves-t-s**; **met-u**, **met-is** – **mes-t**, **mes-tu**, **mes-t-s** (pagātnes celms ir senāks par nenoteiksmes celmu);
- [d] noteiktā līdzskaņu mija, kuras ietekmē sastopami, piemēram, **saknes** morfi *ved-* un *vez-*, *met-* un *mez-* pagātnes celma formās **ved-u**, **met-u** un daļēji lokāmajā divdabī **vez-dam-s**, **mez-dam-s**;
- vēsturiskā patskaņu mija, kuras rezultātā sastopami, piemēram, **saknes** morfi *tap-* un *top-*, *pirk-* un *pēr-* nenoteiksmes un tagadnes celma formās: **tap-t**, **tap-tu** – **top-u**, **top-oš-s**; **pirk-t** – **pēr-u**, **pēr-am-s**, **pēr-ot**;
- vēsturiskā līdzskaņu zuduma dēļ radušies, piemēram, **saknes** morfi *lūz-* un *lū-*, *kļīs-* un *kļi-* nenoteiksmes celma formās (**lūz-t** – **lūz-tu**, **kļīs-t** – **kļīs-tu** – **kļīs-t-s**) un tagadnes celma formās (**lū-st-u** – **lū-st-oš-s**,

kļ-st-u – kļ-st-of), jo piedēkļa *-st-* priekšā zudis līdzskanis *z* respektīvi *s*.

Vietniekvārdu un skaitļa vārdu formveides procesā realizējusies

- [j] noteiktā līdzskaņu mija. **Saknes** morfi *pat-* un *paš-*, *tūksto-* un *tūkstoš-* sastopami vietniekvārda *pats* un skaitļa vārda *tūkstotis* locīšanas paradigmā: *pat-s – paš-a, tūkstot-is – tūkstoš-i*.

Morfēmas var raksturot pēc dažādām pazīmēm: pēc nozīmīguma, novietojuma, funkcijas, semantikas, cilmes u.c.

3. Morfēmu iedalījums pēc nozīmīguma

Pēc nozīmīguma šķir pamatmorfēmu jeb sakni un pārējās sastāvdaļas jeb afiksus.

Sakne ir vārda svarīgākā, nozīmīgākā, obligātā sastāvdaļa, jo tajā ietverta vārda leksiskā nozīme jeb vārda semantika, respektīvi, konkrēts jēdzieniskais saturs. Vārdā var būt sakne vien: *sen, pērn, simt*. Bieži sakne ir kopīga veselai radniecīgu vārdu saimei: *ēn-a, ēn-ains, aiz-ēn-of, ap-ēn-of, no-ēn-of, ēn-iņa; dail-e, dail-ums, iz-dail-of, iz-dail-ošana*. Arī salikteni ar divām vai vairākām saknēm var veidot radniecīgu vārdu saimi, ja saliktais celms izmantots jauna vārda motivēšanai: *svēt-dien-a, svēt-dien-ība, svēt-dien-tīgs, svēt-dien-tīgums; dien-vid-rīt-i, dien-vid-rīt-enis*.

Afikss (lat. *affixus* 'piestiprināts') ir kopīgs nosaukums pārējām vārda sastāvdaļām – **priedēklim, piedēklim, galotnei, interfiksam**. Afiksi ir morfēmas, ko pievieno vārda saknei (*sen* → *ne-sen*), celmam (*ie-ie-t* → *ie-ie-šan-a*) vai visam vārdam (*laimīgs* → *ne-laimīgs, jā* → *jāt-nieks*).

Valodniecībā pastāv vairāki **interfiksa** jēdziena skaidrojumi.

- Tradicionāli par interfiksu tiek nosaukta saliktenī esošā pirmā komponenta – deklinējamā vārda – galotne. Visbiežāk tā ir lietvārda (*taut-as-dziesma, ziben-s-novedējs, ac-u-mirkļis*), retāk – īpašības vārda (*Zil-ais-kaļns*) galotne.
- Interfiks ir darbības vārda nenoteiksmes galotne *-t* gan saliktenī (*dzīvo-t-griba*), gan atvasinātā vārdā (*cel-t-nieks*).

- Interfikss ir tā saucamais sakņu savienotājpatstāvis *-o-* (*dain-o-loģija*, *teātr-o-mānija*), kas pārņemts no svešvalodām. (Skujiņa II, 95, 96)
- Interfikss ir iespraudums, kuram trūkst semantiskas un gramatiskas slodzes (Vulāne II, 9).

No šī viedokļa raugoties, par interfiksu būtu uzlūkojami patstāvi *i* un *e* piedēkļa *-niek-* un tā varianta *-niec-* priekšā (*talc-i-nieks*, *sald-e-niece*), kā arī patstāvis *I* to pirmās konjugācijas darbības vārdu nākotnes celmā, kam nenoteiksmes celms beidzas ar līdzskani *s* vai *z* un pagātnes celms – ar līdzskani *s*, *t*, *d* vai *z*: *nest* – *nesu* – *nes-I-š-u*, *krist* – *kritu* – *kri-t-I-š-u*, *brist* – *bridu* – *brid-I-š-u*, *gāzties* – *gāzos* – *gāz-I-š-os* (sk. 237.lpp.).

Interfikss nemainās, vārdu lokot (*led-us-auksts*, *led-us-auksta*, *led-us-aukstum*). Maiņa notiek atsevišķos saliktoņos, kuru pirmais komponents ir īpašības vārds ar noteikto galotni (*vec-ais-tēvs*, *vec-ā-tēva*, *vec-am-tēvam*, *vec-o-tēvu*). Šo formu datīvā un lokatīvā nav noteiktās galotnes īpašības vārdam raksturīgā paplašinājuma.

Tā kā visbiežāk saliktenī apvienojas lietvārda ģenitīvs kopā ar citu patstāvīgu vārdu, par interfiksu kļūst dažādu deklināciju lietvārdu vienskaitļa ģenitīva galotne, piemēram, *gald-a-lampa*, *ceļ-a-vējš* (1.dekl.), *brāl-a-sieva*, *akmen-s-ciets* (2.dekl.), *med-us-maize*, *med-us-salds* (3.dekl.), *dien-as-grāmata*, *jūr-as-zīls* (4.dekl.), *saul-es-stars*, *zāl-es-zaišs* (5.dekl.), *nakt-s-krēms*, *sird-s-skaidrs* (6.dekl.) vai dsk. ģenitīva galotne, piemēram, *jāņ-u-zāles*, *sūn-u-zaišs*. Dažos šāda veida saliktoņos par interfiksu kļuvusi gan vienskaitļa (*jāņ-a-bērns*), gan daudzskaitļa (*jāņ-u-bērns*) (LVPPV, 336) ģenitīva galotne. Veidojot salikteni, retumis pirmajam komponentam tiek atmests tikai galotnes patstāvis, piemēram, vārda *sēt-s-vidus* (← *sēt-as vidus*) interfikss ir galotnes *-as daļa -s*.

4. Morfēmu novietojums

Katrai morfēmai ir noteikts novietojums. Afiksu atrašanās vietu vārdā raksturo attiecībā pret sakni. Šķirami:

- **prefiksi** (lat. *praefixum*: *prae* 'priekšā', *fixus* 'ciets') jeb **priedēkļi**, kas atrodas saknes vai cita priedēkļa priekšā (*pa-rinde*, *at-tāls*, *ne-pa-gurt*),
- **interfiksi** (lat. *inter* 'starp, starpā'), kuri parasti ir starp saknēm (*stikl-o-grāfija*, *ūden-s-roze*, *zem-es-lode*, *vaļ-as-brīdis*), un
- **postfiksi** (lat. *post* 'pēc'), kas atrodas aiz saknes. Ir divējādi postfiksi:

sufikss (lat. *suffixus* 'piesists') jeb **piedēklis**, kas atrodas aiz saknes vai cita piedēkļa (*roz-īt-e*, *zem-en-īt-e*), un

fleksija (lat. *flexio* 'liekšana') jeb **galotne**, kas atrodas vārda/vārdformas beigās (*roz-e*, *dārzkop-is*).

Lokāmos vārdos galotne parasti mainās (*tēv-s*, *tēv-am*; *ceļ-t*, *ceļ-am*).

Nedaudzās vārdformās galotnes nav (vokatīvā *tēv, mām-iņ*, 3.personas formā *ceļ*). Lokāmās galotnes trūkuma apzīmēšanai mēdz lietot terminu *nullgalotne* (Vulāne II, bez lpp.).

Darbības vārdu atsevišķās formās un daļā apstākļa vārdu aiz saknes vai celma ir morfēmas, kas savulaik izveidojušās no dažādu vārdformu galotnēm, bet mūsdienās kļuvušas nemainīgas un par lokāmām vairs nav uzskatāmas (Mllvg I, 79), piemēram, vēlējuma izteiksmē (*es, tu, viņš, mēs, jūs, viņi apskati-tu; es, tu, viņš, mēs, jūs, viņi apskati-tos*), atstāstījuma izteiksmē (*es, tu, viņš, mēs, jūs, viņi apskat-ot; es, tu, viņš, mēs, jūs, viņi apskat-oties*), atgriezenisko darbības vārdu nelokāmajos divdabjos (*apskatot-ies, apskatām-ies*).

Nelokāma t.s. adverbiālā galotne ir apstākļa vārdos: *augst-u (kāpt), neparast-i (gudrs), (paveikt) god-am*.

Afiksi saistīti ar sakni vai citu afiksu koprakstījumā. Izņēmums ir priedēklis *ne-*. Noliegtajos vietniekvārdos tas tiek šķirts no motivētā vārda, ja deklinējamā vārda locījumu noteicis kāds no prievārdiem (*ne-vien-s cilvēks, ne ar vien-u cilvēku; ne-kaš neinteresē, ne par ko neinteresējas*). Konjugējamu vārdu analītiskajās formās priedēklis *ne-* pievienojas palīgdarbības vārdam, piemēram: pamatforma *ne-lasīt*, sintētiska forma *ne-lasu*, analītiskas formas *ne-esmu lasījis, ne-tiek lasīts*.

5. Morfēmu funkcijas

Kā sakni, tā afiksus izmanto gan vārdu darināšanā, gan vārdformu veidošanā, tāpēc pēc funkcijas jeb veicamā uzdevuma morfēmas daļa divās grupās: **vārddarinātājas morfēmas** un **formveides morfēmas** (sk. arī 16. lpp.).

5.1. Saknes funkcijas

Vārddarināšanā pamats ir sakne, kurai, atvasinot jaunu vārdu, pievieno kādu no afiksiem: *berz-t* → *no-berz-t*, *berz-t* → *berz-ē-t*, *berz-t* → *berz-e*. Atvasināšanas process var būt saistīts ar saknes patskaņa vai līdzskaņa miju vai līdzskaņa zudumu: *cel-t* → *cil-ā-t*, *nes-t* → *nēs-ā-t*, *slēg-t* → *slodz-ī-t*, *rok-a* → *roc-lb-a*, *mes-t* → *me-šan-a* (sk. 58.lpp.). Darinot salikteni, savieno divas vai vairākas saknes, celmus vai pilnus vārdus: *simt-reiz, nāk-am-gad, jaun-sarg-s, liet-us-sarg-s, Pūpol-svēt-dien-a*.

Saknes **formveides** loma īstenojas t.s. supletīvajās formās, t.i., vārdformās, kas tiek veidotas, nomainot sakni pret citu sakni, piemēram, atšķirīga sakne ir darbības vārda *iet* nenoteiksmē (*ie-t*), tagadnes formā (*ej-u*), pagātnes formā (*gāj-u*); darbības vārda *būt* tagadnes 1.personas formā (*es-mu*) 3.personas formā (*ir*).

5.2. Piedēkļa funkcijas

Priedēklis ir produktīvs **vārddarināšanas** līdzeklis, kas attiecīgajā valodas attīstības posmā aktīvi izmantots vārdu atvasināšanai. Priedēklus, kā arī priedēkļa funkcijā lietotas partikulas izmanto lietvārdu (*aiz-vējš, uz-kalns*), īpašības vārdu (*pa-liels, pār-drošs*), vietniekvārdu (*ik-viens, jeb-kurš*), darbības vārdu (*ap-skriet, sa-siet*), apstākļa vārdu (*ne-kur, jeb-kad*) atvasināšanā.

Formveides funkcija ir tikai priedēklim *vis-*, ar kuru veido īpašības vārdu un apstākļa vārdu vispārāko pakāpi (*vis-skaistākais, vis-skaistāk*), un priedēklim *jā-*, ko izmanto vajadzības izteiksmes veidošanai (*jā-domā*) (sk. arī 26., 147., 249.lpp.).

5.3. Piedēkļa funkcijas

Piedēklis, tāpat kā priedēklis, ir produktīvs **vārddarināšanas** līdzeklis. Ar piedēkļiem atvasina lietvārdus (*šū-šan-a, dzīv-niek-s*), īpašības vārdus (*med-ain-s, latv-isk-s*), skaitļa vārdus (*piek-t-ais*), vietniekvārdus (*mūs-ēj-s*), darbības vārdus (*soļ-o-t, glud-inā-t*).

Dažu piedēkļu vārddarināšanas aktivitāte laika ritējumā mainās. Mazāk produktīvs kļuvis, piemēram, piedēklis *-kl-* darba rīku nosaukumu darināšanai (*ar-kl-s, ir-kl-is*), tā vietā tagad biežāk izmanto piedēklus *-ēj-* (*pašgāj-ēj-s, radiouztvēr-ēj-s*) un *-tāj-* (*sadalītāj-s, siltināj-tāj-s*). Piedēklis *-o-* stāties piedēkļa *-ā-* vietā daudzos darbību nosaukumos: *dzīv-ā-t* aizstāts ar *dzīv-o-t, līg-ā-t* ar *līg-o-t, mel-ā-t* ar *mel-o-t* (Milvg I, 341).

Daudzi piedēkļi kļuvuši pavisam neproduktīvi, un ar tiem jaunus vārdus mūsdienās neatvasina. Tādi ir, piemēram, seni piedēkļi *-ak-* (*asaka*), *-er-* (*vēders*), *-est-* (*rūpestis*), *-et-* (*cepetis*), *-ol-* (*vītols*). Mūsu dienās vairāki piedēkļi tiek iekļauti lietvārdu un īpašības vārdu saknē,

- ja atvasinājuma motivētātvārds netiek lietots literārajā valodā vai ir pilnīgi zudis (*lakat-s, ezer-s, piln-s, pūpol-s*) (Milvg I, 79; LEV II, 90). Izņēmuma kārtā pēc modeļu sakritības dažkārt nošķir valodas sistēmā pastāvošus "dzīvus" afiksus, kam motivētātvārds nav saglabājis: *cīr-ul-is, zvīrb-ul-is, vies-ul-is*, tāpat kā *skop-ul-is* ← *skops, caur-ul-e* ← *caurs, ķim-en-es, līm-en-is*, tāpat kā *simt-en-is* ← *simts, dārz-en-is* ← *dārzs, ciel-av-a, Daug-av-a, Ruc-av-a*, tāpat kā *jaun-av-a* ← *jauns, līg-av-a* ← *līgt*;

- ja motivētājbārda un atvasinātā bārda semantika ir stipri attālinājušās viena no otras (*dzīv-s ← dzi-t, laipn-s ← lip-t*) (Mlv I, 225).

Iepriekšminētie noteikumi nav attiecināmi uz darbības bārdu. Piedēkļi *-ā-, -ē-, -ī-* u.c. saknē netiek iekļauti, kaut arī atvasinājuma motivētājbārds leksikā nav saglabājies: *vaj-ā-t, kav-ē-t, man-ī-t*) (Mlv I, 331).

Piedēklis ir arī produktīvs **formveides** līdzeklis. Piedēklus izmanto ģpašības bārdu un apstākļa bārdu pārākās pakāpes veidošanai (*skaist-āk-s, skaist-āk*), darbības bārdu tagadnes (*sal-st-u, skrie-n-u, pļau-j-u, domā-j-u*), pagātnes (*domā-j-u, sasveicinā-j-os*) un nākotnes (*domā-š-u, sasveicinā-s-ies, cel-s-Ø*) formu veidošanai, kā arī divdabju un to formu veidošanai (*domāj-os-s, domāj-us-i; domāj-am-s, domā-t-s, domā-dam-s, domāj-ot, domāj-am*).

5.4. Galotnes funkcijas

Galotne, atrazdamās bārda beigās, galvenokārt veic **formveides** funkciju. Tā ir produktīvākais afiksālais formveides līdzeklis. Galotni izmanto visu lokāmo bārdu daudzu formu veidošanai.

Piemērus sk. tabulā.

Vārdšķira	Vārds	Dzimte	Skaitlis	Locījums	Noteiktība	Persona
Lietvārds	lapa		lap-a lap-as	lap-a lap-as lap-ai utt.		
Ģpašības vārds	glīts	glīt-s glīt-a	glīt-s glīt-i	glīt-s glīt-a glīt-am utt.	glīt-ais glīt-ā glīt-ajam utt.	
Skaitļa vārds	simts viens	vien-s vien-a	simt-s simt-i vien-s vien-i	simt-s simt-a simt-am utt. vien-s vien-a vien-am utt.		
Vietniek- vārds	cits	cit-s cit-a	cit-s cit-i	cit-s cit-a cit-am utt.		
Darbības vārds	dziedāt		dzied-u dzied-am			dzied-u dzied-i dzied-Ø

Dažām galotnēm iespējama vienlaikus **vārddarinātāja** un **formveides** funkcija: galotne ir produktīvs lietvārdu (*iztik-a, sēd-e, meln-is, tērp-s*) (Mllvg I, 159; Soida III, 109–121) un kārtas skaitļa vārdu (*desmit-ais, tūkstoš-ais*) (Mllvg I, 170; Vulāne II, 10) darināšanas līdzeklis.

Ar galotni *-i* atvasina daudzus apstākļa vārdus: (*lielisk-i peldēt, negaidīt-i skaļš*) (Mllvg I, 706).

5.5. Interfiksa funkcijas

Interfiks ir **vārddarināšanas** līdzeklis tādos pareti sastopamos saliktoņos, kuros sakņu saistīšanai izmantots patskanis *o* (*stikl-o-grāfija* 'reproducēšanas paņēmieni, kurā izmanto stikla plāksnes', *luks-o-fors* 'gaismas signālaparāts' (← lat. *lūx* 'gaisma' un gr. *phoros* 'nesējs')).

Saliktoņos, kuros par interfiksu kļuvusi pirmā komponenta galotne, tas nav aktīvs vārddarināšanas līdzeklis, bet reizēm spēj diferencēt darinātā vārda leksisko nozīmi, piemēram, vārdos *darb-a-diena* 'dienakts daļa, kas paredzēta darbam (darbavietā)' (LLVV II, 249 – 1.nozīme), un *darb-dien-a* 'diena, kas nav svētdiena vai svētku diena' (LLVV 2, 250 – 2.nozīme). Saliktoņi ar interfiksu, piemēram, *saul-es-sarg-s* 'lietussargam līdzīgs priekšmets, kas paredzēts, lai aizsargātos no tieša saules starojuma' (LLVV 7, 328), un bez tā, piemēram, *saul-sarg-s* 'saulesargs' (LLVV 7, 330) parasti pastāv bez nozīmes atšķirības tik ilgi, kamēr valodā nostiprinās viens no vārdiem – visbiežāk īsākais.

Interfiksa **formveides** funkcija realizējas dažu 1.konjugācijas darbības vārdu nākotnes formās. Tiem pamatformā piedēkļa *-ī* nav: *dzēst – dzēs-ī-šu, dzēs-ī-si, dzēs-ī-s* (sk. arī 237.lpp.).

6. Morfēmu semantika

Valodā sastopamas viennozīmīgas un daudznazīmīgas morfēmas. Semantiskā ziņā nozīmīgākā ir **sakne**. Morfēmas jēdziens cieši saistīts ar vārdšķiras jēdzienu. Viena un tā pati sakne sastopama vairākās vārdšķirās, piemēram, lietvārdā *saul-e*, īpašības vārdā *saul-ains*, darbības vārdā *sauj-oties*; tāpat skaitļa vārdā *vien-s*, vietniekvārdā *ikvien-s* vai arī īpašības vārdā *dob-s*, darbības vārdā *dob-t*, lietvārdā *dob-e*.

Saknes leksiskā nozīme – viena vai vairākas – praktiski realizējas konkrētos vārdos un leksikogrāfiski tiek atspoguļota skaidrojošajās vārdnīcās. Tā, piemēram, vārdam *galva* izdalītas 6 nozīmes: ķermeņa daļa, saprāts, cilvēks kā skaitīšanas vienība, vadītājs, priekšmeta vai ierīces daļa, apaļas

formas priekšmets (LLVV 3, 55–62). Semantika ietverta saknē, galotnei -a šajā vārdā ir vienīgi gramatiska nozīme.

Afiksu nozīmes ir vairāk vispārinātas. Arī afiksā, tāpat kā saknē, var būt iekļauta gan viena, gan vairākas vispārīgās nozīmes.

Piemēri:

piedēklis *-isk-* asociējas ar pazīmes jēdzienu un ietver atbilstības, līdzības nojēgumu : *liel-isk-s, dab-isk-s*;

piedēkļi *-tāj-, -āj-* asociējas ar priekšmetiskuma nojēgumu, turklāt ar personu, kura pati var veikt kādu darbību (*modinā-tāj-s, sēņo-tāj-s, ar-āj-s*) vai ar ierīci, ar kuru var veikt kādu darbību: *modinā-tāj-s* (pulkstenis), *skaitļo-tāj-s*;

piedēklis *-tav-* norāda uz darbības vietu (*lasī-tav-a*) vai priekšmetu, ierīci (*šķil-tav-as*). (Sk. 65.–74., 123.–124., 199.–201. lpp.)

Terminoloģijas izstrādē afiksū atšķirīgās nozīmes apzināti tiek izmantotas terminu semantikas diferencēšanai (Skujīņa II, 49). Ķīmijas terminos, piemēram, fināles *-āts* un *-īts* agrāk tika izmantotas skābes sāļu nosaukumu darināšanai: *nitrāti* un *nitrīti* 'slāpekļskābes sāļi' (SV I, 458, 459). Terminu semantikas diferencēšanas nolūkā mūsu dienās fināle *-āts* saglabāta skābes sāļu terminēšanai, bet ar fināli *-īts* nosaukti paskābes sāļi: *nitrāti* 'slāpekļskābes sāļi' (SV II, 519), *nitrīti* 'slāpekļpaskābes sāļi' (SV II, 519), *sulfāti* 'sērskābes sāļi' (SV II, 761), *sulfīti* 'sērskābes sāļi' (SV II, 761).

Afiksos, ar kuriem iespējams atvasināt dažādu vārdšķiru vārdus, vispārīgo jēdzienisko nozīmi ietekmē motivētā vārda nozīme, piemēram, piedēklis *pa-* lietvārdos var ietvert vietas (*pa-zeme*), laika (*pa-vasaris*), pakļautības, pakārtojuma (*pa-veids*) nojēgumu, īpašības vārdos tas parāda nozīmes intensitātes samazinājumu (*pa-stiprs*), darbības vārdos piedēklim *pa-* ir vietas (*pa-bāzt*), īslaicīguma (*pa-spīdēt*), kvantitatīva ierobežojuma (*pa-lasīt*), pabeigtības (*pa-veikt*) nozīme.

Maz izteikta ir derivatīvo galotņu semantika. Lietvārdos tā ietver priekšmetiskuma nojēgumu (*ož-a, šķelm-e, kā-e, slēdz-is, at-var-s*).

7. Morfēmu cilme

Morfēmām ir dažāda cilme. Tās ir

- mantotas no indoeiropiešu vai baltu pirmvalodas,
- vēlāk no mantotajām morfēmām veidojušās latviešu valodā, tām saīsinoties, saplūstot vai sadaloties,
- pārņemtas no citām valodām, visbiežāk no latīņu un grieķu valodas.

Mantotās morfēmas un tās, kurās zināmas izmaiņas notikušas jau latviešu valodā, pēc V.Skujņas ieviestā parauga turpmāk tiek sauktas par **pašcilmes** morfēmām (Skujņa II, 27), no citām valodām ieviestās – par **aizgūtām** morfēmām.

Pašcilmes afiksi ir, piemēram, vārddarinātāji piedēkļi *aiz-*, *ap-*, *bez-*, *iz-*, *ne-*, *no-* *pa-*, *pār-*, *pēc-*, *pie-*, *pirms-*, *uz-*, *zem-*, arī formveides piedēklis *vis-* (LEV I, 59, 70, 123, 346, 621, 629; LEV II, 5, 19, 30, 42, 55, 459, 554, 540). Veidošanās gaitā notikušās pārmaiņas ilustrē, piemēram, formveides piedēklis *vis-*, kurš radies no vietniekvārda viss daudzskaitļa ģenitīva *visu* (Mllvg I, 464). Pašcilmes afiksi ir piedēkļi, ko izmanto lietvārdu (*-av-*, *-āj-*, *-el-*, *-ēn-*, *-īb-* u.c.), īpašības vārdu (*-gan-*, *-īg-*, *-isk-*, *-ot-* u.c.), darbības vārdu (*-ā-*, *-ē-*, *-ī-*, *-o-*, *-inā-* u.c.) un citu vārdšķiru vārdu atvasināšanai, tāpat nedaudzie piedēkļi (*-ain-*, *-ēj-*, *-īņ-*), ar kuriem darina dažādu vārdšķiru vārdus.

Pašcilmes afiksu grupā ietilpst arī formveides piedēkļi *-āk-*, *-j-*, *-n-*, *-s-*, *-š-* u.c.

Vārdu darināšanā tiek izmantoti daudzi aizgūti afiksi. Liela daļa aizgūto afiksu ir internacionāli elementi, proti, tie sastopami ne tikai latviešu valodā, bet vismaz trijās Eiropas lielāko tautu – angļu, itāliešu, franču, krievu, spāņu vai vācu – valodās.

Aizgūtie piedēkļi

Priedēklis	Cilme un nozīme	Piemēri
a- , patskaņa priekšā an-	gr. 'ne' (SV II, 15,52)	anaerobs 'organisms, kas spējīgs dzīvot bez brīva skābekļa'
de-	lat. <i>de-</i> 'at, lejup'; priedēklis, kas nozīmē atdalīšanu, pazemināšanu, atcelšanu (SV II, 133)	decentralizācija
dez-	fr. <i>des-</i> 'no-, at-'; priedēklis, kas nozīmē atcelšanu, likvidāciju, kaut kā trūkumu, faktu sagrozīšanu (SV II, 149)	dezinformācija , dezodorācija 'smakas likvidēšana'
dis- , patskaņu priekšā diz-	lat. <i>dis-</i> , gr. <i>dys-</i> 'pušu'; priedēklis, kas nozīmē šķiršanu, atdalīšanu, kaut ko pretēju, daļēji atbilst pašcilmes priedēklim <i>ne-</i> (SV II, 158)	disfunkcija
kon-	lat. <i>con</i> 'ar, kopā' (SV II, 378, 380)	koncentrācija kondomināts 'kopīga valdīšana'

pro-	lat. <i>pro-</i> , gr. <i>pro-</i> 'vietā, priekšā'; priedēklis ar nozīmi 'tāds, kas piekrīt kaut kam vai kādam, kas darbojas kaut kā vai kāda interesēs, kas kaut ko aizstāj' (SV II, 636, 628)	<i>prorektors,</i> <i>propedeitika,</i> <i>prokrievisks</i>
re-	lat. <i>re-</i> ; priedēklis, kas norāda uz darbības atjaunošanu vai atkārtošānu vai norāda uz pretdarbību (SV II, 657)	<i>rehabilitācija,</i> <i>reaģēt,</i> <i>reevakuācija</i>

(Internacionālie postfiksālie elementi aplūkoti nākamajā nodaļā par morfēmu apvienojumiem.)

8. Morfēmu apvienojumi

Vārda uzbūves elementi ir ne vien sakne un afiksi, bet arī vairāku morfēmu apvienojumi : celms, izskaņa un fināle.

8.1. Celms

Celms ir vārda daļa bez galotnes: *skolo-t*, *skolotāj-s*, *saimniek-s*, *saimniecisk-s*, *saimnieciskum-s*, *nesaimnieciskum-s*, *karstgalv-is*. Pēc sastāva celms var būt pirmatnīgs, atvasināts un salikts.

Par pirmatnīgu, vienkāršu jeb neatvasinātu celmu sauc tādu celmu, kurš ir vienāds ar sakni: *saul-e*, *do-t*.

Atvasinātā celmā bez saknes ir viens vai vairāki afiksi: *saul-īt-e*, *ne-pār-do-ties*.

Celmu, kurā apvienotas divas vai vairākas saknes, sauc par saliktu celmu: *ceļ-mal-a*, *ceļ-mal-lap-a*. Saknēm var būt pievienots viens vai vairāki afiksi: *paš-ap-ziņ-a*, *paš-ap-zin-īg-s*. Saliktā celmā var ietilpt vesels vārds kādā konkrētā formā : *sirds-apziņ-a*, *zāles-pļāvēj-s*.

8.2. Izskaņa

Izskanā apvienots piedēklis un galotne: *skol-ot*, *saim-nieks*, *agr-īns*. Vārdā, kurā ir vairāki piedēkļi, izskaņu veido pēdējais piedēklis ar galotni: *skol-o-tāj-s*, *saim-niec-isk-s*, *saim-niec-isk-um-s*.

8.3. Fināle

Fināle ir internacionālisma tāda beigu daļa, kas sastāv no diviem vai vairākiem postfiksiem. Fināli var noteikt, salīdzinot vairākus aizgūtos vārdus:

-ēma: *problēma, poēma, sistēma*,

-īte: *apetīte, kajīte, vizīte*,

-āls: *eksperimentāls, kulturāls, naturāls*.

Internacionālo lietvārdu fināles ir, piemēram, -ācija (*formācija*), -ānis (*republikānis*), -ārijs (*akvārijs*), -ators (*dekurators*), -āte (*prioritāte*), -ēze (*ģenēze*), -ieris (*komandieris*), -ija (*simfonija*), -ika (*periodika*), -ings (*līzings*), -isms (*egoisms*), -īts (*deficīts*), -ons (*feļetons*), -orija (*auditorija*), -ūra (*maģistrantūra*) (sk. 76. lpp.).

Īpašības vārdu fināles ir, piemēram, -ārs (*regulārs*), -āts (*separāts*), -ents (*kompetents*), -ēts (*konkrēts*), -ils (*mobils*), -īvs (*efektīvs*), -ozs (*grandiozs*), -ūts (*absolūts*) (sk. 126. lpp.).

Ir diezgan daudz lietvārdu un īpašības vārdu ar vienādām finālēm, piemēram, ar fināli -āts lietvārds *rezultāts* un īpašības vārds *akurāts*, ar fināli -āls lietvārds *fināls* un īpašības vārds *verbāls*. Ir sastopami pat homonīmi, piemēram, ar fināli -ūrs: lietvārds *ažūrs*, kuram ir divas nozīmes (viena – 'smalks mežģīņu audums', otra – 'dekoratīvs caurumojums, piemēram, izšuvumos, pinumos, kalumos'), un īpašības vārds *ažūrs* 'smalki caurumots, ar caurumotu rakstu' (SV II, 89). Otrs piemērs ar fināli -īvs: lietvārds *normatīvs* 'normu sakopojums', īpašības vārds *normatīvs* 'tāds, kas nosaka normu, vai kas ir normas noteikts' (SV II, 523). Vēl cits piemērs – ar fināli -āls: lietvārds *personāls* 'darbinieku kopums', īpašības vārds *personāls* 'tāds, kas attiecas uz atsevišķu personu, kas saistīts ar to' (SV II, 584, 585).

VĀRDFORMU VEIDOŠANA JEB FORMVEIDE

Formveides procesā tiek veidotas patstāvīgo vārdu citas formas, kuru leksiskā nozīme neatšķiras no pamatformā ietvertās semantikas. Visi lokāmie vārdi un daļa apstākļa vārdu valodā pastāv kā noteikta formu sistēma, kā noteikts formu kopums (paradigma), kurā blakus pamatformai iespējamas citas vārdformas. Kā zināms, ar vārdformām tiek izteiktas dažādas gramatiskās nozīmes: dzimte, skaitlis, locījums, kārtā, izteiksme, laiks, persona u.c. (Sk. par gramatisko nozīmi un par paradigmu 6. un 7. lpp.)

1. Formu tipi

Pēc apjoma šķir divus formu tipus: **sintētiskas** (gr. *synthetikos* 'savienots, sakārtots'; lingvistikā – 'tāds, kur gramatiskās attieksmes starp vārdiem izsaka, mainot viena un tā paša vārda formu) (sk. arī SV II, 726,727 – 3.nozīme) **jeb vienvārda formas** un **analītiskas** (gr. *analytikos*; lingvistikā – 'tāds, kur gramatiskās attieksmes izsaka nevis tikai ar viena vārda formas maiņu, bet arī ar cita vārda pievienošanu' (sk. arī SV II, 53 – 3.nozīme) **jeb vairākvārdu formas**.

Sintētiskas jeb vienvārda formas sastāv no viena komponenta.

Piemēri.

Dzimtes formas: *devīgs – devīga, divi – divas*.

Skaitļa formas: *devīgs – devīgi, rosinošs – rosinoši, saku – sakām*.

Locījumu formas: *maize – maizes – maizei; es – manis – man – mani*.

Izteiksmju formas: *saku – sacītu – sakot*.

Laika formas: *saku – sacīju – sacīšu, eju – gāju – iešu*.

Personu formas: *saku – saki – saka*.

Divdabju formas: *sacījis – sacīts – sacīdams*.

Pakāpju formas: *gudri – gudrāk*.

Analītiskas jeb vairākvārdu formas sastāv no diviem vai trim komponentiem. Analītiskā formā ietilpst patstāvīgs respektīvi **pilnnozīmes** vārds, kam pievienots vai nu palīgvārds (prievārds *ar*, partikula *lai*), vai arī otrs patstāvīgs vārds (vietniekvārds *pats*, darbības vārdi *tikt, būt*).

Piemēri.

Darāmās kārtas vajadzības izteiksmes vienkāršo laiku formas: *ir jāsaka – bija jāsaka – būs jāsaka*.

Darāmās kārtas salikto laiku formas: *esmu sacījis – esot sacījis – būtu sacījis – ir bijis jāsaka – esot bijis jāsaka – būtu bijis jāsaka*.

Pavēles izteiksmes 3.personas forma: *lai saka!*

Ciešamās kārtas vienkāršo un salikto laiku formas: *tieku aicināts – esmu aicināts*.

Deklinējamu vārdu instrumentālis: *ar maizi, ar tevi, ar sacīto*.

Ar vietniekvārdu *pats* veidota īpašības vārda un divdabja vispārākās pakāpes forma: *pats devīgākais, pats rosinošākais*.

Vārdu *ar, lai, tikt, būt* (retumis arī vārdu *tapt*) iepriekšminētajās un citās analītiskajās formās sauc par **formveides elementu**, jo, pārveidojot vārdu pamatformā, tas zūd. Leksisko nozīmi pauž **pilnnozīmes** vārds. Formveides elementam ir gramatiskā nozīme, piemēram, vārdformā *esi atnācis* formveides elements *esi* rāda, ka darbība reāli noris, ka tā notiek tagadnē, ka tās veicējs ir viens, turklāt darbību veic tā persona, kuru uzrunā, respektīvi, formveides elements *esi* rāda, ka vārdformai *esi atnācis* ir īstenības izteiksmes gramatiskā nozīme, tagadnes gramatiskā nozīme, vienskaitļa gramatiskā nozīme un 2.personas gramatiskā nozīme. Savukārt analītiskās formas otrs elements – pilnnozīmes vārda *atnākt* darāmās kārtas pagātnes divdabī *atnācis* ietver leksisko nozīmi, proti, 'nākot atklūt, ierasties' (LLVV I, 398 – 1.nozīme) un vienlaikus rāda, ka vārdformai *esi atnācis* ir darāmās kārtas gramatiskā nozīme.

2. Formveides paņēmieni un līdzekļi

Valodā ir vairāki paņēmieni, ar kuriem veido gan sintētiskās formas, gan analītisko formu sastāvdaļas:

- afiksācija,
- skaņu pārmaiņas,
- saknes maiņa jeb supletīvisms.

Katram paņēmienam raksturīgi savi formveides līdzekļi, proti:

- afiksi,
- fonēmas,
- pašas saknes.

2.1. Afiksācija

Ar terminu *afiksācija* saprot afiksa izmantošanu. Afiksācijas procesā saknei vai celmam tiek mainīts vai saglabāts, pievienots vai atmests kāds no trim afiksiem – priedēklis, piedēklis vai galotne.

Visbiežāk izmanto **galotnes**. Ar tām veido, piemēram,

- dzimtes formas: *liel-s*, *vien-s*, *kād-s*, *piedzim-is* (galotnes *-s* un *-is*) vīriešu dzimtē, *liel-a*, *vien-a*, *kād-a*, *piedzimus-i* (galotnes *-a* un *-i*) sieviešu dzimtē;
- skaitļa formas: *liel-s*, *las-i* (galotnes *-s* un *-i*) vienskaitlī, *liel-i*, *las-āt* (galotnes *-i* un *-āt*) daudzskaitlī;
- locījuma formas: *Edž-us*, *dēliņ-š* (galotnes *-us* un *-š*) nominatīvā, *Edž-us*, *dēliņ-a* (galotnes *-us* un *-a*) ģenitīvā, *Edž-um*, *dēliņ-am* (galotnes *-um* un *-am*) datīvā, *Edž-u*, *dēliņ-Ø* (galotne *-u* un nullgalotne) vokatīvā;
- personu formas: *prot-u* (galotne *-u*) 1.personā, *prot-i* (galotne *-i*) 2.personā, *prot-Ø* (nullgalotne) 3.personā;

Galotni izmanto visu lokāmo vārdu formveidē, piemēram: lietvārdos (*dzīv-e*, *dzīv-es*, *dzīv-ei*), īpašības vārdos (*dzīv-s*, *dzīv-a*, *dzīv-am*), skaitļa vārdos (*vien-s*, *vien-a*, *vien-am*), vietniekvārdos (*katr-s*, *katr-a*, *katr-am*), darbības vārda personu (*drīkst-u*, *drīkst-i*, *drīkst-Ø*) un divdabju (*smaidīj-is*, *smaidījuš-a*, *smaidījuš-am*) formās.

Arī **piedēkļi** tiek izmantoti formu vai to celmu veidošanā. Ar piedēkļiem veido darbības vārdu

- tagadnes celmu: *sal-st-u* (piedēklis *-st-*), *lie-n-u* (piedēklis *-n-*), *skau-i-u* (piedēklis *-j-*), *ogo-i-u* (piedēklis *-j-*);
- pagātnes celmu: *ogo-i-u*, *lasī-i-u* (piedēklis *-j-*);
- nākotnes celmu: *lasī-š-u* (piedēklis *-š-*), *lasī-s* (piedēklis *-s-*);
- divdabja celmu: *nes-oš-s* (piedēklis *-oš-*), *nes-us-i* (piedēklis *-us-*), *nes-am-s* (piedēklis *-am-*), *las-ām-s* (piedēklis *-ām-*), *nes-t-s* (piedēklis

-t-), *nes-dam-s* (piedēklis -dam-), *skat-ot-ies* (piedēklis -ot-);

- pārkās pakāpes celmu: *skaist-āk-s*, *mirdzoš-āk-s* (piedēklis -āk-).

Piedēklis tiek izmantots par formveides līdzekli īpašības vārdos (*steidzīg-āk-s*), darbības vārdos (*sveicinā-j-u*), apstākļa vārdos (*sen-āk*).

Priedēkļi sastopami tikai pāris formās. Ar tiem veido

- vispārākās pakāpes formas: *vis-skaistākais*, *vis-vairāk* (priedēklis *vis-*);
- vajadzības izteiksmes formas: *jā-prot* (priedēklis *jā-*).

Priedēklis, tāpat kā piedēklis, par formveides līdzekli tiek lietots īpašības vārdos (*vis-steidzīgākais*), darbības vārdos (*vis-steidzamākais*, *jā-tic*), apstākļa vārdos (*vis-senāk*).

2.2. Skaņu pārmaiņas

Patskaņu vēsturiskā mija sastopama

- darbības vārdu tagadnes celmā: *pīrk-t* – *pērk-u* (*i* – *ē*), *prast* – *prot-u* (*a* – *uo*), *zus-t* – *zūd-u* (*u* – *ū*), *vīlk-t* – *vēlk-u* (*i* – *ē*) (Laua II, 74);
- darbības vārdu pagātnes celmā: *vel-t* – *vēl-u* (*e* – *ē*), *šķīl-ties* – *šķīl-ās* (*i* – *ī*) (Strautiņa, 36).

Līdzskaņu vēsturiskās pārmaiņas ir divējas: vēsturiskā līdzskaņu mija un vēsturiskais līdzskaņu **zudums**. Vēsturiskā līdzskaņu mija sastopama

- 1. (retumis – 3.) konjugācijas darbības vārdu tagadnes celmā: *lauz-t* – *lauž-u* (*z* – *ž*), *kāp-t* – *kāpj-u* (*p* – *pj*), *glāb-t* – *glābj-u* (*b* – *bj*), *saukt* – *sauc-u* (*k* – *c*), *lūg-t* – *lūdz-u* (*g* – *dz*); *guļ-ēt* – *guļ-u* (*l* – *ļ*);
- darbības vārdu īstenības izteiksmes vienskaitļa, kā arī pavēles izteiksmes vienskaitļa un daudzskaitļa 2. personā: *pērk-u* – *pērc* – *pērc!* – *pērc-iet!* (*k* – *c*), *aug-u* – *audz* – *audz!* – *audz-iet!* (*g* – *dz*);
- darbības vārdu nenoteiksmē, vēlējuma izteiksmē un ciešamās kārtas pagātnes divdabī: *met-a* – *mes-t*, *mes-tu*, *mes-t-s* (*t* – *s*), *grūd-a* – *grūs-t*, *grūs-tu*, *grūs-t-s* (*d* – *s*);
- darbības vārdu daļēji lokāmajā divdabī: *met-a* – *mez-dam-s* (*t* – *z*), *grūd-a* – *grūz-dam-s* (*d* – *z*);

- 2.deklinācijas lietvārdu vienskaitļa ģenitīvā un visos daudzskaitļa locījumos: *lāc-is* – *lāč-a* (*c* – *č*), *valn-is* – *valŋ-a* (*ln* – *ŋ*), *šķērsl-is* – *šķēršl-a* (*sl* – *šl*) ;
- 5. un 6.deklinācijas lietvārdu daudzskaitļa ģenitīvā: *sēn-e* – *sēŋ-u* (*n* – *ŋ*), *zvaigzn-e* – *zvaigžŋ-u* (*zn* – *žŋ*), *klint-s* – *klinš-u* (*t* – *š*), *pākst-s* – *pākš-u* (*st* – *š*). (Laua II, 86–95)

Vēsturiskais līdzskaņu zudums realizējas

- to 1. konjugācijas darbības vārdu tagadnes formās, kā arī no tagadnes celma veidotajos divdabjos, kam nenoteiksmes celms beidzas ar līdzskani *s* vai *z* (pagātnes celms beidzas ar līdzskani *t*, *d*, *s* vai *z*) un tagadnes celmā ir formveides piedēklis *-st-*: *kals-t* – *jā-kal-st* – *kal-st-am*, *mos-ties* – *mo-st-ies!* – *mo-st-ot-ies* – *mo-st-ot-ies*, *ne-aiz-mirs-t* – *ne-aiz-mir-st-u* – *ne-aiz-mir-st-am-s*, *ap-klus-t* – *ap-klu-st-i* – *ap-klu-st-ot*, *lūz-t* – *lū-st-u* – *lū-st-oš-s*.

2.3. Saknes maiņa

Nedaudzu vārdu formas latviešu valodā tiek veidotas, izmantojot par līdzekli citu, atšķirīgu sakni. Vienā paradigmā tiek apvienotas divas vai vairākas dažādas saknes. Šādā gadījumā leksiskā nozīme nemainās un vārdu atšķirīgās saknes ir tikai līdzeklis gramatisko nozīmju izteikšanai. Formas ar dažādām saknēm sauc par **supletīvām formām**. Tās sastopamas

- nekārtno jeb neregulāro darbības vārdu tagadnes un pagātnes celmā: *bū-t* – *es-mu* – *bij-u*, *ne-bū-t* – *ne-es-mu* – *ne-bij-u*, *ie-t* – *ej-u* – *gāj-u*, *nepa-do-ties* – *nepa-dod-os* – *nepa-dev-os*;
- darbības vārdu *būt* un *nebūt* tagadnes 3.personas formās *ir* un *nav*;
- īpašības vārda *daudzi* un tās pašas saknes apstākļa vārda *daudz* salīdzināmo pakāpju formu saknē: *daudz-i* – *vair-āki*, *daudz* – *vair-āk* – *vis-vair-āk*;
- vietniekvārdu *es* un *tu* locījumu formās *manis*, *man* utt., *tevis*, *tev* utt.;

3. Gramatiskās homoformas

Daudzas vārdformas tiek veidotas, izmantojot vienus un tos pašus līdzekļus. Tāpēc visu vārdšķiru locīšanas paradigmās ir vairākas pilnīgi vienādas formas, ko mēdz saukt par **gramatiskajām homoformām**.

Jebkuram **lietvārdam** vienāda forma ir, piemēram, daudzskaitļa nominatīvā un vokatīvā, 4. un 5.deklinācijas lietvārdiem vienāda forma ir vienskaitļa ģenitīvā, daudzskaitļa nominatīvā, akuzatīvā un vokatīvā, 6.deklinācijas lietvārdiem vienāda forma ir daudzskaitļa nominatīvā, akuzatīvā, vokatīvā (sk. 102.–112. lpp.):

Klint-is (dsk. nom.) ir *augstas*. Tālumā redzu **klint-is** (dsk. akuz.).

Klint-is (dsk. vok.), jūs valdzināt ar īpatnējo senatnīgumu.

Īpašības vārdam gramatiskās homoformas ir, piemēram, vienskaitļa akuzatīvā un daudzskaitļa ģenitīvā (sk. 134., 136. lpp.):

Viņš veica **svarīg-u** (vsk. akuz.) uzdevumu. Neatbraucu **svarīg-u** (dsk. ģen.) uzdevumu dēļ.

Darbības vārdam vienādas ir, piemēram, vienskaitļa un daudzskaitļa 3.personas formas (sk. arī 228., 230. lpp):

Viņš **atnāc-a** pretī. Viņi **atnāc-a** pretī.

Vēlējuma izteiksmē un atstāstījuma izteiksmē, tāpat vajadzības izteiksmē vienādas ir darāmās kārtas vienkāršo laiku abu skaitļu un visu personu formas: es (*tu, viņš, mēs, jūs, viņi*) **lasī-tu, las-ot; skatī-tos, skat-oties; man (tev, viņam, mums, jums, viņiem) ir (bija, būs) jālasa, jāskatās** (sk. arī 244., 248., 252. lpp.).

4. Morfēmu homonīmija

Izvērtējot vārformu morfēmisko struktūru, bieži jāsaprot ar **morfēmu homonīmiju**, kas veidojas latviešu valodas darbības vārdu sistēmā tajos gadījumos, kad vienāda skaniskā sastāva morfēmas atkarībā no izmantotā formveides līdzekļa ir vai nu piedēkļi, vai galotnes, vai izskaņas.

Mūsdienu latviešu valodā:

- vienādas ir darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes daudzskaitļa 1.personas forma un nelokāmais divdabis. Īstenības

izteiksmē tiešajam darbības vārdam ir galotne *-am* vai *-ām*, atgriezeniskajam darbības vārdam – galotne *-amies* vai *-āmies*:

Mēs runāj-am (sa-runāj-amies) klusu. Mēs las-ām ogas. Bieži salas-āmies kopā.

Nelokāmajā divdabī tiešajiem darbības vārdiem ir piedēklis *-am-* vai *-ām-*, atgriezeniskajiem darbības vārdiem – izskaņa *-am-ies* vai *-ām-ies*:

Dzirdēju viņus runāj-am (sarunāj-am-ies). Puvā redzēju bērnus las-ām ogas. Redzēju arī dzērves salas-ām-ies baros.

- Vienādas ir darāmās kārtas atstāstījuma izteiksmes vienkāršās tagadnes forma un nelokāmais divdabis. Atstāstījuma izteiksmē tiešajam darbības vārdam ir galotne *-ot*, atgriezeniskajam darbības vārdam – galotne *-oties*:

Viņš daudz las-ot, jo ceļ-oties agri.

Tiešā darbības vārda nelokāmais divdabis veidots ar piedēkli *-ot-*, atgriezeniskā darbības vārda nelokāmais divdabis – ar izskaņu *-ot-ies*:

Las-ot viņš daudz uzzināja. Ceļ-ot-ies vējam, mākoņi izklīda.

- Vienādas ir darāmās kārtas vēlējuma izteiksmes vienkāršās tagadnes forma un ciešamās kārtas pagātnes divdabja dažas formas.

Tiešā darbības vārda darāmās kārtas vēlējuma izteiksmes vienkāršās tagadnes forma beidzas ar galotni *-tu*:

Mēs labprāt uzcel-tu paši savu māju,

Ciešamās kārtas pagātnes divdabis ar **nenoteikto** galotni vienskaitļa akuzatīvā un instrumentālī un daudzskaitļa ģenitīvā beidzas ar izskaņu *-t-u*:

Tūristi aplūkoja pagājušajā gadsimtā uzcel-t-u pieminekli.

Atgriezeniskā darbības vārda darāmās kārtas vēlējuma izteiksmes vienkāršās tagadnes forma beidzas ar galotni *-tos*:

Viņš spārnos pacel-tos, ja spētu.

Tiešā darbības vārda ciešamās kārtas pagātnes divdabis ar **noteikto** galotni vīriešu dzimtes daudzskaitļa akuzatīvā beidzas ar izskaņu *-t-os*:

No zemes pacel-t-os zarus salikām vienā kaudzē.

Iepriekš minētie morfoloģiskie homonīmi realizējas tikai formveides procesā. Šādas formas var pazīt un atšķirt vienīgi kontekstā.

VĀRDDARINĀŠANA

1. Vārdu rašanās

Jebkurā dzīves jomā pastāvīgi rodas jauni jēdzieni, kuru nosaukšanai nepieciešami vārdi, kas latviešu valodā ienāk dažādā ceļā. Šajā aspektā vārdi dalāmi trīs grupās: mantoti vārdi, aizgūti vārdi un darināti vārdi.

1.1. Mantoti vārdi

Mantotie vārdi atspoguļo valodu radniecīgos sakarus un ir vēsturiski vissenākā leksikas daļa. Vārdi ir mantoti no indoeiropiešu (ide.) leksikas kopības slāņa, kas pastāvējis apmēram līdz 6.gadu tūkstošim p.m.ē. (*saule, diena, ziema, jūra, lauks* u.c.), un no baltu leksikas kopības slāņa, kurš beidzies m.ē. pirmā gadu tūkstoša vidū (*lietus, upe, lapsa, laime, kaimiņš, prūsis, vācietis, prece, putra, kluss, nākt, pirkt, slēpt* u.c.) (Laua I, 101–104).

1.2. Aizgūti vārdi

Aizgūtie vārdi ir pārņemti vai nu tieši, vai ar kādas trešās valodas starpniecību ģeogrāfiskas, kultūras, zinātnes, sporta, politikas vai cita veida saskares rezultātā. Pretstatā mantotajai aizgūtā leksika ienākusi ne tikai no radniecīgām, bet arī no neradniecīgām valodām.

Pēc izplatības šķir nacionālus un internacionālus aizguvumus. Nacionālie aizguvumi ienāk no kaimiņu tautu valodām visbiežāk tiešas saskares rezultātā. Latviešu valodā ir ieviesti nacionālie aizguvumi, piemēram, no somugru valodām (*pīlādzis, puika, vagars*), no slāvu valodām (*baznīca, cilvēks*), no ģermāņu valodām (*ārsts, brīvs, šķēres*), no baltu valodām (*kareivis, veikals, laimēt*) (Laua I, 107–112).

Par internacionālajiem aizguvumiem, kā uzskata vairums valodnieku (Laua I, 114 ; Skujiņa II, 138), atzīstami vārdi, kas sastopami latviešu valodā un ne mazāk kā trijās Eiropas lielo tautu – angļu, franču, itāliešu, krievu, spāņu, vācu – valodās. Internacionālismi latviešu valodas leksikā ir apmēram viena trešā daļa vārdu (Metuzāle, 34). Tie ir grieķu (*akrobātika, cikls*,

tehnika), latīņu (*absolūts, elements, radio*), franču (*barjera, grupa, poza*), itāliešu (*salto, stafete*), angļu (*partneris, sports*) un citu valodu cilmes vārdi (Kalme I, 108), kas ienākuši galvenokārt ar vācu vai krievu valodas starpniecību.

Mantotos un aizgūtos vārdus pēfī valodniecības nozare *leksikoloģija*.

1.3. Darināti vārdi

Darinātie vārdi ir iegūti, izmantojot valodā esošo vārdu krājumu. Vārddarināšanas procesā rodas jauni vārdi **ar atšķirīgu leksisko nozīmi** (*gaišs* → *gaišums*, *gudrs* → *gudrot*, *zvaigzne* → *zvaigžņains*) vai **ar citādu leksiskās nozīmes niansi** (*gaišs* → *pagaišs*, *gudrs* → *pārgudrs*, *zvaigzne* → *zvaigznīte*).

Latviešu valodā jaunu vārdu rašanās pamatā ir semantiskais un gramatiskais princips.

Semantiskā principa izpausmi – homonīmu rašanos un pastāvēšanu – pēfī leksikoloģijas nozare *semasioloģija* (Laua I, 57). (Semasioloģija ietver ne vien homonīmiju, tās izpētes objekts ir plašāks – sk. Laua I, 5; SV II, 710).

Gramatiskais princips tiek realizēts, izmantojot kādu no trim vārddarināšanas paņēmieniem: afiksāciju jeb atvasināšanu (*Alsunga* → *alsundz-niek-s*), saliktu vārdu darināšanu (*liela upe* → *Lielupe*) vai skaņu miju (*just* → *jaust*). Iespējams vairāku paņēmienu apvienojums: skaņu mija un afiksācija (*grēk-s* → *grēc-īg-s*), saliktdarināšana un afiksācija (*labā sirds* → *lab-sird-īb-a*).

Abu, t.i., **semantiskā** un **gramatiskā principa** izpausme atklājas konversijas procesā, kurā kādam vārdam pakāpeniski mainās jēdzieniskais saturs un vārdšķira, bet nepārveidots saglabājas morfēmiskais sastāvs: *vecāki* (laudis) → (mani) *vecāki* (īpašības vārds kļuvis par lietvārdu).

2. Vārddarināšanas sakari ar citām valodniecības nozarēm

Vārddarināšanai ir cieši sakari ar tādām valodniecības nozarēm kā morfoloģija, leksikoloģija, terminoloģija, fonētika, sintakse.

- Tradicionāli vārddarināšanas apskats tiek iekļauts **morfoloģijā**, ar kuru tai ļoti cieši sakari: gan vārdu darināšanā, gan vārdformu veidošanā tiek izmantotas morfēmiski nozīmīgas vārdu daļas – morfēmas. Daudzi piedēkļi diferencē vārdšķiras, piemēram, ar piedēkli *-niek-* (*skol-niek-s*) darina tikai lietvārdus, ar piedēkli *-īg-* (*liel-īg-s*) – tikai īpašības vārdus, ar piedēkli *-o-* (*jok-o-t*) – tikai darbības vārdus. Dažiem derivatīvajiem piedēkļiem ir cieša saistība ar dzimtes kategoriju, piemēram, literārajā valodā ar piedēkļiem *-šan-*, *-īb-*, *-oņ-*, *-aļ-* atvasina vienīgi sieviešu dzimtes lietvārdus (*skrie-šan-a*, *skrie-šan-ās*, *darb-īb-a*, *šalk-oņ-a*, *Dūm-aļ-a*), ar piedēkļiem *-um-*, *-ēn-* – vīriešu dzimtes lietvārdus (*skaist-um-s*, *meit-ēn-s*).
- Vārddarināšana ir saistīta ar **leksikoloģiju**, jo vārddarināšanas rezultātā rodas jaunas leksiskas vienības, kas paplašina latviešu valodas vārdu krājumu jeb leksiku. Leksikoloģija pētī visu leksikas krājumu, bet **terminoloģija** ('terminu kopums', kā arī 'valodniecības nozare par terminiem, to izstrādi un praksi') – tikai vienu leksikas slāni, proti, terminus, kas var būt gan vārdi, gan arī divu vai vairāku vārdu savienojumi. Terminu izstrādes ciešo saistību ar vārddarināšanu nosaka tas, ka vienvārda termini (*pār-svēr-ien-s*, *pus-špagat-s* vingrošanas terminoloģijā) un vairākvārdu terminu atsevišķi komponenti (*skan-isk-ais ie-tērp-s* teātra terminoloģijā) tāpat kā vispārlietojamie vārdi visai bieži veidoti, izmantojot latviešu valodai raksturīgos vārddarināšanas paņēmienus un līdzekļus. (Sīkāk sk. Skujiņa II, 7–9, 29–30, 71–104; Kalme I, 18–21, 33–36; Laua I, 138–142.)
- **Fonētikas** saistība ar vārddarināšanu izpaužas derivācijas procesā notikušajās fonētiskajās pārmaiņās: daudzu atvasinājumu saknē vai piedēklī realizējas skaņu mija (*sveik-t* → *sveic-ien-s*, *sveic-inā-t*; *tirdz-us* → *tirdz-iņ-š*; *saul-e* → *sauļ-o-ties*, *zem-niek-s* → *zem-niec-e*) vai zudis kāds līdzskanis (*nes-t* → *ne-šan-a*).
- Saliktu vārdu darināšana saskaras ar **sintaksi**: salikteņa pamatā ir sintaktiski saistīts vārdu savienojums jeb vārdgrupa, proti, vārdkopa (*laimes rats* → *laimesrats*) vai vārdrinda (*diena un nakts* → *diennakts*).

Kaut arī vārddarināšana cieši saistīta ar iepriekšminētajām valodniecības nozarēm, tai ir atšķirīgas iezīmes – savi vārddarināšanas jeb derivatīvie tipi (sk. 44.lpp.), paņēmiene, līdzekļi – , kas to atšķir no leksikoloģijas, fonētikas, gramatikas. Tāpēc vārddarināšana būtu uzskatāma par patstāvīgu valodniecības nozari.

3. Vārddarināšanas paņēmieni, līdzekļi un pamatjēdzieni

Vārddarināšanā parasti tiek aplūkoti četri paņēmieni:

- afiksācija, t.i., atvasināšana ar priedēkli, piedēkli vai derivatīvo galotni;
- saliktu vārdu darināšana, t.i., vārdu, to celmu, sakņu vai sākuma (retumis – beigu) daļu apvienošana;
- konversija, t.i., vārda pāreja citā vārdšķirā, saglabājot nemainītu motivētālvārda morfēmisko sastāvu;
- skaņu pārmaiņas – skaņu mija vai skaņu atmešana –, kas parasti tiek izmantota kopā ar afiksāciju (*sargs* → *sardz-e*) vai ar saliktenārināšanu un afiksāciju (*garš laiks* → *gar-laic-lb-a*).

Terminu veidošanā tiek izmantoti arī retāk sastopami vārddarināšanas paņēmieni – *separācija* un *apelatīvācija*.

Separācija ir afiksācijai un saliktenārināšanai pretējs process, kurā par jaunu leksisku vienību kļūst atvasinājuma vai saliktena daļa (*šķidrumdzese* → *dzese*). Jaunais nosaukums tiek lietots kopjēdziena apzīmēšanai: *absorbācija*, *adsorbācija* → *sorbācija*; *elektrolīze*, *hidrolīze*, *termolīze* → *līze*. (Skujīņa II, 97)

Apelatīvācija ir īpašvārdu – personvārdu, uzvārdu, vietvārdu – pāreja sugasvārdos. Šis paņēmiens saistīts ar vārda nozīmes pāmesumu: personvārda deminutīvs *Margrieta* → auga nosaukums *margrieta*, uzvārds *Rentgens* → mērvienības nosaukums *rentgens*, pilsēta *Tekila* → alkoholisks dzēriens *tekila*. (Skujīņa II, 99)

Katram paņēmienam raksturīgi savi līdzekļi.

- Afiksācijas gadījumā tie ir afiksi: priedēkli (*skābs* → *ieskābs*), piedēkli (*skābs* → *skābums*), derivatīvās galotnes (*skābs* → *skābe*). Retu reizi tiek izmantots interfikss (*stikl-o-grāfija*, *dain-o-logs*).
- Saliktu vārdu darināšanas līdzekļi ir patstāvīgi vārdi, to celmi vai saknes (*tirgus soma* → *tirgussoma*) vai saliktā nosaukumā ietilpstošu vārdu sākuma daļa, visbiežāk – pirmie burti (*Nacionālie bruņotie spēki* → *NBS*).

- Konversijas līdzekļi ir kāda vārda vārdforma (īpašības vārda vecs vīriešu dzimtes daudzskaitļa nominatīva pārākās pakāpes forma *vecāki* → lietvārds *vecāki*) vai – retāk – vārds pamatformā (īpašības vārds *nabags* → lietvārds *nabags*).
- Skaņu pārmaiņu līdzekļi ir pašas fonēmas.

Vārddarināšanas **pamatjēdzieni** ir

motivētājsvārds,
motivētājcelms,
motivētājsvārdgrupa,
motivēts vārds,
vārddarināšanas formants.

- Vārdu, no kura tiek atvasināts jauns vārds, sauc par **motivētājsvārdu** jeb **pamatvārdu**, piemēram, lietvārda *dārznieks* motivētājsvārds ir lietvārds *dārzs* (motivētājsvārda galotne -s atnesta), lietvārda *celtnieks* motivētājsvārds ir darbības vārds *celt* (motivētājsvārda galotne -t- kļuvusi par interfiksu): *dārz-s* → *dārz-niek-s*, *cel-t* → *cel-t-niek-s*.

Par motivētājsvārdu latviešu valodā tiek izmantoti visu patstāvīgo vārdšķiru vārdi, kā arī daži izsauksmes vārdi.

Pārskats par motivētājsvārdu vārdšķiru

Vārdšķira	Motivētājsvārds	Derivātu piemēri
Lietvārds	ledus	ledutiņš, ledains, apledot
Īpašības vārds	labs	labība, labisks, labot, labi
Skaitļa vārds	viens	vienatne, vienīgs, neviens, vienot
Vietniekvārds	savs	savāds, savējs, piesavināt
Darbības vārds	atbilst	atbilstme, atbilstīgs, neatbilst
Apstākļa vārds	žēl	žēlums, žēlīgs, žēlot
Izsauksmes vārds	ku-kū	kūkot

- Parasti netiek izmantots viss vārds, bet tikai tā celms, un šādu celmu sauc par **motivētājcelmu**, piemēram, vārda *skaistums* motivētājcelms ir vārda *skaists* celms *skaist-*, kurš konkrētajā vārdā ir vienāds ar sakni (*skaist-s* → *skaist-um-s*), vārda *dedzīgums* motivētājcelms ir motivētājavārda *dedzīgs* celms *dedzīg-* (*dedzīg-s* → *dedzīg-um-s*).

Motivētājcelms parasti ir atbilstošās vārdšķiras pamatformas celms, proti, lietvārda vienskaitļa nominatīva celms, īpašības vārda pamata pakāpes nenoteiktās galotnes vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva celms, darbības vārda nenoteiksmes celms u.tml., piemēram, lietvārda *iešana* motivētājcelms ir darbības vārda *iet* nenoteiksmes celms *ie-* (*ie-t* → *ie-šan-a*).

Daži afiksi tiek pievienoti nevis pamatformas celmam, bet kādas citas vārdformas celmam, piemēram, lietvārds *gājējs* atvasināts no darbības vārda *iet* pagātnes celma (*gāj-u* → *gāj-ēj-s*), lietvārds *jūtas* atvasināts no darbības vārda *just* tagadnes celma (*jūt-u* → *jūt-as*), īpašības vārds *smilšains* atvasināts no lietvārda *smilts* daudzskaitļa ģenitīva celma (*smilš-u* → *smilš-ain-s*).

- Salikteņi veidojas no sintaktiski saistītiem vārdu savienojumiem jeb vārdu grupām, visbiežāk no vārdkopām (*stafetskrējiens* ← *stafetes skrējiens*), retāk no vārdrindām (*diennakts* ← *diena* un *nakts*). Sintaktiski saistīto vārdu savienojumu, kas motivē konkrēto salikteni, sauc vai nu par **motivētājavārdkopu** (ja motivē vārdkopa), vai par **motivētājavārdrindu** (ja motivē vārdrinda), vai arī, nediferencējot attieksmi starp komponentiem, par **motivētājavārdgrupu** jeb **motivētājavārdsavienojumu**.
- Darinātu vārdu sauc par **motivētu**, ja valodā ir vai agrāk ir bijis kāds vārds (vai vārdgrupa – salikta vārda darināšanas gadījumā), no kā tas radies, kas to motivē. Motivētajam vārdam parasti ir sarežģītāka struktūra nekā motivētājavārdam, piemēram, vārdā *gald-niec-īb-a* ir četras morfēmas, bet tā motivētājavārdā *gald-niek-s* trīs morfēmas.

Reizēm motivāciju nosaka pēc vārdšķiras. Ja valodā ir pirmatnīgs lietvārds un pirmatnīgs darbības vārds, senāka cilme parasti ir darbības vārdam un tas tiek uzskatīts par motivētājavārdu, piemēram, darbības vārds *berzt* ir lietvārda *berze* motivētājavārds (*berz-t* → *berz-e*), tāpat : *aug-t* →

aug-s, *griez-t* → *griez-e*, *seg-t* → *seg-a*, *teik-t* → *teik-a*, *tērp-t* → *tērp-s* u.c. (Soida III, 24).

Pēc E.Soidas domām dažus darbības vārdus motivē īpašības vārds, un darinātais darbības vārds izsaka īpašības vārda izteikto pazīmi kā darbību vai tās rezultātu: *ilg-s* → *ilg-t*, *līk-s* → *līk-t*, *vārg-s* → *vārg-t* u.c. (Soida III, 33–34).

- Darinātais vārds sastāv no vairākām morfēmām. To morfēmu, ar kuru atvasināts tieši konkrētais vārds, sauc par **vārddarināšanas formantu**, piemēram, lietvārda *nedarbs* vārddarināšanas formants ir piedēklis *ne-* (*darb-s* → *ne-darbs*), īpašības vārda *darbīgs* vārddarināšanas formants ir piedēklis *-īg-* (*darb-s* → *darb-īg-s*), darbības vārda *skolot* vārddarināšanas formants ir piedēklis *-o-* (*skol-a* → *skol-o-t*).

Par vārddarināšanas formantu nav uzlūkojami motivētātvārdā esošie afiksi, piemēram, lietvārdā *skolotājs* ir divi piedēkļi – *-o-* un *-tāj-*, bet vārddarināšanas formants ir viens – piedēklis *-tāj-*: *skol-o-t* → *skol-o-tāj-s*. Tas pats redzams piemēros *dab-isk-s* → *dab-isk-um-s*, *pa-stāv-īg-s* → *ne-pa-stāv-īg-s*, *at-brauk-t* → *at-brauk-šan-a* u.c.

3.1. Afiksācija jeb atvasināšana

Visproduktīvākais vārddarināšanas paņēmiens latviešu valodā ir afiksācija jeb atvasināšana, t.i., vārdu darināšana, izmantojot dažādus afiksus – piedēkli, piedēkli, derivatīvo galotni: *apvidus*, *pasen*, *dziļums*, *laimīgs*, *duna*, *kalte*. Atvasinājumus mēdz saukt arī par derivātiem (< lat. *derivatus* 'novadīts, atvasināts' – SV II, 146) un vārdu atvasināšanu – par *derivāciju* (SV II, 145).

Atvasinot jaunu vārdu, par līdzekli parasti izmanto vienu afiksu: *pār-cel-t* → *ne-pār-cel-t*, *pār-cel-šan-a*, *pār-cēl-āj-s*.

Dāžos atvasinājumos afiksu pievienošanas secība grūti nosakāma, piemēram, īpašības vārdu *ie-ziļg-an-s* var atvasināt gan no vārda *ie-ziļg-s* ar piedēkli *-an-*, gan no vārda *ziļg-an-s* ar piedēkli *ie-*.

Daļa vārdu tiek atvasināti ar diviem afiksiem vienlaikus:

- ar piedēkli un piedēkli: *purv-s* → *pār-purv-o-t*, *ūden-s* → *ap-ūdeņ-o-t*;
- ar piedēkli un derivatīvo galotni: *skap-is* → *aiz-skap-e*, *gal-s* → *uz-gal-is*;

- ar diviem piedēkļiem: *ārst-s* → *ārst-niec-isk-s*, *pien-s* → *pien-o-tav-a*.

(Nav atbilstošu motivētāJVārdu – *pārpurvs*, *purvot*, *apūdens*, *ādegot*, *pienot* u.tml. – ar vienu afiksu.)

Afiksācijas apskatā aplūkojami tādi jautājumi kā

- vārddarināšanas ķēde un vārddarināšanas ligzda,
- vārddarināšanas tips,
- vārddarināšanas formanta un ar to atvasinātā vārda vārdšķiras sakari.

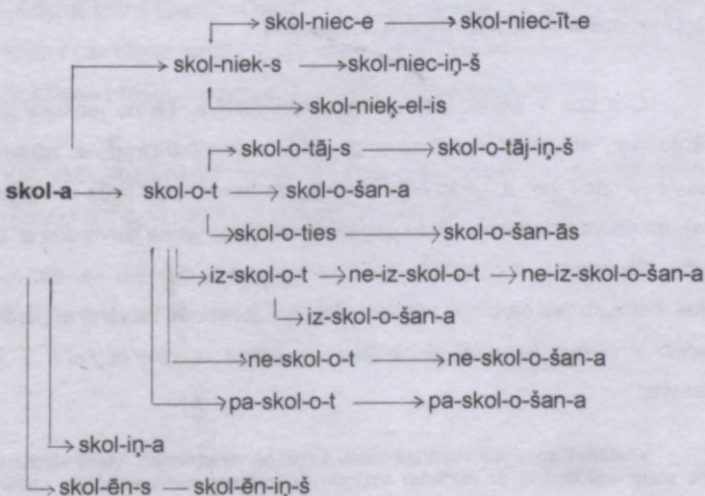
3.1.1. Vārddarināšanas ķēde un vārddarināšanas ligzda

Vienas saknes vārdi veido radniecīgu vārdu saimi, ko mēdz grupēt atkarībā no motivācijas secīguma un apjoma. Šķir vārddarināšanas jeb derivatīvo ķēdi un vārddarināšanas jeb derivatīvo ligzdu.

Vārddarināšanas ķēde ir radniecīgu vārdu kārtojums pēc secīgas motivācijas: *skol-a* → *skol-o-t* → *skol-o-tāj-s* → *skol-o-tāj-iņ-š*, *saim-e* → *saim-niek-s* → *saim-niec-isk-s* → *saim-niec-isk-um-s*.

Vārddarināšanas ligzda apvieno visas attiecīgā vārda vārddarināšanas ķēdes, veidojot radniecīgu vārdu saimi.

Piemērs.

3.1.2. Vārddarināšanas tips

Vārddarināšanas tips ir motivētu vārdu grupa ar trim kopīgām pazīmēm (Soida II, 44). Šīs pazīmes ir

- vienāda motivētālvārda jeb pamatvārda vārdšķira,
- viens un tas pats vārddarināšanas formants,
- vienāda vispārīgā vārddarināšanas nozīme.

Pie viena tipa pieder, piemēram, lietvārdi *zīmētājs, rasētājs, ogotājs, skolotājs*, jo, pirmkārt, tos visus motivē darbības vārds, otrkārt, tie atvasināti ar piedēkli *-tāj-*, treškārt, tie ir darītājosaukumi.

Citi piemēri.

Derivāti *laušana, ciršana, griešana*. Motivē darbības vārds. Vārddarināšanas formants – piedēklis *-šan-*. Vispārīgā vārddarināšanas nozīme – priekšmetiskotas darbības izteicējs.

Derivāti *lauznis, cirtnis, grieznis*. Motivē darbības vārds. Vārddarināšanas formants – piedēklis *-n-*. Darbarīka nosaukums.

Derivāti *ceļot, ogot, soļot, sēgot*. Motivē lietvārds. Vārddarināšanas formants – piedēklis *-o-*. Darbības nosaukums.

Derivāti *pilnīgi, zilgani, labi*. Motivē īpašības vārds. Vārddarināšanas formants – derivatīvā galotne *-i*. Darbības (*pilnīgi apgūt*), īpašības (*zilgani zaļš*) vai apstākļa (*labi sen*) mēra nosaukums.

Cits tips ir vairāk, cits – mazāk produktīvs. Tā no jebkura darbības vārda var atvasināt lietvārdu ar piedēkli *-šan-* (*no-cirs-t* → *no-cir-šan-a*, *las-t* → *las-t-šan-a*, *kāp-elē-t* → *kāp-elē-šan-a*, *skat-t-ties* → *skat-t-šan-ās*), no daudzu darbības vārdu pagātnes celma atvasina lietvārdus ar piedēkli *-um-* (*izcirt-u* → *iz-cirt-um-s*, *kal-u* → *kal-um-s*, *dar-t-j-u* → *dar-t-j-um-s*), tikai nedaudziem darbības vārdiem blakus ir atvasināti lietvārdi ar piedēkli *-n-* (*vel-t* → *vil-n-is*, *val-n-is*), ar piedēkli *-v-* (*cirs-t* → *cir-v-is*, *kal-t* → *kal-v-e*, *kal-v-is*).

Vārdarināšanas tipa vispārīgā leksiskā nozīme var mainīties. Vienā vārddarināšanas tipā sastopami derivāti ar vairākām nozīmēm, piemēram, darbības vārda motivētais ar

piešķir -*ej-* atvasinātais lietvārds *griezējs* var nosaukt ne vien personu, kas griež, bet arī mašīnu, ierīci, ar kuru griež, sasmalcina lopbarību, metāllūžņus (LLVV II, 141).

Derīvātu nozīmes vislabāk diferencē piedēkļi un lietvārdu, kā arī īpašības vārdu piedēkļi. Darbības vārdu darināšanas piedēkļu spēja izteikt atvasinājumu nozīmes ir daudz mazāka. Derivatīvajām galotnēm šo spēju nav gandrīz nemaz, taču tās diferencē vārdšķiras un vārdšķiru grupas – deklinācijas.

Motivēto vārdu daļjums vārddarināšanas tipos parāda latviešu valodas vārddarināšanas potenciālu, respektīvi, jaunu vārdu darināšanas iespējas to reāliju nosaukšanai, kas ienāk valodā no jauna un kam nosaukuma vēl nav.

3.1.3. Vārddarināšanas formanta un ar to atvasinātā vārda vārdšķiras sakari

Katram vārddarināšanas formantam – piedēklim, piedēklim, derivatīvajai galotnei – ir noteikti sakari ar atvasinātā vārda vārdšķiru.

Ar piedēkli un piedēkļa funkcijā izmantotu partikulu atvasināti vārdi saglabā motivētā vārda vārdšķiru: vārdi *lok-s* un *ap-lok-s* ir lietvārdi, vārdi *as-s* un *pa-as-s* – īpašības vārdi, vārdi *skrie-t* un *at-skrie-t* – darbības vārdi, vārdi *katr-s* un *ik-katr-s* – vietniekvārdi, vārdi *kur* un *jeb-kur* – apstākļa vārdi. Izņēmums ir vietniekvārds *ne-vien-s*, kuru motivē skaitļa vārds *viens*.

Ar piedēkli un derivatīvo galotni darināti vārdi var saglabāt motivētā vārda vārdšķiru un var to mainīt. Piemēri:

valod-a → *valod-niek-s*, *ezer-s* → *Ezer-e* (lietvārdi); *gar-en-s* → *gar-n-isk-s* (īpašības vārdi); *mes-t* → *mēt-ā-t* (darbības vārdi),

turpretim:

skaist-s, *blīv-s* (īpašības vārdi) → *skaist-ul-is*, *blīv-e* (lietvārdi); *aug-t*, *knāb-t* (darbības vārdi) → *aug-um-s*, *knāb-īs* (lietvārdi), *matemāt-isk-s* (īpašības vārds) → *matemāt-isk-ī* (*domāt*) (apstākļa vārds).

Vārdšķiru, kurā pāriet darinātais vārds, bieži nosaka pievienotais afikss. Katrai vārdšķirai ir savi raksturīgi piedēkļi un derivatīvās galotnes.

Vārddarināšanas formanta un atvasinātā vārda vārdšķiras sakari

Vārdšķira	Afiksi un piemēri			
	Piedēkļi	Piemēri	Derivatīvās galotnes	Piemēri
Lietvārds	-āj-	krūmājs	-a	steiga, atvadas
	-ēn-	kaķēns	-e	spiede, slāpes
	-īb-	gudrība	-is	melnis, nēši
	-šan-	dāvināšana	-s	žņgaus
	-tāj-	sapņotājs		
Īpašības vārds	-ād-	vienāds		
	-gan-	meļngans		
	-īg-	laimīgs		
	-isk-	būtisks		
	-ot-	sniegots		
Darbības vārds	-ā-	saukāt	-t	sveikt
	-ē-	rūsēt		
	-elē-	kāpelēt		
	-īt-	tīrīt		
	-inā-	čivināt		
	-o-	apļot		
Apstākļa vārds			-i	izaicinoši

Tikai nedaudzi piedēkļi izmantoti dažādu vārdšķiru atvasināšanā.

Vārdšķira	Piedēkļi	Piemēri
Lietvārds	-ēj-	plāvējs
Īpašības vārds	-ēj-	pretējs
Vietniekvārds	-ēj-	tavējs
Lietvārds	-iņ-	dēliņš
Īpašības vārds	-iņ-	maziņš
Lietvārds	-ain-	līgavainis
Īpašības vārds	-ain-	saulains

(Sīkāk par lietvārdu piedēkļiem un derivatīvajām galotnēm un īpašības vārdu un darbības vārdu piedēkļiem sk. 66., 78., 122., 200. lpp. Sīkāk par apstākļa

vārdu atvasināšanu sk. Soida I, 45.)

Atšķirībā no piedēkļiem un derivatīvajām galotnēm vairāku vārdšķiru atvasināšanā izmantojami daudzi piedēkļi.

Vārdšķira	Piedēkļi	Piemēri
Lietvārds Īpašības vārds Darbības vārds	at-	atspole attāls atvelt
Lietvārds Īpašības vārds	bez-	bezdarbs bezatbildīgs
Lietvārds Īpašības vārds Darbības vārds	ie-	iekalns iebalts ienākt
Lietvārds Īpašības vārds Vietniekvārds Darbības vārds Apstākļa vārds	ne-	nedarbs neliels nekāds nedot nekad
Lietvārds Īpašības vārds Darbības vārds	pa-	pameita pavēss pasmieties
Lietvārds Īpašības vārds	pēc-	pēcvārds pēcmodernistisks
Lietvārds Īpašības vārds	pirms-	pirmssajūta pirmsfeodāls
Lietvārds Darbības vārds	uz-	uzvārds uzcelt

3. 2. Saliktu vārdu darināšana

Mūsdienās arvien produktīvāks kļūst saliktu vārdu darināšanas paņēmiens. **Salikti vārdi** ir divu vai vairāku vārdu apvienojums vienā leksiskā vienībā.

Salikta vārda piederību pie konkrētas vārdšķiras nosaka tā pēdējais komponents, piemēram, vārds *rupjmaize* ir lietvārds, vārds *dzintardzeltens* ir īpašības vārds, vārds *kurš katrs* ir vietniekvārds, vārds *pilnveidot* ir darbības vārds. Par salikta vārda pirmo komponentu var būt dažādu vārdšķiru vārdi: lietvārds (*ciemkukulis*), īpašības vārds (*garlaikoties*), skaitļa vārds

(*otrkursnieks*), vietniekvārds (*dažuviet*), darbības vārds (*dīgtspēja*), apstākļa vārds (*labklājība*).

Saliktu vārdu apskatā aplūkoti šādi jautājumi:

- saliktu vārdu iedalījums pēc apjoma (salikteņi un analītiski vārdi),
- salikteņa raksturojums,
- salikteņu iedalījums pēc komponentu savstarpējām sintaktiskajām attiecībām (determinatīvie un kopulatīvie salikteņi),
- salikteņu iedalījums pēc darināšanas veida (sintaktiski darinātie jeb neatvasinātie salikteņi un sintaktiski un morfoloģiski darinātie jeb atvasinātie salikteņi),
- saīsinājumsalikteņi jeb abreviatūras.

3.2.1. Saliktu vārdu iedalījums pēc apjoma

Pēc **apjoma** šķirami divi saliktu vārdu tipi: viena tipa saliktos vārdus raksturo koprakstījums (*spraužamadata, domugrauds*), otra tipa saliktos vārdus – šķirtrakstījums (*viens otrs, kaut kur*).

Kopā rakstītos saliktos vārdus sauc par **salikteņiem** (Mlvg I, 84) (sk. 49. lpp.). Šķirti rakstītie saliktie vārdi, kas teikumā veido vienu teikuma locekli un uzlūkojami par vienu leksisku vienību (*divi miljoni, dažs labs, šur tur*), nav ne pirmatnīgi vārdi, ne atvasināti vārdi. Ar tradīciju nostiprinātais šķirtrakstījums tos liedz pieskaitīt salikteņiem. Šiem saliktajiem vārdiem valodniecībā nav kopīga termina.

Raksturojot šķirti rakstāmu skaitļa vārdu iedalījumu pēc sastāva, tiek minēti nosaukumi *skaitļa vārdu savienojumi* (Mlvg I, 479; Cepļīte, Cepļītis, 51; Pauliņš u.c., 72) un *vārdu savienojumi* (Paegle, 24). Atbilstoši darinātu vietniekvārdu terminēšanai Dz.Paegle piedāvāvis nosaukumus *vairākvārdu vietniekvārdi* jeb *saliktie vietniekvārdi* (Paegle, 56). Saliktie šķirti rakstāmie apstākļa vārdi saukti par *apstākļa vārdu savienojumiem* (Mlvg I, 717).

Šajā mācību grāmatā šķirti rakstāmu saliktu vārdu nosaukšanai lietots termins **analītisks vārds**. Tas veidots pēc analogijas ar valodniecībā nostiprinājušos terminu *analītiska forma*, par kuru sauc vārdformu, kas sastāv no diviem vai trim šķirti rakstāmiem komponentiem (*ir jāraksta, ir bijis jāraksta*) (sk. 29. lpp.).

Analītiski vārdi ir trijās no sešām patstāvīgajām vārdšķirām: skaitļa vārdos (*divdesmit pieci, piecsimt divdesmit divi, piectūkstoš divi*), vietniekvārdos (*kurš katrs, diezin kurš, dažs labs*) un apstākļa vārdos (*šad tad, krustu šķērsu, līču loču, vienis prātis*).

Jāpiezīmē, ka vienkāršības labad par analītiskiem vārdiem uzskatīti gan vārdi, kam pirmais komponents ir patstāvīgas vārdšķiras vārds (*dažs labs, šur tur*), gan vārdi, kuru pirmais komponents ir partikula (*kaut kas, nezin kad*) vai prievārds (*pa labi, pa priekšu*), kaut arī tas ir pretrunā ar mūsdienu nostādni par salikta vārda jēdzienu. Pēc būtības šāds uzskats pausts arī Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā (Milvg I, 717).

3.2.2. Salikteņa raksturojums

Saliktenis ir divu vai vairāku patstāvīgo vārdšķiru vārdu (*ledusskapis* ← *ledus skapis*, *vecāmāte* ← *vecā māte*) vai to sakņu (*viņdien* ← *viņ-u dien-u*, *ledlauzis* ← *led-u lauz-t*), vai celma un vārda (*rakstāmpiederumi* ← *rakst-ām-ie pie-der-um-i*) apvienojums vienā vārdā.

Saliktenim raksturīgas vairākas pazīmes:

- fonētiskā pazīme: viens galvenais akcents (tas gandrīz vienmēr ir uz pirmās zilbes) un pauzes trūkums komponentu jeb sastāvdaļu saturā (*'zemes 'rieksts* → *'zemesrieksts*);
- semantiskā pazīme: salikteņa celmā apvienota atsevišķo sastāvdaļu semantika. Salikteņa leksiskā nozīme saistīta ar tā komponentu spilgtāk (*kaķpēdiņa* 'augš') vai mazāk spilgti (*kailsals* 'stiprs sals bez sniega') izteiktu nozīmes pārnēsumu. Salikteņu veidošanās ir ilgstošs process, jaunais darinājums valodā nostiprinās pamazām. Zināma sintaktiska grupa – vārdkopa, vārdrinda – lēnām un pakāpeniski sāk ietvert viena vārda nozīmi un savienojas vienā vārdā. Kamēr salikteņa un motivētājavārdgrupas leksiskās nozīmes nav diferencējušās, tiek lietots gan saliktenis, gan motivētājavārdgrupa ar līdzīgu nozīmi: *dienvidaugs* un *dienvidu augs* (LVPPV, 178), *ievoga* un *ievas oga* (LVPPV, 298), *kalendārplāns* un *kalendāra plāns* (LVPPV, 345), *suņabūda* un *suņa būda* (LVPPV, 773). Salikteņa leksiskajai nozīmei konkretizējoties un semantiski attālinoties no motivētājavārdkopas, nostiprinās un blakus pastāv jau izveidojies saliktenis un vārdgrupa (*brīvlaiks* 'mācību un nodarbību

pārtraukums mācību iestādēs pēc noteikta laika posma' un *brīvs laiks* 'laiks, kurā nav jāveic noteikti pienākumi');

- morfoloģiskā pazīme: divu (*lietus/ūdens*) vai vairāku (*ol/baltum/viela*) patstāvīgu vārdu (to sakņu vai celmu) apvienojums un koprakstījums;
- vārddarināšanas pazīme: kopkomponentu veidošanās stabilitāte, proti, veidojas salikteņu rindas ar vienu un to pašu pirmo (*ābolkūka, ābolmaize, ābolskābe*) vai otro (*baltmaize, plātsmaize, sālsmaize, sviestmaize*) komponentu;
- sintaktiskā pazīme: viena vārda funkcija teikumā. (Ahero, 164)

Lai noteiktu, vai konkrētais vārdu savienojums kļuvis par salikteni, jāņem vērā visas salikteņa pazīmes, t.i., fonētiskā, leksiskā, morfoloģiskā, sintaktiskā, vārddarināšanas pazīme.

Salikteņdarināšana ir produktīvs lietvārdu (*vārdadiena*), īpašības vārdu (*brīnumjauks*) un skaitļa vārdu (*divdesmit*) darināšanas paņēmieni. Darbības vārdu (*labpatikt*) un apstākļa vārdu (*diendienā*) starpā salikteņu ir maz. Sarunvalodā sastopami vietniekvārdu salikteņi *šitas* un *šitāds*.

Salikteņa komponentu cilme var būt gan vienāda, gan atšķirīga:

- abiem komponentiem pamatā var būt mantoti vārdi vai arī atvasinājumi, kurus motivē mantots vārds, piemēram, *jaunuzvedums* ← *jauns uzvedums*;
- abi komponenti var būt aizgūti vārdi, piemēram, *jonosfēra* (grieķu cilmes aizguvumi);
- komponenti var būt atšķirīgas cilmes vārdi, proti, viens komponents ir mantots, otrs – aizgūts, piemēram, *īrkultūra* (mantots vārds un latīņu cilmes aizguvums).

Īpašs salikteņa paveids ir t.s. saīsinājuma salikteņi, kas sastāv no motivētālvārdd grupas atsevišķu komponentu pirmajiem burtiem (*LU* ← *Latvijas Universitāte*) vai vārdu daļas kopā ar pilnu vārdu (*speckurss* ← *speciāls kurss*), vai – retāk – no vārdu daļām, piemēram, mūsdienu sarunvalodā ieviesies vārds *humpala* 'lietota vai defektīva palētināta prece', ko motivē vārdkopa *humānā palīdzība*. (Sk. 53., 83. lpp.)

3.2.3. Salikteņu iedalījums pēc komponentu savstarpējām sintaktiskajām attieksmēm

Pēc komponentu savstarpējām sintaktiskajām attieksmēm salikteņus dala

- determinatīvajos (< lat. *determinans* (*determinantis*) 'norobežojošs, nosakošs' – SV II, 147) un

- kopulatīvajos (< lat. *copulativus* 'savienojošs' – SV II, 398) salikteņos.

Determinatīvo salikteņu pazīme ir pakārtojuma attieksme starp komponentiem. To darināšana ļoti produktīva. Determinatīvos salikteņus motivē vārdkopas: **dzīvojamtelpa** ← *dzīvojamā telpa*, **dienasgrāmata** ← *dienas grāmata*, **diendusa** ← *dienas dusa*. Lielākajā daļā salikteņu ir divas patstāvīgu vārdu saknes. MotivētāJVārdkopa parasti ir divdaļīga arī tiem salikteņiem, kuru sastāvā ir vairāk par divām saknēm: **biezpien/maize** ← *biezpiena maize*, **siltum/vadīt/spēja** ← *siltuma vadītspēja*, **motivētāJ/vārd/kopa** ← *motivētāja vārdkopa*, **ciān/ūdeņ/raž/skābe** ← *ciāna ūdegražskābe*. Piemēri rāda, ka par salikteņa komponentu var būt izmantots pirmatnīgs vārds, atvasināts vārds, kā arī saliktenis.

Kopulatīvo salikteņu komponentu starpā ir sakārtojuma attieksmes. Tos motivē vārdrinda: **sālsmaize** ← *sāls un maize*, **telplaiks** (fizikas termins) ← *telpa un laiks*, **sarkanbaltsarkans** ← *sarkans, balts un sarkans*.

Tradicionāli pie kopulatīvajiem salikteņiem pieskaita **defissalikteņus**, kuros komponenti savienoti ar defisi (Mllvg I, 211), piemēram, *esperanto-latviešu* (vārdnīca); arī dubultuzvārdi: *Birznieks-Upītis*, *Vīķe-Freiberga*. Atšķirībā no pārējiem kopulatīvajiem salikteņiem defissalikteņa komponenti ir gramatiski patstāvīgi un abi (ja komponenti nav nelokāmi vārdi) mainās locījumos. Sal.:

N. kas?	sālsmaize	Vīķe-Freiberga
Ģ. kā?	sālsmaizes	Vīķes-Freibergas
D. kam?	sālsmaizei	Vīķei-Freibergai
A. ko?	sālsmaizi	Vīķi-Freibergu
I. ar ko?	ar sālsmaizi	ar Vīķi-Freibergu
L. kur?	sālsmaizē	Vīķē-Freibergā
V.	sālsmaize	Vīķe-Freiberga

Daudzi defissalikteņi latviešu valodā radušies tiešā krievu valodas ietekmē, to skaitā arī tādi, kuru atveiško komponentu starpā ir pakārtojuma sakars. Darinot terminus, no defissalikteņiem cenšas izvairīties, piemēram, defissalikteni *sāknis-motors* ieteikts aizstāt ar *motorsūknis*, *frizētava-salons* – ar *salonfrizētava* u.tml. (Skujiņa II,117)

3.2.4. Salikteņu iedalījums pēc darināšanas veida

Pēc darināšanas veida salikteņus daļa

- sintaktiski darinātajos jeb neatvasinātajos salikteņos un
- sintaktiski un morfoloģiski darinātajos jeb atvasinātajos salikteņos.

Sintaktiski darinātie jeb neatvasinātie salikteņi veidojas, diviem patstāvīgiem sintaktiski saistītiem vārdiem pakāpeniski saaugot vienā leksiskā vienībā. Neatvasināto salikteņu **pēdējais komponents** neizmainās, tas **saglabā ārpus salikteņa esošo struktūru**. Pirmā komponenta galotne šo salikteņu lielai daļai nav saglabājusies. Parasti tā tiek atiesta, pirmkārt,

ja otrais komponents sākas ar patskani (*mežābele* ← *meža ābele*, *lapegle* ← *lapu egļu*, *cukurūdens* ← *cukura ūdens*) un, otrkārt,

ja pirmajam komponentam ir vairāk par divām zilbēm (*sudrabzaļš* ← *sud-ra-ba zaļš*, *deviņsimt* ← *de-vi-ņi simti*, *mandeļkrūms* ← *man-de-ļu krūms*, *debespuse* ← *de-be-su puse*).

Latviešu valodā ir apmēram 3–4 procenti neatvasināto salikteņu ar pilnu pirmā komponenta formu. Tādos salikteņos mainās galotnes gramatiskā funkcija. Galotne, vārdu lokot, saglabājas nemainīga un ir kļuvusi par sakņu savienotājelementu jeb interfiksu (sk. 19., 24. lpp.).

Retumis komponentu saistīšanai tiek izmantots patskanis *o*, kas tādā funkcijā kļūst par interfiksu: *stikl-o-grāfij-a*, *teātr-o-mānij-a* (Skujiņa II, 96).

Sintaktiski un morfoloģiski darinātie jeb atvasinātie salikteņi veidoti, apvienojot divus patstāvīgus vārdus un vienlaikus izmantojot kādu piedēkli vai derivatīvo galotni. Pirmajam komponentam galotne nemēdz saglabāties. **Pēdējais komponents vienmēr tiek pārveidots**. Tā saknei vai celmam pievieno

- piedēkli *-ain-*, *-īb-*, *-īg-*, *-niek-*, *-o-* vai citu un vārdšķirai atbilstošu galotni, kurai ir gramatiskā funkcija: *seš-galv-ain-s* ← ar sešām galvām, *tīr-skan-īb-a* ← tīri skanēt, *vien-gad-īg-s* ← viena gada, *ses-t-klas-niek-s* ← sestā klase, *gar-laik-o-t* ← garš laiks;
- derivatīvo galotni *-a*, *-e*, *-is*: *rok-laiž-a* ← roku laizīt, *plat-mal-e* ← plata mala, *snieg-tīr-is* ← sniegu tīrīt.

Pēdējais komponents ārpus salikteņa visai bieži nemaz nepastāv. Ja šāds vārds valodā ir, tā leksiskā nozīme saliktenī un ārpus salikteņa parasti atšķiras, piemēram, vārda *labsirdīgs* otrā komponenta *sirdīgs* nozīme ir 'dusmīgs, nikns, sašutis' (LLVV VII, 465), bet saliktenī tā nav saglabājusies. Salikteņa *labsirdīgs* (← *laba sirds*) nozīme ir 'iejūtīgs, labvēlīgs, miermīlīgs' (LLVV IV, 559), nevis 'krietni dusmīgs, pamatīgi dusmīgs', kā izrietētu no motivētālvārdd grupas atsevišķu komponentu (*labi sirdīgs*) nozīmes.

3.2.5. Saīsinājumsalikteņi jeb abreviatūras

Līdzās pilnu vārdu vai celmu salikteņiem sastopami t.s. saīsinājumsalikteņi jeb abreviatūras (< it. *brevis* 'īss'). (Mllvg I, 221; Bankavs, 3–114; Skujiņa III, 20, 27; Vulāne II, 13)

Ir divi saīsinājumsalikteņu veidi:

- iniciālsalikteņi (burtu salikteņi un skaņu salikteņi) un
- strupinājumsalikteņi.

Iniciālsalikteņi (*iniciālis* < lat. *initialis* 'sākotnējs', latviešu valodā: 'vārda, uzvārda pirmais burts' – SV II, 306) galvenokārt sastāv no saliktā nosaukumā ietilpstošu vārdu (*LR* ← *Latvijas Republika*, *LLVV* ← *Latviešu literārās valodas vārdnīca*), retāk – no salikteni veidojošu vārdu (*EA* ← *elektroapgāde*) pirmajiem burtiem. Tos izmanto valstu, organizāciju, iestāžu, uzņēmumu, iespieddarbu, naudas vienību u.c. reāliju īsāku nosaukumu darināšanai.

Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijā (TK) apstiprinātas daudzas tehniskajā dokumentācijā lietojamās abreviatūras. Tajās ir divi vai trīs burti: *CA* (← *civilā aizsardzība*), *VA* (← *vides aizsardzība*), *ST* (← *siltumtīkli*) (Skujiņa III, 24, 27).

Daļa abreviatūru ieviestas no citām valodām, tās netulkojot, piemēram, *USD* 'Amerikas Savienoto Valstu (ASV) dolārs', *CAD* 'Kanādas dolārs', *DEM* 'Vācijas marka'. Iniciālsalikteņus parasti raksta ar lielajiem burtiem. Atkarībā no izrunas, ko nosaka patskaņu un līdzskaņu izkārtojums, šķir

- burtu abreviatūras un
- skaņu abreviatūras.

Burtu abreviatūras izrunā, nosaucot katru burtu: *LKA* (← *Latvijas Kultūras akadēmija*), *ATC* (← *automātiskā telefona centrāle*), *LVL* (← *Latvijas Valsts lats* 'Latvijas lata starptautiskais apzīmējums').

Skaņu abreviatūras izrunā kā vārdus: *ANO* (← *Apvienoto Nāciju Organizācija*), *LĀB* (← *Latvijas Ārstu biedrība*), *SIA* (← *sabiedrība ar ierobežotu atbildību*).

Strupinājumsalikteņi sastāv no motivētālvārdgrupā ietilpstošo vārdu daļām vai no vārda daļas un vesela vārda apvienojuma. Latviešu valodniecībā šo saīsinājuma salikteņu nosaukšanai izmantoti termini *zilbju salikteņi* un *zilbju un veselu vārdu salikteņi* (Mllvg I, 221). Valodnieces V.Skuiņa, A.Vulāne lieto terminu *strupinājumsaliktenis*, jo vārda daļas jeb strupformas tiek izvēlētas patvaļīgi, neatkarīgi no zilbes vai morfēmas robežas (Skuiņa II, 96; Vulāne II, 14).

Vārdu daļu apvienojums ir, piemēram, vīna markas nosaukums *aress*, ko motivē vārdu savienojums *ābolu vīns* kopā ar aizgūto vārdu *heress* (Skuiņa II, 96). Salikteni *radists* motivē vārdkopa *radio telegrāfists*. Nedaudz vairāk ir vārda daļu un veselu vārdu apvienojumi vienā leksiskā vienībā: *medmāsa* ← *medicīnas māsa*, *vetārsts* ← *veterinārais ārsts*, *fizkultūra* ← *fiziskā kultūra*, *speckurss* ← *speciāls kurss*.

Vairums strupinājumsalikteņu ir aizgūti vārdi. Latviešu valodā strupinājumsalikteņu darināšanas modelis nav ieteicams, bet tiek izmantots. (Visi saīsinājumsalikteņi ir lietvārdi. Sīkāk tie aplūkoti 83.–84. lpp.)

3.2.5. Konversijsalikteni

Pašā pēdējā laikā latviešu valodā izteikta doma par nepieciešamību atsevišķā salikteņu grupā izdalīt t.s. konversijsaliktenus. Pamatojoties uz tādām LLVV konstatētām valoda vienībām kā *daudzsološs*, *jaunapgūstams*, *jaunlaulātie*, *jaunuzcelts*, *pusizžuvis*, *pusplauts* u.d.c., secināts, ka šāda tipa divdabjiem valodā trūkst pamatformas, proti, nenoteiksmes, bet katrai vārdformai pastāv sava sākuma forma. Pēc A.Vulānes domām salikteņu veidošanās procesā vienlaikus notikusi otrā komponenta konversija, piemēram, vārds *pašpārliecināts* adjektīvējies, vārds *jaunlaulātie* substantivējies. (A.Vulānes ref. 1999.; sk. arī Mllvg I, 310; Nītiņa I, 208)

Konversijsalikteniem ir produktīvi komponenti *paš-*, *jaun-*, *pus-* u.c. LVPPV ar vietniekvārda *pats* formas celmu ievietoti 43 vārdi: *pašadīts*, *pašapmācošs*, *pašellojošs*, *paškonstruēts* u.c. (LVPPV, 575–579)

Līdz šim šādas vienības tiek sauktas par defektīviem saliktiem darbības vārdiem (Mllvg I, 372; sk. arī 202. lpp.).

3.3. Konversija jeb vārdšķiras maiņa

3.3.1. Konversijas raksturojums

Robežas starp vārdšķirām ir mainīgas, plūstošas, valodā pastāvīgi noris konversijas procesi. Konversija (< lat. *conversio* 'pārmaiņa') ir vārdu **pāreja** no vienas vārdšķiras citā **bez morfēmiskā sastāva izmaiņām**.

Konversija ir ilgstošs process. Laika gaitā kādas vārdšķiras vārdu sāk lietot citas vārdšķiras vietā. Semantiskie sakari ar cilmes vārdšķiru nezūd. Derivāta nozīme salīdzinājumā ar motivētājevārdu ir konkretizējusies un sašaurinājusies, tajā ietvertais jēdzieniskais saturs vairāk vai mazāk mainījies. Piemērs: **godam** (lietvārda *gods* datīva forma 'pozitīvs cilvēka morālās stājas vērtējums') → **godam** (apstākļa vārds 'veiksmīgi, tā kā pienākas') (LLVV III, 114).

"Jaunās" vārdšķiras vārds sāk veikt "jaunās" vārdšķiras sintaktiskās funkcijas, piemēram, kādu īpašības vārdu tāpat kā lietvārdu sāk izmantot par nesaskaņoto apzīmētāju:

nom. – *piederīgo rūpes*,

dat. – *piederīgo rūpēm*,

lok. – *piederīgo rūpēs*.

Piemērs liecina, ka noteiktās galotnes īpašības vārds *piederīgais* tāpat kā lietvārds savienojumā ar citu lietvārdu saglabājis ģenitīva formu (nevis: *piederīgās rūpes*).

Konversijas process ir pakāpenisks. Sākumā noris t.s. kontekstuālā konversija, kad runātājs vai rakstītājs kādu vārdu sāk lietot citas vārdšķiras vietā noteiktā kontekstā. Tā, piemēram, teikumā *Ar kuru automašīnu brauksim, vai ar vieglo?* īpašības vārds *vieglo* aizstājis lietvārdu *automašīna*. Līdzīgā kontekstā izmantojot vārdu vairākkārt, īpašības vārdā ietvertā pazīmes semantika pamazām izbāl, vārds kļūst par priekšmeta vai būtnes nosaucēju.

Kad konversija ir realizējusies pilnīgi? Par konversijas ceļā radušos kāda leksiska vienība uzlūkojama tad, kad runātāja apziņā ārpus konteksta vārds pirmām kārtām asociējas ar citu, ar "jauno" vārdšķiru un tam ir šīs vārdšķiras sintaktiskās funkcijas teikumā. Piemēram, vārds *vecāki* ir lietvārds,

jo tas valodas lietotāja apziņā asociējas ar būtnēm – tēvu un māti – un tikai kontekstā tiek uztverts par pazīmes izteicēju (*Esam kļuvuši par dažiem gadiem vecāki.*).

Motivētātvārds visai bieži nav pamatforma, piemēram, lietvārda *vecāki* motivētātvārds ir īpašības vārda *vecs* daudzskaitļa pārākās pakāpes forma, apstākļa vārda *godam* motivētātvārds ir lietvārda *gods* datīva forma.

Daļai konversijas ceļā radušos vārdu motivētātvārds valodā ir saglabājies, daļai tas ir zudis.

Ir vairāki gadījumi.

Motivētātvārdforma pastāv mūsdienu aktīvajā leksikā. Piemēri:

- apstākļa vārds *godam* un lietvārda *gods* vienskaitļa datīvs:
Viņš iztūreja pārbaudi godam (apstākļa vārds). *Uzdevums paveikts godam* (apstākļa vārds). *Viņa godam* (lietvārds) *tas stipri traucē*.
Ciemā braucu, ne ceļā
Treša gada kumeliņu;
Godam (lietvārds) *ņēmu, ne darbam*
Savu jaunu līgaviņu;
- apstākļa vārds *beidzot* un darbības vārda *beigt* nelokāmais divdabis:
Beidzot (apstākļa vārds) *tu atnāci? Treniņu beidzot* (darbības vārds), *mums allaž patīk mazgāties vēsā dušā;*
- vietniekvārds *viens otrs* un divi skaitļa vārdi – pamata skaitļa vārds *viens* un kārtas skaitļa vārds *otrs*:
Vienam otram (vietniekvārds) *šajā jautājumā ir atšķirīgas domas. Vienam* (skaitļa vārds) *no viņiem vajadzēs padomāt par abiem, kad mūžs iegrieztsies otrā* (skaitļa vārds) *pusē.*

Motivētātvārdforma pastāv, bet mūsdienās tiek reti lietota:

- īpašības vārds *salts* un darbības vārda *salt* ciešamās kārtas pagātnes divdabis:
Rudens. Zeme jau salta (īpašības vārds). *Ar saltu* (īpašības vārds) *skatu viņš vēroja apkārtnē. Te jau ilgi salts* (darbības vārds), *iesim iekšā;*
- lietvārds *nabags* un īpašības vārds *nabags*:
Atnācējs, nabags (lietvārds), *nezināja vairs, ko sacīt. Viens ezers mūsu pusē zivīm bagāts, otrs – nabags* (īpašības vārds), *bet kaimiņu pagastā ar zivīm nabagu* (īpašības vārds) *ūdeņu nav.*

Motivētātvārds saglabājies tikai rakstu valodā vai vecās vārdnīcās, un atbilstīgā konversijai pakļautā vārdforma valodā netiek lietota: darbības vārda *spirt* ciešamās kārtas pagātnes divdabis *spirts*, kurš pilnīgi adjektīvējies; zudušās lietvārdu daudzskaitļa instrumentāla formas *reizumis*, *vietumis*, kuras ir adverbiējušās.

3.3.2. Konversijas veidi

Atkarībā no vārdšķiras, kurā vārds pārgājis, šķirami vairāki konversijas veidi:

- **substantivācija** jeb pāreja lietvārdos: *sausīnš* 'kaltētas maizes vai īpaša maizes izstrādājuma šķēle' un uzvārds *Sausīnš* ← abi radušies no īpašības vārda *sauss* deminutīva *sausīnš*. Par lietvārdu kļūst īpašības vārdi (*nabags*), kā arī pārveidojas daži darbības vārdu lokāmie divdabji (*kurināmais*) (sk. 85.lpp.);

- **adjektivācija** jeb pāreja īpašības vārdos: īpašības vārdi *rūgts*, *beigts* radušies no darbības vārdu *rūgt*, *beigt* ciešamās kārtas pagātnes divdabja (sk. 130.lpp.). Par īpašības vārdu kļuvuši vairāki lokāmie divdabji, tāpat nedaudzi lietvārdi, parasti – internacionālisti: *materiāls* (*celtniecības materiāls*) → *materiāls* (*materiālais stāvoklis*) (Laua I, 60);
- **numeralizācija** jeb pāreja skaitļa vārdos: skaitļa vārdā *viena* *puse* lietvārds *puse*, kļūdams par skaitļa vārda komponentu, kopā ar skaitļa vārdu *viens* veido vienu leksisku vienību un ir numeralizējies (sk. 157.lpp.). Numeralizācijas procesam pakļauti daži deklinējami vārdi (*daļa*, *puse*);
- **pronominācija** jeb pāreja vietniekvārdos: vietniekvārdā *dažs* *labs* īpašības vārds *labs*, kurš lietots kopā ar vietniekvārdu *dažs* viena jēdziena izteikšanai, pronominējies. Pronominējies arī skaitļa vārdu savienojums *viens otrs* (sk. 170. lpp.);
- **adverbiācija** jeb pāreja apstākļa vārdos: *laukā* ← lietvārda *lauks* vienskaitļa lokatīva forma, *garām* ← īpašības vārda *garš* daudzskaitļa datīva un instrumentāļa forma. Adverbiējušās daudzas lietvārdu un īpašības vārdu formas. (Soida I, 5–22, 49, 61)

Produktīvākie konversijas veidi ir adverbiācija un substantivācija. Pronominācijas un numeralizācijas ceļā radušos vietniekvārdu un skaitļa vārdu skaits ir mazs.

3.4. Skaņu pārmaiņas

Latviešu valodas attīstības agrākos posmos patskaņu un līdzskaņu mija bijis produktīvs vārddarināšanas paņēmieni. Par saknes fonētiskajām pārmaiņām vārddarināšanas procesā liecina daudzi seni vārdi. (Milvg I, 47–65, 85)

Izmantojot skaņu miju, darināti

- lietvārdi:

zelt → *zāle*,

lemt → *loms*,

slēgt → *slogs*,

svērt → *svars*,

pārvilkt → *pārvalks*;

• Īpašības vārdi:

zelt → *zaļš*,

rimt → *rāms*;

• darbības vārdi:

lūzt – *lauzt*,

jukt – *jaukt*,

birt – *bērt*,

līt – *liet*,

šķilt – *šķelt*.

Mūsdienās skaņu mija nav produktīvs vārddarināšanas paņēmieni. Tā izmantota vienlaikus ar afiksāciju.

Vēsturiskās patskaņu mijas un afiksācijas piemēri:

mest → *mētāt* (*e* – *ē* un piedēklis *-ā-*),

rist → *raisīt* (*i* – *ai* un piedēklis *-ī-*),

plēst → *plosīt* (*ē* – *uo* un piedēklis *-ī-*),

velt → *vīlnis* (*e* – *i* un piedēklis *-n-*),

velt → *valnis* (*e* – *a* un piedēklis *-n-*).

Palatālo vokāļu [*ī*, *ī*, *e*, *ē*, *ie*] noteiktās līdzskaņu mijas un afiksācijas piemēri:

smalks → *smalcīgš* (*k* – *c* un piedēklis *-īņ-*),

rakt → *racējs* (*k* – *c* un piedēklis *-ēj-*),

plukt → *plucināt* (*k* – *c* un piedēklis *-inā-*),

roka → *roķele* (*k* – *ķ* un piedēklis *-el-*),

aizsargs → *aizsardze* (*g* – *dz* un derivatīvā galotne *-e*),

poga → *podziņa* (*g* – *dz* un piedēklis *-īņ-*),

augt → *audzēt* (*g* – *dz* un piedēklis *-ē-*),

kungs → *kundzisks* (*g* – *dz* un piedēklis *-isk-*),

draugs → *drauģelis* (*g* – *ģ* un piedēklis *-el-*),

atpalikt → *atpalicība* (*k* – *c* un piedēklis *-īb-*),

filologs → *filoloģe* (*g* – *ģ* un derivatīvā galotne *-e*).

Daudzu vārdu darināšanā sastopama vēsturiskā [*ī*] noteiktā līdzskaņu mija:

neprast (*neprata*) → *nepraša* (*t* – *š* un derivatīvā galotne *-a*),

parast (parada) → paraža (*d – ž* un derivatīvā galotne *-a*).

Dažkārt [j] noteiktā līdzskaņu mija realizējusies jau motivētājcelmā:

ūdens (ūdeņu) → ūdeņains (*n – ņ* un piedēklis *-ain-*),

spalis (spaļu) → spaļains (*l – ļ* un piedēklis *-ain-*),

zvaigzne (zvaigžņu) → zvaigžņots (*zn – žņ* un piedēklis *-ot-*),

sapnis (sapņu) → sapņot (*n – ņ* un piedēklis *-o-*),

spogulis (spoguļu) → spoguļoties (*l – ļ*) un piedēklis *-o-*).

Vārdu darināšana var būt saistīta ar līdzskaņa zudumu:

plūs-t → plū-sm-a,

plūs-t → plū-šan-a,

lauz-ties → lau-šan-ās.

LIETVĀRDS

(Substantīvs)

I. Lietvārda vispārīgs raksturojums

Lietvārds ir patstāvīgs, deklinējams vārds, kas nosauc būtnes un priekšmetus, piemēram: *cilvēks, galds, augšana, tīrība, varavīksne, uzticība, miegs*.

Gramatikā jēdzienam "priekšmets" ir daudz plašāka nozīme nekā ikdienas dzīvē. Par priekšmetiem gramatikā sauc ne tikai redzamas un taustāmas lietas, bet arī tā saucamos domu priekšmetus (*griba, mūžība*), procesus (*kušana, plaukšana*), stāvokļus (*slimība, satraukums*), pazīmes (*karstums, gudrība*), parādības (*zibens, sals*), attieksmes (*laipnība, labvēlība*).

Lietvārda galvenā pazīme ir **priekšmetiskums**. Tas nošķir lietvārdu no citām vārdšķirām. Ar lietvārda palīdzību iespējams dažādas norises, stāvokļus vai pazīmes uztvert kā patstāvīgi eksistējošus, priekšmetiskus, sal., piemēram:

Zēni peldas (darb.v.) *upē*. **Peldēšanās** (lietv.) *ir patīkama*. **Sniegs ir balts** (īpaš.v.). **Sniega baltums** (lietv.) *žilbina acis*.

Vārds *peldēšanās* apzīmē darbību, bet nav darbības vārds, tāpat arī vārds *baltums* apzīmē īpašību, bet nav īpašības vārds. Abos šajos vārdos ir priekšmetiskuma nojēgums, un tie ir lietvārdi.

Lietvārdam ir plašs sintaktiskais lietojums. Tas var būt par jebkuru teikuma locekli, piemēram:

Mūsu māju (apzīm.) *dižākie koki* (teik. pr.) *bija kļavas* (izteic.daļa), *kuru kuplie zari* (teik. pr.) *vasaras* (apzīm.) *svelmainajās dienās* (apst.) *deva patīkamu paēnu* (papildin.), *un mēs, bērni, (pielik.) tur labprāt spēlējāmies*.

Lietvārdu darināšanā tiek izmantoti visi latviešu valodā esošie vārddarināšanas paņēmieni: afiksācija (*pa-saule, saul-īt-e, sviļp-e*), salikteņu darināšana (*brīv-diena, lietus-sargs*), konversija (*vecāki, kurināmais, mirušais*),

skarņu pārmaiņas, kas parasti ir kopā ar afiksāciju (*mainīt - maiņ-a, nest - nas-t-a - nēs-i*).

No formveides viedokļa lietvārdus raksturo sintētiskās jeb vienvārda formas. Par analītisku formu uzskatāms instrumentālis (*ēst ar karoti, kleita ar baltu apkaklīti*).

II. Lietvārdu iedalījums pēc nozīmes

Pēc leksiski semantiskās nozīmes lietvārdus iedala **sugas vārdos** un **īpašvārdos**.

1. Sugas vārdi

Sugas vārdi ir lietvārdi, kas apzīmē jebkuru no vienas zināmas grupas priekšmetiem vai būtnēm. Tie ne tikai nosauc priekšmetu vai būtni, bet apzīmē jēdzienu, kas attiecas uz visiem vienas grupas priekšmetiem vai būtnēm. Tā, piemēram, ar lietvārdu *pilsēta* apzīmē jebkuru pilsētu, ar lietvārdu *zēns* – jebkuru zēnu.

Sugas vārdi apzīmē arī kādu priekšmetu vai personu kopumu kā nedalāmu veselumu, piemēram: *cilvēce, jaunatne, lapotne*.

Sugas vārdi ir arī visi lietvārdi, kas apzīmē abstraktus nojēgumus, piemēram, *mīlestība, senatne, degsme, trauksme*.

2. Īpašvārdi

Īpašvārdi ir lietvārdi, kas apzīmē tikai kādu noteiktu būtni vai priekšmetu starp citiem līdzīgiem tās pašas grupas priekšmetiem vai būtnēm, piemēram: *Liepāja, Daugava, Juris, Alpi, Latvija*.

No semantikas viedokļa īpašvārdi ir dažādi.

Pirmkārt, tie ir vārdi ar savu īpašu, patstāvīgu cilmi, piemēram: *Rīga, Pēteris, Gauja, Gaiziņš*.

Otrkārt, ģeogrāfiskā nozīmē noteiktā lietojumā ir ieguvuši daudzi sugas vārdi, piemēram: *Atbalss* (koris), *Dancis* (deju ansamblis), *Grodi* (folkloras kopa), *Ugunī* (luga), *Dzirnākmens* (dzejoju krājums).

Treškārt, ģeogrāfiskie vārdi var būt izteikti ne tikai ar vienu vārdu, bet ar vairāku vārdu savienojumiem, piemēram: *Latvijas Republika*, *Baltijas jūra*. Ar vairākiem vārdiem izteiktos nosaukumos atsevišķi vārdi var būt arī sugas vārdi un pat palīgvārdi (*Indijas okeāns*, "*Izglītība un Kultūra*"), taču viss nosaukums kopā ir lietots **ģeogrāfiskā nozīmē**. Šādus nosaukumus sauc par **saliktiem nosaukumiem**.

Dažkārt ģeogrāfiskā nozīmē lieto tikai palīgvārdus, piemēram: koris *Kamēr*, mūziķu grupa *Bet, bet*.

Ģeogrāfiskos vārdus un saliktos nosaukumus ar ģeogrāfiskā nozīmē var iedalīt vairākās grupās.

1. Personvārdi, uzvārdi, pseidonīmi, iesaukas, palamas (antroponīmi): *Aivars*, *Iveta*, *Pēteris Kalniņš*, *Aspazija*, *Klibais Jurks*, *Līkai*.

2. Dzīvnieku vārdi (zoonīmi): *Raibaļa*, *Duksis*, *Muris*, *Bēris*.

3. Vietvārdi (toponīmi): *Eiropa*, *Itālija*, *Daugava*, *Zemgale*, *Rāznas ezers*, *Indijas okeāns*.

4. Valdības iestāžu, partiju, bruņoto spēku un dažādu sabiedrisku organizāciju nosaukumi: *Eiropas Savienība*, *Latvijas Republikas Saeima*, *Zemkopības ministrija*, *Nacionālie Bruņotie Spēki*, organizācija "*Glābiet bērnus*".

5. Uzņēmumu, iestāžu, firmu, akciju sabiedrību, sporta komandu, mākslas kolektīvu u.c. organizāciju nosaukumi: rūpnīca "*Liepājas metalurģis*", akciju sabiedrība "*Ventspils nafta*", *Nacionālais teātris*, *Brīvības muzejs*, *Rīgas Tehniskā universitāte*, mākslas studija "*Kursa*".

6. Mākslas darbu, grāmatu, žurnālu, laikrakstu nosaukumi: filma "*Likteņdzirna*", balets "*Žizele*", glezna "*Dienišķā maize*", dejas "*Sudmalīgas*", romāns "*Aija*", žurnāls "*Mūsmājas*", laikraksts "*Diena*".

7. Svētku un svinamu dienu nosaukumi: *Jaungads* // *Jaunais gads*, *Jāņi*, *Metēji*, *Lieldienas*, *Mātes diena*.

8. Apbalvojumu nosaukumi: *Triju Zvaigžņu ordenis, Atzinības raksts.*

9. Astronomiski nosaukumi: *Jupiters, Marss, Lielie Greizie Rati.*

Vārdi *zeme, mēness, saule* ir īpašvārdi tad, ja tie lietoti ar astronomijas terminu nozīmi, piemēram:

Kosmosa kuģis riņķoja ap Zemi. Astrofiziķi pētī plankumus uz Saules.

10. Dievību, mitoloģisku būtņu nosaukumi: *Zevs, Jupiters, Allahs, Afrodīte, Ūsiņš, Veļu māte.* Apliecinot cieņu pret reliģiskām jūtām, ar lielo burtu rakstāms latviešu mitoloģijas un kristietības Dievs. Īpašvārda raksturu ir ieguvuši tādi tradicionāli augstākie kristietības nojēgumi kā *Dievs Tas Kungs, Tas Kungs, Radītājs* u.tml.

Iepriekš ir aplūkotas tradicionālās un biežāk sastopamās īpašvārdu grupas. Īpašvārdu nošķiršana un klasifikācija būtībā ir plašāks un sarežģītāks jautājums, kas saistīts arī ar stilistiskiem un semantiskiem faktoriem. Īpašvārdu nozīmi var iegūt atsevišķi sugas vārdi, ja tos vēlas personificēt, individualizēt vai kādu citu iemeslu dēļ izdalīt no sugas vārdu grupas. Tā, piemēram, ja ar vārdu *baznīca* apzīmē reliģiskās sistēmas kopumu, valstī pastāvošo reliģisko institūciju kopumu, tad to var uzskatīt par īpašvārdu un tas rakstāms ar lielo burtu.

Pasaulē ir daudz valsts prezidentu, bet, ja mēs gribam izcelt šī amata nozīmīgumu savā valstī Latvijā, apliecinot cieņu šai personai, tad amata nosaukums *Valsts Prezidents (-e)* uzskatāms par īpašvārdu.

Kā zināms, īpašvārdus raksta ar lielo sākuma burtu. Dažkārt problemātiska ir lielo sākuma burtu lietošana saliktajos nosaukumos. Īpašvārdu pareizrakstību reglamentē likumi (sk., piem., Īpašvārdu rakstība, 14–17, 45).

Īpašvārdu pareizrakstības jautājumi tiek aplūkoti ortogrāfijas kursā.

III. Lietvārdu morfēmiskais sastāvs, darināšanas paņēmieni un līdzekļi

1. Pirmatnīgie lietvārdi

Skolu gramatikās par pirmatnīgiem sauc lietvārdus, kuriem ir tikai sakne un galotne. Tas ir formāls un vienkāršots kritērijs pirmatnīgu vārdu izpratnē un attiecināms tikai uz tādiem vārdiem, kuriem no mūsdienu valodas viedokļa nav nosakāms motivētājpārveids jeb pamatvārds, piemēram: *koks, brālis, māsa, zeme,*

saule, sirds, uguns. Ja galotnei ir vārddarināšanas funkcijas, t.i., ja tā ir derivatīvā galotne, tad lietvārds ar šādu galotni nav uzskatāms par pirmatnīgu, piemēram: *čala, duna, spiede, urbis*. Šādiem lietvārdiem ir nosakāms motivētālvārds.

Par pirmatnīgiem uzskata tos lietvārdus, kuru celmā ietilpst kāds neproduktīvs piedēklis (-*at*-, -*er*-): *lakats, ezers, vēders* (sk. 22. lpp.).

2. Atvasinātie (afiksālie) lietvārdi

Atvasināti ir lietvārdi, kuriem celmā ir sakne un afiksi – piedēkļi jeb prefiksi (*uz-skats, sa-raksts*), piedēkļi jeb sufiksi (*nāc-ēj-s, skol-niek-s, mās-iņ-a*) vai vienlaku piedēkļi un piedēkļi (*at-nāc-ēj-s, aiz-brauk-šan-a*). Atvasināti ir arī tie lietvārdi, kuriem ir tikai sakne un galotne, bet galotnei ir vārddarināšanas funkcija, t.i., tā ir derivatīvā galotne (*svīlp-e, slēdz-is, seg-a, vad-s*).

2.1. Lietvārdu piedēkļi (prefiksi)

Ar piedēkļiem lietvārdus atvasina galvenokārt tikai no lietvārdiem. Tos var atvasināt:

- no pirmatnīgiem lietvārdiem, piemēram: *saule* → *pa-saule*, *ceļš* → *at-ceļš*;
- no sufiksāliem lietvārdiem, piemēram: *rūpība* → *bez-rūpība*, *tiesības* → *bez-tiesība*, *kārtība* → *ne-kārtība*;
- no prefiksāliem lietvārdiem, piemēram: *samaņa* → *bez-samaņa*, *apziņa* → *zem-apziņa*;
- no dažiem salikteniem, piemēram: *pilsēta* → *pie-pilsēta*.

Nereti lietvārds ir atvasināts vienlaikus ar piedēkli un ar derivatīvo galotni, piemēram: *galds* → *pa-gald-e*, *krāsns* → *aiz-krāsn-e*, *gals* → *uz-gal-is*. Šādos atvasinājumos var būt skaņu mija, piemēram: *roka* → *ap-roc-e*, *ie-roc-is*, *logs* → *pa-lodz-e*.

Latviešu literārajā valodā ir šādi lietvārdu piedēkļi: *aiz-*, *ap-*, *at-*, *bez-*, *ie-no-*, *pa-*, *pār-*, *pēc-*, *pie-*, *pirms-*, *uz-*, *zem-*, *ne-*.

Afiksi *pēc-, pirms-, zem-* latviešu valodnieciskajā literatūrā tiek traktēti dažādi. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā tie ir uzskatīti par puspriedēkļiem (Mlvg I, 193–194). Valodniece A.Vulāne pierāda, ka latviešu literārajā valodā *pēc, pirms, zem* funkcionē galvenokārt kā prievārdi, tāpēc vārddarināšanas procesā tie iegūst priedēkļa nozīmi (Vulāne III, 110–113; 117–118).

Pārskats par lietvārdu priedēkļiem un atvasinājumu nozīmēm

Priedēklis	Galvenās atvasinājumu nozīmes
aiz-	- Atvasinājumi apzīmē vietu, kas atrodas aiz tā, ko izsaka pamatvārds: <i>aizkrāsne, aizdurve, aizdegune, aizvējš, aizsaule</i>. - Atvasinājumi apzīmē laiku pirms vai pēc tā, ko izsaka pamatvārds: <i>aizvēsture, aizmūšs</i>. - Abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>aizdomas, aizdusa</i>.
ap-	- Priekšmetu nosaukumi. Apzīmē to, kas ir kam apkārt: <i>aproce, apkakle, apmale, apvāks</i>. - Vietu nosaukumi. Apzīmē teritoriālu ierobežojumu: <i>apgabals, apvidus, apgaita</i>.
at-	- Atvasinājumi apzīmē to, kas vērsts atpakaļ, pretējā virzienā: <i>atskabarga, atspole, atceļš</i>. - Atvasinājumi apzīmē parādību, norišu vai stāvokļu atkārtojumus: <i>atvasara, atblāzma, atbalss, atkāzas</i>. - Atvasinājumi norāda, ka priekšmets veidojies, atdaloties no kaut kā: <i>atvase, atzars</i>.
bez-	- Atvasinājumi apzīmē personas vai priekšmetus, kam trūkst tā, ko izsaka pamatvārds: <i>bezdievis, bezsirdis, bezdibenis, bezrocis</i> (gan apgērbs, gan cilvēks). - Abstraktu nojēgumu nosaukumi, kuri norāda uz kaut kā trūkumu: <i>bezvējš, bezmiegs, bezrūpība, beztiesība, bezsamaņa, bezpavalstnieks</i>.
ie-	- Atvasinājumi apzīmē virzienu uz iekšu vai atrašanos kam iekšā: <i>ieleja, iedobe, ieeja, iemutis, ierocis</i>. - Abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>ienaidis, iegriba, iedoma</i>.
no-	- Vietu apzīmējumi: <i>nokalne, nomale, nostāns</i>. - Priekšmetu un parādību apzīmējumi, kas norāda uz pamatvārdā izteiktā nojēguma mazinājumu, pavājinājumu: <i>nokrēsla, novakare, nokrāsa, noskaņa, nostāsts</i>.

	Atvasinājumi norāda, ka priekšmets vai parādība ir daļa no kaut kā: <i>nodaļa, nozare, normalis</i> - 'balķa malas dēlis'.
pa-	- Vietu apzīmējumi: <i>pazare, pakāje, pagalde, pagulte</i>. Vietas nozīme var būt priekšmetu nosaukumiem: <i>pagalvis, pazole</i>. - Atvasinājumi norāda uz pakļautību: <i>pasuga, paveids</i>. - Laika apzīmējumi: <i>pavasaris, pavakare</i>. - Priekšmetu un būtnu apzīmējumi, norāda uz pamatvārdā ietvertā nojēguma pavājinājumu, neīstumu: <i>paeglis, pamiers, paskābe, patēvs</i>.
pār-	- Personu vai abstraktu nojēgumu nosaukumi, izsaka pārmēru, pamatvārdā ietvertās nozīmes kāpinājumu: <i>pārsvars, pārspēks, pārcilvēks, pārgalvis</i>. - Vietu nosaukumi: <i>pārnovads, pārupe, Pārdaugava</i>.
pie-	- Vietu nosaukumi, norāda uz atrašanos tuvumā: <i>piekraste, plevārte, pierobeža, piepilsēta</i>. - Attlināta vietas nozīme ir dažos abstraktu nojēgumu nosaukumos: <i>piegarša, pieskaņa</i>.
pirms-	Atvasinājumi izsaka laika nojēgumu: <i>pirmsskola, pirmsvēsture</i>.
uz-	Priekšmetu nosaukumi, norāda uz priekšmetu atrašanās vietu: <i>uzacs, uzgalis, uzplecis, uzpurnis, uzrocis</i>.
zem-	Priekšmetu un abstraktu nojēgumu nosaukumi, norāda atrašanās vietu: <i>zemūdene, zemapziņa, zemteksts</i>.
ne-	Priedēkļa <i>ne-</i> galvenā funkcija ir pamatvārdā ietvertās nozīmes noliegšana. Atvasinājumiem var būt dažādas nozīmes nianšes: - Pamatvārdā izteiktajam jēdzienam pretēja nozīme: <i>negods, nemiers, neraža, nespēks, neveiksme, nevaļa</i>. - Dažreiz atvasinājumi iegūst jaunu, pārmestu nozīmi: <i>nestunda, nedarbs, nevērs, nelaikis</i>.

2.2. Lietvārdu piedēkļi (sufiksi)

Atvasināšana ar piedēkļiem (sufiksācija) ir viens no produktīvākajiem lietvārdu darināšanas veidiem. Koncentrēts pārskats par produktīvākajiem lietvārdu piedēkļiem latviešu literārajā valodā, par atvasināšanas iespējām un galvenajām atvasinājumu nozīmēm dots tabulā.

Pārskats par lietvārdu piedēkļiem un atvasinājumu nozīmēm

Piedēklis	Galvenās atvasināšanas iespējas	Galvenās atvasinājumu nozīmes
-āj-	- No 1. konjugācijas darbības vārdu pagātnes celma: <i>cēla</i> → <i>cēl-āj-s</i>, <i>ķēra</i> → <i>ķēr-āj-s</i>, <i>dzēra</i> → <i>dzēr-āj-s</i>; - No lietvārdiem: <i>ledus</i> → <i>led-āj-s</i>, <i>zāle</i> → <i>zāl-āj-s</i>, <i>krūms</i> → <i>krūm-āj-s</i>	- Personu nosaukumi (darītājvārdi): <i>arājs</i>, <i>cēlājs</i>, <i>ēdājs</i>. Atšķirībā no atvasinājumiem ar -<i>ēj-</i> šie atvasinājumi apzīmē darītājus, kas darbību veic intensīvi, pastāvīgi, aktīvi, piem., <i>arājs</i> ir cilvēks, kas regulāri un profesionāli veic šo darbu. - Augāju nosaukumi: <i>melle-nājs</i>, <i>avenājs</i>. - Vietu apzīmējumi, kur kas atrodas lielā daudzumā: <i>eglājs</i>, <i>ledājs</i>, <i>kalnājs</i>.
-av-	- No darbības vārdu nenoteiksmes vai tagadnes celma: <i>līgt</i> → <i>līg-av-a</i>, <i>guļ</i> → <i>guļ-av-a</i>. - No lietvārdiem: <i>lietus</i> → <i>liet-av-as</i>, <i>ragus</i> → <i>rag-av-as</i>. - No īpašības vārdiem: <i>daiļš</i> → <i>daiļ-av-a</i>, <i>jauns</i> → <i>jaun-av-a</i>.	- Pesonu nosaukumi: <i>jaunava</i>, <i>daiļava</i>, <i>līgava</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>ragavas</i>, <i>pelavas</i>. - Latvijas vietvārdi – upju un apdzīvotu vietu nosaukumi: <i>Daugava</i>, <i>Abava</i>, <i>Kandava</i>, <i>Rucava</i>.
-ēj-	No 1. konjugācijas un nekārtno darbības vārdu pagātnes celma: <i>cēla</i> → <i>cēl-ēj-s</i>, <i>dzina</i> → <i>dzin-ēj-s</i>, <i>gāja</i> → <i>gāj-ēj-s</i>.	- Personu nosaukumi (darītājvārdi): <i>nācējs</i>, <i>kalējs</i>, <i>braucējs</i>. - Rīku, ierīču, mehānismu nosaukumi: <i>uztvērējs</i>, <i>puteķļu sūcējs</i>, <i>zibens novedējs</i>.
-el-	- No lietvārdiem: <i>māja</i> → <i>māj-el-e</i>, <i>putns</i> → <i>putn-el-is</i>, <i>Jānis</i> → <i>Jān-el-is</i>. - No īpašības vārdiem: <i>nekrietns</i> → <i>nekrietn-el-is</i>, <i>tīrs</i> → <i>tīr-el-is</i>.	- Deminutīvi, galvenokārt ar nicinājuma nokrāsu: <i>vīrelis</i>, <i>galdelis</i>, <i>grāmatele</i>. Dažos atvasinājumos vai nu saknes sākumā, vai saknes beigās, šķiet, emocionālās nokrāsas pastiprināšanai s, z, c, aizstāts ar š, ž, č: <i>šunelis</i>, <i>puišelis</i>, <i>naželis</i>, <i>krūzele</i>, <i>ačtele</i>. - Personu nosaukumi bez pamazinājuma nozīmes: <i>negudrelis</i>, <i>nekrietnelis</i>.

		• Priekšmetu un abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>dzirkstele, ziemelis, dvēsele</i>.
-en-	• No īpašības vārdiem: <i>zils</i> → <i>zil-en-e</i>, <i>skābs</i> → <i>skāb-en-e</i>. • No lietvārdiem: <i>gailis</i> → <i>gail-en-e</i>, <i>zeme</i> → <i>zem-en-e</i>, <i>dūmi</i> → <i>dūm-en-is</i>. • No darbības vārdu saknes: <i>slēgt</i> → <i>slēdz-en-e</i>, <i>segt</i> → <i>sedz-en-e</i>, <i>segt-en-e</i>, <i>ritēt</i> → <i>rit-en-is</i>.	• Augu, ogu, sēņu nosaukumi: <i>skābene, zemene, gailene</i>. • Dzīvnieku, putnu, kukaiņu nosaukumi: <i>vilcene, rubenis, lapsene</i>. • Priekšmetu nosaukumi: <i>šautene, ritenis, biezenis, dārze-nis</i>. • Personu nosaukumi: <i>draudzene, bārenis</i>. Sarunvalodā sieviešu dzimtes personu nosaukumus ar šo piedēkli atvasina no profesiju nosaukumiem vai uzvārdiem: <i>ārste-ne, kalējene, Ozolene</i>. • Vietu nosaukumi, arī ģeogrāfisku objektu nosaukumi: <i>dzimtene, kapenes, Smiltene, Vandzene</i>. • Dabas parādību, abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>pute-nis, austrenis, liktenis</i>.
-ēn-	• No lietvārdiem: <i>zaķis</i> → <i>zaķ-ēn-s</i>, <i>pīle</i> → <i>pīl-ēn-s</i>, <i>skola</i> → <i>skol-ēn-s</i>.	• Dēminātīvi – dzīvnieku, putnu, zivju mazuļu nosaukumi bez mīļuma un maiguma nokrāsas: <i>vilcēns, ezēns, cālēns, līdacēns</i>. • Dēminātīvi – personu nosaukumi: <i>puisēns, dēlēns, zag-lēns</i>. • Daži personu nosaukumi bez pamazinājuma nozīmes: <i>skolēns, brālēns</i>.
-īb-	• No lietvārdiem: <i>viesis</i> → <i>vies-īb-as</i>, <i>mūžs</i> → <i>mūž-īb-a</i>. • No īpašības vārdiem: <i>jauns</i> → <i>jaun-īb-a</i>, <i>liels</i> → <i>liel-īb-a</i>. • No dažādiem darbības vārdu formu celmiem: <i>sacensties</i> → <i>sacens-īb-as</i>, <i>skauda</i> → <i>skaud-īb-a</i>, <i>lokāms</i> → <i>lokām-īb-a</i>, <i>atklāts</i> → <i>atklāt-īb-a</i>.	• Abstraktu jēdzienu nosaukumi: <i>mūžība, kustība, esamība</i>. • Pazīmju nosaukumi: <i>gudrība, jaunība</i>. • Norišu nosaukumi: <i>sacensības, svinības, precības</i>.

-ien-	- No lietvārdiem: <i>egle</i> → <i>egl-ien-s</i>, <i>skats</i> → <i>skat-ien-s</i>, <i>Gauja</i> → <i>Gauj-ien-a</i>. - No īpašības vārdiem: <i>tāls</i> → <i>tāl-ien-e</i>, <i>augsts</i> → <i>augst-ien-e</i>. - No darbības vārdu pagātnes celma: <i>sita</i> → <i>sit-ien-s</i>, <i>kiedza</i> → <i>kliedz-ien-s</i>.	- Vietu apzīmējumi, arī ģeogrāfisku vietu nosaukumi Latvijā: <i>priediens</i>, <i>augstiene</i>, <i>Rūjiena</i>. - Sieviešu dzimtes personu nosaukumi: <i>carīene</i>, <i>karaliene</i>, <i>kaimiņiene</i>. Sarunvalodā šādus nosaukumus darina arī pēc vīra profesijas vai uzvārda: <i>kalējiene</i>, <i>Osiene</i>. - Darbību nosaukumi: <i>sitiens</i>, <i>kritiens</i>, <i>skrējiens</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>ēdiens</i>, <i>piliens</i>, <i>pakāpiens</i>. - Abstraktu jēdzienu nosaukumi: <i>slēdziens</i>, <i>jēdziens</i>, <i>centieni</i>.
-iet-	- No lietvārdiem: <i>Valmiera</i> → <i>valmier-iet-is</i>, <i>Roma</i> → <i>rom-iet-is</i>, <i>Tartu</i> → <i>tartu-iet-is</i>. - No īpašības vārdiem: <i>jauns</i> → <i>jaun-iet-is</i>.	- Personu nosaukumi, kuri apzīmē gan tautību (<i>latvietis</i>, <i>itālietis</i>), gan dzīves vietu (<i>eiropietis</i>, <i>parizietis</i>). Darinot Latvijas iedzīvotāju nosaukumus, šo piedēkli tradicionāli izmanto Latvijas austrumdaļas (Vidzemes un Latgales) iedzīvotāju nosaukumu atvasināšanai: <i>alūksnietis</i>, <i>madonietis</i>, <i>daugavpīlietis</i>. - Sieviešu dzimtes personu apzīmējumi, kam pamatā ir māju vārdi vai uzvārdi: <i>Indrāniete</i>, <i>Raudupiete</i>, <i>Oļņiete</i>.
-iņ- -tiņ-	- No 1., 4., un 6. deklinācijas lietvārdiem: <i>dēls</i> → <i>dēl-iņ-š</i>, <i>koks</i> → <i>koc-iņ-š</i>, <i>liepa</i> → <i>liep-iņ-a</i>, <i>meita</i> → <i>meit-iņ-a</i>, <i>kūts</i> → <i>kūt-iņ-a</i>, <i>pirts</i> → <i>pirt-iņ-a</i>. - Dazos atvasinājumos no 6. deklinācijas lietvārdiem -iņ- priekšā nostājas piedēklis -sn- un saknes beigu līdzskanis zūd (<i>sirds</i> → <i>sir-sn-iņ-a</i>, <i>nakts</i> → <i>nak-sn-iņ-a</i>), vai arī sens deminutīvpiedēklis -t- (<i>zivs</i> → <i>ziv-t-iņ-a</i>, <i>acs</i> → <i>ac-t-iņ-a</i>) (Endzeliņš II, 316–317). Mūsdienu	- Būtnu un priekšmetu nosaukumi izsaka pamazinājuma, mīļuma, maiguma vai sirsnīguma nokrāsu: <i>kociņš</i>, <i>skudriņa</i>, <i>dēliņš</i>, <i>māsiņa</i>. - Ja lietvārdiem ar -iņš, -iņa ir termina raksturs, tad pamazinājuma nozīme ir zudusi: <i>āboliņš</i>, <i>vaivariņi</i>, <i>bišķrēslīņš</i>, <i>ratiņš</i>. - Pamazinājuma nozīmes nav tādiem atvasinājumiem kā <i>ciemiņš</i>, <i>kaimiņš</i>, <i>glābiņš</i>, <i>kautiņš</i>, <i>pūliņi</i>.

	valodnieciskajā literatūrā <i>-tiņ-</i> uzskata par vienu paplašinātu piedēkli (Mllvg I, 118). - Ar piedēkli <i>-tiņ-</i> atvasina deminutīvus no 2.deklinācijas izņēmumvārdiem (<i>ūdens</i> → <i>ūden-tiņ-š</i>, <i>rudens</i> → <i>ruden-tiņ-š</i>) un dažiem citiem 1. un 2.deklinācijas lietvārdiem (<i>gredzens</i> → <i>gredzen-tiņ-š</i>, <i>deguns</i> → <i>degun-tiņ-š</i>, <i>ritenis</i> → <i>riten-tiņ-š</i>, <i>brīdis</i> → <i>brī-tiņ-š</i>). - Atvasinājumos no 3.deklinācijas lietvārdiem <i>-iņ-</i> priekšā saglabāties vecs deminutīvpiedēklis <i>-ut-</i> (Endzelīns I, 497): <i>lietus</i> → <i>liet-ut-iņ-š</i>, <i>medus</i> → <i>med-ut-iņ-š</i>. - Daži lietvārdi atvasināti no darbības vārdu celmiem: <i>kaut</i> → <i>kau-tiņ-š</i>, <i>glābt</i> → <i>glāb-iņ-š</i>, <i>pūlos</i> → <i>pūl-iņ-i</i>, <i>šāvu</i> → <i>šāv-iņ-š</i>.	Pamazinājuma nozīmes nav no vācu valodas aizgūtiem vārdiem, kuros izskapa <i>-iņš</i> ir aizstājusi vācisko <i>-ig</i>, <i>-ing</i> vai <i>-ung</i>: <i>ķēniņš</i> – <i>der König</i>, <i>mišiņš</i> – <i>das Messing</i>, <i>lādiņš</i> – <i>die Ladung</i>.
-īt-	No 2. un 5. deklinācijas lietvārdiem: <i>brālis</i> → <i>brāl-īt-is</i>, <i>ezis</i> → <i>ez-īt-is</i>, <i>egle</i> → <i>egl-īt-e</i>, <i>maize</i> → <i>maiz-īt-e</i>.	- Būtnu un priekšmetu nosaukumi izsaka pamazinājuma, mīļuma, maiguma un sīrsnīguma nokrāsu: <i>puisītis</i>, <i>Dacīte</i>, <i>zemīte</i>. - Ja lietvārdiem ar <i>-ītis</i>, <i>-īte</i> ir termina raksturs, tad pamazinājuma nozīme ir zudusi; tādi ir augu nosaukumi (<i>kumelīte</i>, <i>kliņģerīte</i>), putnu nosaukumi (<i>zīlīte</i>, <i>ķīvīte</i>), priekšmetu nosaukumi (<i>spolīte</i>, <i>spraudīte</i>, <i>potīte</i>).
-kl- -ekl- -ēkl- -īkl- -okl- -ukl-	- Konsonantiskā piedēkļa <i>-kl-</i> priekšā var būt dažādi patskaņi vai divskanis <i>uo</i>, tādējādi veidojas vairāki piedēkļu varianti ar līdzskaņu kopu <i>-kl-</i> kā galveno piedēkļa elementu. - Lietvārdus ar piedēkli <i>-kl-</i> darina no 1.konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma: <i>sēt</i> → <i>sē-kl-a</i>, <i>īt</i> → <i>ī-kl-e</i>, <i>art</i> → <i>ar-kl-s</i>. - Lietvārdus ar piedēkli <i>-ekl-</i> darina no 1.konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes un pagātnes celma	- Darba rīku un ierīču nosaukumi: <i>arkls</i>, <i>sūklis</i>, <i>grābeklis</i>, <i>spridzeklis</i>. - Personu nosaukumi: <i>vedekla</i>, <i>luteklis</i>. - Ķermeņa daļu un orgānu nosaukumi: <i>rīkle</i>, <i>redzoklis</i>, <i>tausteklis</i>. - Vietu nosaukumi: <i>sūneklis</i>, <i>mājoklis</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>audeklis</i>, <i>vīstoklis</i>. - Abstraktu nojēgumu nosau-

	(grābt → grāb-ekl-is, riebt → rie-ekl-is, juta → jut-ekl-is, auda → aud-ekl-s) un no 3.konjugācijas darbības vārdu saknes (putēt → put-ekl-is, mācīt → māc-ekl-is, stāvēt → stāv-okl-is, vīstīt → vīst-okl-is). - Lietvārdus, kuros -kl- priekšā ir garais patskanis ē vai ī, atvasina no 2. un 3.konjugācijas darbības vārdiem. Var pieņemt, ka -kl- pievienots nenoteiksmes celmam: kavēt → kavē-kl-is, adīt → adī-kl-is. Tādā gadījumā atvasinātajos lietvārdos ir divi piedēkļi – nenoteiksmes celma piedēklis -ē- vai -ī- un lietvārda piedēklis -kl-. Tomēr valodnieciskajā literatūrā tradicionāli tiek runāts par piedēkļiem -ēkl- un -īkl- (Mllvg I, 139–140; Apinis u. c. 5. kl., 122). Šajā gadījumā atvasinājumos notikusi morfoloģiskā pārdaļīšanās, kuras rezultātā darbības vārda celma beigu patskanis pārgājis piedēklī, un tādējādi veidojušies piedēkļi -ēkl- un -īkl-. Tātad: kavēt → kav-ēkl-is, traucēt → trauc-ēkl-is, adīt → ad-īkl-is, kasīt → kas-īkl-is. - Daži lietvārdi ar -kl- ir atvasināti no lietvārdiem un īpašības vārdiem: jauns → jaun-ekl-is, sūna → sūn-ekl-is, vidus → vid-ukl-is.	kumi: stāvoklis, juceklis, viedoklis.
-m-	- No 1. un 3. konjugācijas darbības vārdu saknes: dvest → dves-m-a, lēkt → lēk-m-e, vizēt → viz-m-a, rosities → ros-m-e. - No īpašības vārdiem: vēss → vēs-m-a, valgs → valg-m-e, dziļš → dzel-m-e.	- Abstraktu nojēgumu nosaukumi: vēlme, rosme, lēkme. - Dabas parādību nosaukumi: ausma, blāzma, svelme.
-n-	No 1. konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma un no 2. un 3. konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma daļas bez piedēkļa: salt → sal-n-a, lauzt → lauz-n-is, sūtīt → sūt-n-is, novietot	- Dadžādu priekšmetu (darbarīku, mehānismu) nosaukumi: lauznis, sūknis, grieznis, sastatnes. - Vietu nosaukumi: mītne, apmetne, slēpnis.

	→ <i>noviet-n-e</i>. - No lietvārdiem: <i>veids</i> → <i>veid-n-e</i>, <i>pamats</i> → <i>pamat-n-e</i>. - No īpašības vārdiem: <i>slīps</i> → <i>slīp-n-e</i>, <i>saus</i> → <i>saus-n-e</i>, <i>irds</i> → <i>ird-n-e</i>. - No apstākļa vārdiem: <i>tagad</i> → <i>tagad-n-e</i>, <i>apkārt</i> → <i>apkārt-n-e</i>.	- Dabas parādību nosaukumi: <i>salna</i>, <i>atkusnis</i>. - Personu nosaukumi: <i>sūtnis</i>, <i>palaidnis</i>, <i>aizbildnis</i>.
-niek- -niec- -iniek- -iniec- -eniek- -eniec-	- No darbības vārdu saknes: <i>stādāt</i> → <i>strād-niek-s</i>, <i>mūrēt</i> → <i>mūr-niek-s</i>. Dažiem atvasinājumiem piedēklis pievienots pilnai nenoteiksmes formai: <i>celt</i> → <i>celt-niek-s</i>, <i>jāt</i> → <i>jāt-niek-s</i>. - No lietvārdiem: <i>past</i> → <i>past-niek-s</i>, <i>darbs</i> → <i>darb-iniek-s</i>; - No īpašības vārdiem: <i>gudrs</i> → <i>gudr-iniek-s</i>; - No skaitļa vārdiem: <i>viens</i> → <i>vien-iniek-s</i>, <i>pieci</i> → <i>piec-niek-s</i>	- Personu nosaukumi pēc to dzīves vietas; tradicionāli ar šo piedēkli atvasina galvenokārt Kurzemes un Zemgales novadu iedzīvotāju nosaukumus: <i>liepāj-nieks</i>, <i>ventspil-nieks</i>, <i>jelgav-nieks</i>. Šādos lietvārdos piedēkļa -<i>niek-</i> priekšā var būt patskanis <i>e</i> vai <i>i</i>: <i>nīcenieks</i>, <i>salde-nieks</i>, <i>rīdzinieks</i>. Izskaņu -<i>enieks</i> un -<i>inieks</i> lietojums var būt paralēls: <i>rīdzenieks</i>//<i>rīdzinieks</i>. - Personu nosaukumi pēc to sociālā stāvokļa, nodarbošanās, profesijas: <i>zemiņieks</i>, <i>skolnieks</i>, <i>strādnieks</i>, <i>galdnieks</i>. - Personu nosaukumi pēc to īpašībām: <i>gudrinieks</i>, <i>krāpnieks</i>, <i>savādnieks</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>buri-nieks</i>, <i>bagāžnieks</i>.
-on- [-uon-]	- No dažādiem darbības vārdu celtiem: <i>censties</i> → <i>cens-on-is</i>, <i>vadu</i> → <i>vad-on-is</i>. - No lietvārdiem: <i>mežs</i> → <i>mež-on-is</i>, <i>briesmas</i> → <i>briesm-on-is</i>.	- Personu nosaukumi: <i>dziedonis</i>, <i>vadonis</i>. - Slimību un fizisku stāvokļu nosaukumi: <i>ģībonis</i>, <i>reibonis</i>, <i>karsonis</i>. - Priekšmetu un dabas parādību nosaukumi: <i>dzelonis</i>, <i>šķīdonis</i>, <i>mākonis</i>.
-oŋ- [-uoŋ-]	No darbības vārdu saknes: <i>dunēt</i> → <i>dun-oŋ-a</i>, <i>šņākt</i> → <i>šņāk-oŋ-a</i>, <i>sust</i> – <i>suta</i> → <i>sut-oŋ-a</i>.	- Procesu un norišu nosaukumi: <i>dunoŋa</i>, <i>šņakoŋa</i>, <i>sutoŋa</i>. - Dzīvu radību, arī personu nosaukumi: <i>plēsoŋa</i>, <i>čikstoŋa</i> 'cilvēks, kas čikst'.

-sm-	No darbības vārdu nenoteiksmes vai pagātnes celma: <i>veikt</i> → <i>veik-sm-e</i>, <i>izaugt</i> → <i>izaug-sm-e</i>. Atvasinājumos no pagātnes celma piedēkļa -sm- priekšā notiek fonētiskas pārmaiņas – skaņu <i>t</i>, <i>d</i> zudums: <i>pūta</i> → <i>pū-sm-a</i>, <i>ēda</i> → <i>ē-sm-a</i>, <i>cirta</i> → <i>cir-sm-a</i>. Skaņas <i>d</i> zudums ir arī vārdā <i>dziesma</i>.	- Darbību un procesu nosaukumi: <i>izaugsme</i>, <i>plauksme</i>, <i>pūsma</i>. - Vietu nosaukumi: <i>cirsmā</i>, <i>patversme</i>. - Abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>tieksme</i>, <i>nojausma</i>, <i>pielūgsme</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>ēsma</i>
-šan-	No tiešo un atgriezenisko darbības vārdu nenoteiksmes celma: <i>skriet</i> → <i>skrie-šan-a</i>, <i>lasīt</i> → <i>lasī-šan-a</i>, <i>peldēties</i> → <i>peldē-šan-ās</i>, <i>skatīties</i> → <i>skatī-šan-ās</i>.	Darbību, stāvokļu un procesu nosaukumi: <i>braukšana</i>, <i>runāšana</i>, <i>slimošana</i>, <i>skatīšanās</i>.
-tāj-	No 2. un 3. konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma: <i>domāt</i> → <i>domā-tāj-s</i>, <i>vingrot</i> → <i>vingro-tāj-s</i>, <i>lasīt</i> → <i>lasī-tāj-s</i>.	- Personu nosaukumi (darītāji): <i>dziedātājs</i>, <i>metinātājs</i>, <i>ogotājs</i>. - Rīku, ierīču, mehānismu nosaukumi: <i>irdinātājs</i>, <i>drupinātājs</i>, <i>smidzinātājs</i>.
-tav-	No darbības vārdu nenoteiksmes celma: <i>mazgāt</i> → <i>mazgā-tav-a</i>, <i>mazgātuv-e</i>, <i>šķilt</i> → <i>šķil-tav-as</i>, <i>aust</i> → <i>aus-tuv-e</i>.	- Darbības vietu nosaukumi: <i>frizētava</i>, <i>klaustava</i>, <i>šautuve</i>, <i>ceptuve</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>šķiltavas</i>, <i>piituve</i>, <i>nestuves</i>.
-tn-	Konsonantiskā piedēkļa -tn- priekšā var būt patskaņi <i>a</i> un <i>e</i> vai divskanis <i>uo</i>, tādējādi veidojas vairāki piedēkļu varianti ar līdzskaņu kopu <i>tn</i> kā galveno piedēkļa elementu. Lietvārdus atvasina parasti no 1. konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma: <i>tvert</i> → <i>tver-tn-e</i>, <i>celt</i> → <i>cel-tn-e</i>, <i>piestāt</i> → <i>piestā-tn-e</i>. No nekārtņā darbības vārda <i>paiet</i> pagātnes celma daļas <i>pagā-</i> ar piedēkli -tn- ir atvasināts vārds <i>pagātne</i>.	- D dažādu priekšmetu (darba rīku, mehānismu) nosaukumi: <i>celtnis</i>, <i>veitnis</i>, <i>izkārtne</i>, <i>rasetne</i>. - Vietu apzīmējumi: <i>gultne</i>, <i>virsozne</i>, <i>lapotne</i>. - Abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>mazotne</i>, <i>vienatne</i>, <i>pagātne</i>.
-atn-		
-etn-		
-otn-		
[uotn-]	- No īpašības vārdiem: <i>sens</i> → <i>sen-atn-e</i>, <i>jauns</i> → <i>jaun-atn-e</i>, <i>mazs</i> → <i>maz-otn-e</i>. - No lietvārdiem: <i>sēkla</i> → <i>sēkl-otn-e</i>, <i>lapa</i> → <i>lap-otn-e</i>, <i>virsa</i> → <i>virso-otn-e</i>. - No skaitļa vārdiem: <i>viens</i> → <i>vien-atn-e</i>, <i>trīs</i> → <i>trij-otn-e</i>.	

-uk-	No lietvārdiem: <i>suns</i> → <i>suņ-uk-s</i>, <i>brālis</i> → <i>brāļ-uk-s</i>. No sieviešu dzimtes lietvārdiem atvasina vīriešu dzimtes lietvārdus: <i>māsa</i> → <i>māš-uk-s</i>, <i>Ilze</i> → <i>Ilž-uk-s</i>.	Būtņu nosaukumi, izsaka pamazinājuma un mīļuma nokrāsu: <i>ežuks</i>, <i>suņuks</i>, <i>levuks</i>, <i>Jančuks</i>.
-ul-	- No darbības vārdu saknes: <i>brēkt</i> → <i>brēk-ul-is</i>, <i>šūpot</i> → <i>šūp-ul-is</i>, <i>drebēt</i> → <i>dreb-ul-is</i>. - No īpašības vārdiem: <i>glēvs</i> → <i>glēv-ul-is</i>, <i>mazs</i> → <i>maz-ul-is</i>.	- Būtņu nosaukumi, apzīmējot to fiziskās vai psihiskās pazīmes: <i>mazulis</i>, <i>vārgulis</i>, <i>rāpulis</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>šūpulis</i>, <i>vizulis</i>, <i>klausule</i>. - Abstraktu jēdzienu nosaukumi: <i>drebuļi</i>, <i>tirpuļi</i>, <i>skurbulis</i>.
-um-	- No dažādiem darbības vārdu formu celmiem: <i>lūgt</i> → <i>lūg-um-s</i>, <i>izsaukt</i> → <i>izsauk-um-s</i>, <i>zuda</i> → <i>zud-um-s</i>, <i>jautāja</i> → <i>jautāj-um-s</i>. - No īpašības vārdiem: <i>liels</i> → <i>liel-um-s</i>, <i>labs</i> → <i>lab-um-s</i>. - No apstākļa vārdiem: <i>pušu</i> → <i>puš-um-s</i>.	- Priekšmetu nosaukumi: <i>audums</i>, <i>ievārījums</i>, <i>adījums</i>. - Abstraktu jēdzienu nosaukumi: <i>gadījums</i>, <i>izmisums</i>, <i>notikums</i>. - Pazīmju nosaukumi: <i>aklums</i>, <i>spožums</i>, <i>klusums</i>. - Darbību un procesu nosaukumi: <i>lidojums</i>, <i>gājums</i>, <i>plūdums</i>.
mazproduktīvi piedēkļi -l- -sl- -v- -t- -d-	Lietvārdus atvasina no darbības vārdu saknes: <i>zagt</i> → <i>zag-l-is</i>, <i>kapāt</i> → <i>kap-l-is</i>, <i>kāpt</i> → <i>kāp-sl-is</i>, <i>kaut</i> → <i>kau-sl-is</i>, <i>kalt</i> → <i>kal-v-e</i>, <i>vērt</i> → <i>vir-v-e</i>, <i>gulēt</i> → <i>gul-t-a</i>, <i>jumt</i> → <i>jum-t-s</i>, <i>darīt</i> → <i>dar-b-s</i>, <i>šķirt</i> → <i>šķir-b-a</i>.	- Priekšmetu nosaukumi: <i>virve</i>, <i>kaplis</i>, <i>gulta</i>, <i>kāpslis</i>. - Personu nosaukumi: <i>zaglis</i>, <i>kauslis</i>. - Abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>darbs</i>.

Pārskats par sufiksālo lietvārdu semantiskajām grupām

1. Personu nosaukumi

-āj-	<i>arājs</i> , <i>cēlājs</i>
-ēj-	<i>nācējs</i> , <i>kalējs</i>
-en-	<i>bārenis</i> , <i>draudzene</i>
-ēn-	<i>brālēns</i> , <i>puisēns</i>
-ien-	<i>kaimiņiene</i> , <i>karaliene</i>
-iet-	<i>vācietis</i> , <i>valmierietis</i>
-(i)niek-, -(i)niec-	<i>skolnieks</i> , <i>skolniece</i> , <i>darbinieks</i> , <i>darbiniece</i>
-on-	<i>varonis</i> , <i>mežonis</i>

-oņ-	<i>dauzoņa</i>
-tāj-	<i>lasītājs, dziedātājs</i>
-ul-	<i>mīlulis, nīkulis</i>

2. Augu nosaukumi

-āj-	<i>eglājs, zemenājs</i>
-en-	<i>pienene, mellene, gailene</i>

3. Dzīvnieku nosaukumi

-en-	<i>glodene, sisenis</i>
-ul-	<i>rāpulis</i>

4. Priekšmetu nosaukumi

-en-	<i>slaucene, veltenis</i>
-ēj-	<i>dzinējs, vilcējs</i>
-ekl-, -ēkl-	<i>grābeklis, biedēklis</i>
-kl-	<i>arklis, sūklis</i>
-n-	<i>sūknis, lauznis</i>
-nīc-	<i>lemesnīca, pavārnīca</i>
-tāj-	<i>smidzinātājs, gubotājs</i>
-tav-	<i>šķītavas</i>
-tn-	<i>veltnis, izlietne</i>
-tuv-	<i>nestuves, piltuve</i>
-ul-	<i>klausule, zīmulis</i>

5. Vietu nosaukumi

-āj-	<i>purvājs, ledājs</i>
-en-	<i>dzimtene, Smiltene</i>
-ien-	<i>zemiene, zāllens</i>
-nīc-	<i>slimnīca, viesnīca</i>
-tav-	<i>tīrtava, barotava</i>
-tn-	<i>gultne, šķirtne</i>
-tuv-	<i>ceptuve, sietuve</i>
-um-	<i>izcirtums, ierakums</i>

6. Darbību, darbības rezultātu un procesu nosaukumi

-ien-	<i>kliedziens, kritiens</i>
-oņ-	<i>dunoņa, gīrboņa</i>
-sm-	<i>sadursme, trauksme</i>
-šan-	<i>domāšana, peldēšanās</i>
-um-	<i>aicinājums, izbraukums</i>

7. Pazīmju nosaukumi

-īb-	<i>gudrība, spītība</i>
-um-	<i>asums, gaišums</i>

8. Deminutīvi (pamazināmie vārdi)

-el-	<i>mājele, puīšelis</i>
-ēn-	<i>zaķēns, cālēns</i>
-iņ-	<i>bēmiņš, māsiņa</i>
-īt-	<i>brālītis, maizīte</i>
-sniņ-	<i>sirsniņa, naksniņa</i>
-tiņ-	<i>akmentiņš, zivtiņa</i>
-uk-	<i>suņuks, brāļuks</i>

9. Abstraktu nojēgumu nosaukumi

-atn-	<i>senatne, svešatne</i>
-īb-	<i>būtība, dzīvība</i>
-m-	<i>vēlme, rosme</i>
-n-	<i>tagadne, nostādne</i>
-okl-	<i>stāvoklis, viedoklis</i>
-sm-	<i>degsmē, prasme</i>
-tn-	<i>pagātne, zinātne</i>

Pārskats par citvalodu cilmes lietvārdu izskaņām jeb finālēm

Mūsdienu latviešu literārajā valodā lieto daudz internacionālas cilmes lietvārdu. Dažkārt citvalodu cilmes vārdam ir latviska izskaņa, piemēram: *elektrība, deklamētājs, cirkulēšana*. Taču ļoti daudziem internacionālismiem ir internacionālas cilmes beigu daļas jeb **fināles** (sk. 28.lpp.). Tālāk ir minētas biežāk lietotās fināles.

1. Vienkāršās un paplašinātās fināles:

-ācija	<i>deklamācija, aģitācija</i>
-āde	<i>balāde, dekāde</i>
-ants	<i>reflektants, konsultants</i>
-ārijs	<i>akvārijs, herbārijs</i>
-ārs	<i>sekretārs, miljonārs</i>
-āte	<i>aktivitāte, fakultāte</i>
-ators	<i>diktators, likvidators</i>

-āts	diplomāts, atentāts
-ēma	teorēma, fonēma
-ieris	masieris, brigadieris
-eris	šoferis, bokseris
-ija	lekcija, simfonija
-ijs	ģēnijs, morfijs
-ika	gramatika, kritika
-ikis	akadēmiķis, mehāniķis
-ings	reitings, brīfings
-īns	aspirīns, kofeīns
-isms	humānisms, tūrisms
-ists	radists, terorists
-īts	grafīts, faringīts
-īvs	recidīvs, kursīvs
-oma	glaukoma, sarkoma
-ons	ciklons, kartons
-orija	oratorija, sanatorija
-ors	rektors, diktors
-oze	neiroze, hipnoze
-ūra	dresūra, frizūra

2. Vārdiskās fināles:

-antrops	filantrops, mizantrops
-grāfija	etnogrāfija, biogrāfija
-grāfs	ģeogrāfs, autogrāfs
-krātija	demokrātija, birokrātija
-logs	psihologs, kardiologs
-lōģija	bioloģija, morfolōģija
-māns	narkomāns, melomāns
-skops	mikroskops, teleskops
-tēka	bibliotēka, kartotēka

2.3. Derivatīvās galotnes

Derivatīvās galotnes latviešu valodā ir produktīvs lietvārdu darināšanas afikss. Lietvārdus ar derivatīvajām galotnēm var darināt no dažādu vārdšķiru vārdiem, un tiem ir daudzveidīga semantika (Soida III, 109–120).

Pārskats par derivatīvajām galotnēm un atvasinājumu nozīmēm

Galotne	Galvenās atvasināšanas iespējas	Galvenās atvasinājumu nozīmes
-a	- No 1.konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma: <i>steigt</i> → <i>steig-a</i>, <i>segt</i> → <i>seg-a</i>, <i>ataugt</i> → <i>ataug-a</i>, <i>atslēgt</i> → <i>atslēg-a</i>. Dažos atvasinājumos saknē notiek skaņu mija: <i>aizmirst</i> → <i>aizmārš-a</i>, <i>neprast</i> → <i>nepraš-a</i>. - No 1. konjugācijas un nekārtno darbības vārdu tagadnes celma: <i>jūtu</i> → <i>jūt-as</i>, <i>ožu</i> → <i>ož-a</i>, <i>izeju</i> → <i>izej-a</i>. - No 1. konjugācijas un nekārtno darbības vārdu pagātnes celma: <i>nojautu</i> → <i>nojaut-a</i>, <i>devu</i> → <i>dev-a</i>. - No 2.un 3. konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma, atmetot piedēkli: <i>dejt</i> → <i>dej-a</i>, <i>atrunāt</i> → <i>atrun-a</i>, <i>raudāt</i> → <i>raud-as</i>. - No vīriešu dzimtes lietvārdiem atvasina sieviešu dzimtes lietvārdus. Tie ir vārdu pāri ar identiem celmiem un saistītu nozīmi (Soida III, 113–114): <i>skolotājs</i> → <i>skolotāj-a</i>, <i>vedējs</i> → <i>vedēj-a</i>, uzvārdi <i>Bergs</i> → <i>Berg-a</i>, <i>Ozols</i> → <i>Ozol-a</i>.	- Darbību un procesu nosaukumi: <i>deja</i>, <i>čala</i>, <i>duna</i>, <i>pa-staiga</i>, <i>elsas</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>sega</i>, <i>atslēga</i>, <i>krava</i>, <i>dzira</i>, <i>šķila</i>, <i>svira</i>. - Abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>alkas</i>, <i>jukas</i>, <i>beigas</i>, <i>steiga</i>. - Personu nosaukumi: <i>pļāpa</i>, <i>aizmārša</i>, <i>nepraša</i>, uzvārdi <i>Bērza</i>, <i>Kalna</i>.
-e	- No 1.konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma: <i>griezt</i> → <i>griez-e</i>, <i>svilpt</i> → <i>svilp-e</i>, <i>augt</i> → <i>audz-e</i>. - No 1.konjugācijas un nekārtno	- Darbību un procesu nosaukumi: <i>aprite</i>, <i>apskate</i>, <i>apkure</i>, <i>dzīres</i>, <i>pārbaude</i>, <i>sagāde</i>. - Personu nosaukumi: <i>palīdzē</i>, <i>pusaudze</i>, <i>bende</i>, <i>sliņķe</i>, uz-

	darbības vārdu pagātnes celma: <i>spiedu</i> → <i>spied-e</i>, <i>šuvu</i> → <i>šuv-e</i>, <i>atdevu</i> → <i>atdev-e</i>. - No 2. un 3. konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma, atmetot piedēkli: <i>dzīrot</i> → <i>dzīr-es</i>, <i>kaltēt</i> → <i>kalt-e</i>, <i>sagādāt</i> → <i>sagād-e</i>, <i>izlasīt</i> → <i>izlas-e</i>. - No īpašības vārdiem: <i>smails</i> → <i>smail-e</i>, <i>taisns</i> → <i>taisn-e</i>. Tādi vārdi kā, piem., <i>smiltaine</i>, <i>eglaine</i>, <i>klintaine</i> ir atvasinājumi no attiecīgajiem īpašības vārdiem, kuros ir piedēklis <i>-ain-</i> (Baltaņa-Bērziņa, 38; Soida III, 113). - No lietvārdiem (sk. iepriekš par analogiem vārdiem ar galotni <i>-a</i>): <i>ārsts</i> → <i>ārst-e</i>, <i>advokāts</i> → <i>advokāt-e</i>, <i>palīgs</i> → <i>palīdz-e</i>, <i>Freimanis</i> → <i>Freiman-e</i>. - Atvasinājumus no lietvārdiem darina, vienlaikus izmantojot arī piedēkļus: <i>kakls</i> → <i>ap-kakl-e</i>, <i>pa-kakl-e</i>, <i>logs</i> → <i>pa-lodz-e</i>, <i>krāsns</i> → <i>aiz-krāsn-e</i> (sk. 65.-66.lpp.) - Galotni <i>-e</i> izmanto salikto darīnāšanā: <i>gaiš-mat-e</i>, <i>pus-audz-e</i>, <i>jaun-rad-e</i>, <i>dīk-stāv-e</i> (sk. 82. lpp.)	vārdi <i>Alksne</i>, <i>Karlsonē</i>. - Dzīvnieku nosaukumi: <i>grieze</i>, <i>sniedze</i> (putns), <i>Brūne</i> (govs). - Priekšmetu nosaukumi: <i>spuldze</i>, <i>spiede</i>, <i>svilpe</i>, <i>aproce</i>. - Vietu nosaukumi: <i>nogāze</i>, <i>pagalde</i>, <i>aizkrāsne</i>, <i>krāces</i>. - Abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>kāre</i>, <i>kaisle</i>, <i>pūles</i>, <i>kvēle</i>, <i>smeldze</i>.
-is	- No 1. konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma: <i>urbt</i> → <i>urb-is</i>, <i>knābt</i> → <i>knāb-is</i>, <i>slēgt</i> → <i>slēdz-is</i>. - No 2. un 3. konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma, atmetot piedēkli: <i>pareģot</i> → <i>pareģ-is</i>, <i>aizstāvēt</i> → <i>aizstāv-is</i>, <i>melot</i> → <i>mel-is</i>. - No īpašības vārdiem: <i>slinks</i> → <i>slīņķ-is</i>, <i>vecs</i> → <i>vec-is</i>, <i>sirms</i> → <i>sirm-is</i>, <i>nerātns</i> → <i>nerātn-is</i>. Daži lietvārdi ar galotni <i>-is</i> darināti no īpašības vārdiem, kas atvasināti ar piedēkli <i>-ain-</i> (Baltaņa-Bērziņa, 38; Soida III,	- Personu nosaukumi: <i>melis</i>, <i>vecis</i>, <i>nerātnis</i>, <i>bārdainis</i>. - Dzīvnieku nosaukumi: <i>bēris</i>, <i>sirmis</i>, <i>pelēcis</i>, <i>garausis</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>urbis</i>, <i>slēdzis</i>, <i>ierocis</i>, <i>zāģis</i>. - Vietu nosaukumi: <i>kājgalis</i>, <i>sētmalis</i>, <i>siennālis</i>. - Darbību (dažādu trokšņu) nosaukumi: <i>blīkšķis</i>, <i>sprakšķis</i>, <i>krakšķis</i>.

	113): <i>bārdains</i> → <i>bārdain-is</i>, <i>ragains</i> → <i>ragain-is</i>, <i>ūsains</i> → <i>ūsain-is</i>. - No lietvārdiem, vienlaikus izmantot priedēkļus: <i>roka</i> → <i>ie-roc-is</i>, <i>galva</i> → <i>pa-galv-is</i>, <i>gods</i> → <i>bez-god-is</i>, <i>gals</i> → <i>uz-gal-is</i> (sk. 65.–66.lpp.). - Galotni <i>-is</i> izmanto salikteņu darināšanā: <i>gaiš-mat-is</i>, <i>zempkop-is</i>, <i>star-met-is</i> (sk. 82.lpp.)	
-s	- No 1.konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmes celma: <i>augt</i> → <i>aug-s</i>, <i>žņaut</i> → <i>žņaug-s</i>, <i>aizkāt</i> → <i>aizkar-s</i>. Nereti šāda tipa atvasinājumos saknē ir skaņu mija: <i>snigt</i> → <i>snieg-s</i>, <i>migt</i> → <i>mieg-s</i>, <i>vērt</i> → <i>vārt-i</i> (dsk.). - No 2. un 3.konjugācijas darbības vārdu tagadnes celma: <i>ganu</i> → <i>gan-s</i>, <i>traipu</i> → <i>traip-s</i>, <i>vadu</i> → <i>vad-s</i>.	- Personu nosaukumi: <i>sargs</i>, <i>gans</i>. - Priekšmetu nosaukumi: <i>augš</i>, <i>žņaugš</i>, <i>vads</i>, <i>tērps</i>. - Abstraktu nojēgumu nosaukumi: <i>spaidš</i>, <i>vaidš</i>, <i>naidš</i>.

3. Saliktie lietvārdi (salikteņi)

Viens no produktīvākajiem lietvārdu darināšanas veidiem ir salikteņu darināšana (sk. 47.lpp.). Tā ir sena valodas parādība, bet daudz jaunu salikteņu rodas arī mūsdienās.

Semantiskā ziņā salikteņiem piemīt lielāks vai mazāks nozīmes pārveidojums salīdzinājumā ar atbilstošā vārdu savienojuma jeb motivētālvārdkopas nozīmi. Salikteņa nozīme parasti ir sašaurinājusies. Sal., piemēram: *ziemas svētki* – *Ziemassvētki*, *brīvs laiks* – *brīvlaiks*, *vecs tēvs* – *vectēvs*, *gada diena* – *gadadiena*. Nozīmes atšķirība var būt lielāka vai mazāka. Ir salikteņi, kuru nozīme ir ļoti attālinājusies no motivētālvārdkopas nozīmes, piemēram: *lielgabals*, *zobgalis*, *mīkstpēdiņš*, *sirdēsti*. Turpretim dažu salikteņu nozīme ir tuva motivētālvārdkopas nozīmei. Ja saliktenis valodā vēl nav

nostabilizējies, tam paralēli var lietot arī attiecīgo vārdkopu, piemēram: *dziesmu svētki* – *dziesmusvētki*, *dzīves vieta* – *dzīvesvieta*, *asins lāse* – *asinslāse*.

Pēc komponentu sintaktiski semantiskajām attieksmēm vairums salikteņu ir **determinatīvi** (sk. 50.–51.lpp.), piemēram: *baltmaize*, *lielceļš*, *ledusskapis*, *dzīvotgriba*.

Kopulatīvo salikteņu (sk. 51.lpp.) ir maz, piemēram: *diennakts*, *gaismēna*, *sālsmaize*.

Pēc darināšanas veida ir gan **sintaktiskie** jeb **neatvasinātie**, gan **sintaktiski morfoloģiskie** jeb **atvasinātie** salikteņi (sk. 52. lpp.).

3.1. Sintaktiskie (neatvasinātie) salikteņi

Neatvasināto salikteņu pirmā komponenta pamatā var būt dažādu patstāvīgo vārdšķiru vārdi:

- lietvārdi gan ar saglabātu galotni, gan ar bezgalotnes formu – *gadalaiks*, *redzesloks*, *sirdskaite*, *acumērs*, *sniegputenis*, *namdurvis*, *vārtsargs*;
- īpašības vārdi – *lielceļš*, *svētdiena*, *rupjmaize*, *mazmeita*; daudz salikteņu latviešu valodā ir darināti ar īpašības vārdu *kopīgs* vai *kopējs* sakni *kop-*: *kopdzīve*, *kopaina*, *kopprodukts*, *kopskats*;
- vietniekvārdi – *pašvaldība*, *mūsmājas*, *savvaļa*, *viņpasaule*;
- skaitļa vārdi – *pirmdienā*, *divritenis*;
- darbības vārdi – *guļamistaba*, *šujmašīna*, *dzīvotgriba*, *celtspēja*, *lidmašīna*, *degviela*;
- apstākļa vārdi – *atpakaļgaita*, *mājupceļš*, *augšupeja*.

Mūsdienās salikteņdarināšanā bieži izmanto internacionālas cilmes pirmos komponentus. Produktīvi ir tādi komponenti kā *super-*, *disko-*, *retro-*, *pseido-* (Bušs, 76–77), piemēram: *supertehnika*, *diskomūzika*, *diskotērps*, *retrostils*, *retromode*, *pseidozinātne*.

Valodniecībā ir dažādi uzskati par lietvārdiem, kas darināti ar *apakš-*, *ār-*, *caur-*, *iekš-*, *līdz-*, *pakaļ-*, *priekš-*, *starp-*, *virš-*. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā tie tiek dēvēti par puspriedēkļiem (Milvg I, 84, 190–196), līdz ar to norādot, ka šīs derivatīvās vienības ir kaut

kas vidējs starp salikteņa komponentu un piedēkli. Vārdi ar šīm vienībām no vienas puses līdzinās salikteņiem, no otras puses – prefiksāliem atvasinājumiem. Valodniece A. Vulāne pierāda termina "pusprievārds" nepamatotību, jo iepriekšminēto derivatīvo vienību pamatā ir patstāvīgu vārdsķiru vārdi – lietvārdi vai apstākļa vārdi – un tāpat šīs vienības uzskatāmas par salikteņa komponentiem (Vulāne III, 95–177). Piemēri:

apakš- ir lietvārda *apakša* vai apstākļa vārda *apakšā* sakne – *apakšmala* ← *apakšas mala*, *apakšstilbs* ← *apakšas stilbs*, *apakškreklis* – *kreklis*, kas ir *apakšā* citam kreklam, *apakšnodāja* - *nodāja*, kas ir kam pakļauta jeb kas ir kam *apakšā*;

ār- ir lietvārda *ārs* vai apstākļa vārda *ārā* sakne – *ārdurvis* ← *āra durvis*, *ārsiena* ← *āra siena*. Salikteņi *ārlaulība*, *ārprāts*, *ārlietas*, *ārvalsts* asociējas ar apstākļa vārdu "ārā", "ārpus kaut kā".

Arī darinājumi ar *caur-* (*caurbraucējs*, *caurtece*), *iekš-* (*iekšdurvis*, *iekškabata*), *līdz-* (*līdzbraucējs*, *līdzskrējējs*), *pakaļ-* (*pakaļkāja*, *pakaļdarītājs*), *priekš-* (*priekšlasījums*, *priekšistaba*), *pret-* (*pretvējš*, *pretvara*), *starp-* (*starplaiks*, *starpauclenis*), *virš-* (*virslūpa*, *virspalags*) uzskatāmi par salikteņiem, jo to pirmais komponents ir atbilstošā lietvārda vai apstākļa vārda celms, kas saglabā savu semantiku (Vulāne III, 118).

3.2. Sintaktiski morfoloģiskie (atvasinātie) salikteņi

Šī tipa salikteņi var būt atvasināti divējādi: 1) ar piedēkli *-īb-*, 2) ar sufiksālajām jeb derivatīvajām galotnēm *-a*, *-e*, *-is*.

Ar **piedēkli *-īb-*** atvasināto salikteņu otrais komponents kā lietvārds ārpus salikteņa nav sastopams. Šādi salikteņi var būt radušies:

- no verbālām vārdkopām: *ugunsdzēsība* ← *uguni dzēst*, *zemkopība* ← *zemi kopt*, *daiļrunība* ← *daiļi runāt*;
- no nominālām vārdkopām: *žēlsirdība* ← *žēla sirds*, *jaunprātība* ← *jauns prāts*;
- kā no nominālām, tā no verbālām vārdkopām: *dziļdomība* ← *dziļas domas* vai *dziļi domāt*, *pilnskanība* ← *pilna skaņa* vai *pilni skanēt*.

Ar **derivatīvajām galotnēm *-a*, *-e*, *-is*** atvasinātie salikteņi var būt radušies:

- no nominālām vārdkopām: *tumšmatis*, *-e* ← *tumšiem matiem*, *garkājis*, *-e* ← *garām kājām*, *bērslape* ← *bērza lapa*, *cūkpiene* ← *cūkas piens*, *piecgade* ← *pieci gadi*;
- no verbālām vārdkopām: *labdaris*, *-e* ← *labu darīt*, *ātraudzis*, *-e* ← *ātri augt*, *labvēlis*, *-e* ← *labu vēlēt*, *jaunrade* ← *jaunu radīt*, *badmira* ← *badu mirt*.

3.3. Saīsinājumsalikteņi jeb abreviatūras

Specifisks salikteņu paveids ir saīsinājumsalikteņi jeb abreviatūras (sk. 53. lpp.). Abreviācija latviešu valodā ir jauna parādība. Tā kļuvusi aktīva pēc 2. pasaules kara un ir saistāma ar citu valodu ietekmi – sākumā ar krievu, tagad ar angļu valodas tradīciju pārņemšanu (Freimane I, 164). Pašlaik latviešu valodā vērojams straujš abreviatūru pieaugums, īpaši preses izdevumu valodā. To var skaidrot ar tieksmi izteikt domu īsāk (valodas ekonomijas princips) un uzskatīt par zināmu valodas demokratizāciju (Veisbergs II, 271–272).

Parasti šķir divus saīsinājumsalikteņu veidus: iniciālsalikteņus un strupinājumsalikteņus (sk. 53.–54. lpp.).

Iniciālsalikteņu paveidi:

1. Burtu abreviatūras (iniciālisti). Tās sastāv no saliktā nosaukuma vārdu pirmajiem burtiem. Šīs abreviatūras var būt:

- latviskas cilmes, piemēram: *GNP, LU, LR*;
- tulkojumi, piemēram: *ASV, ES*;
- aizgūtas (netulkotas): *BBC, BMW, SWH*.

2. Skaņu abreviatūras (akronīmi). Tās sastāv no saliktā nosaukuma vārdu pirmajiem burtiem un tiek izrunātas kā viens vārds. Šīs abreviatūras var būt:

- latviskas cilmes, piemēram: *SIA, SEZ*;
- tulkojumi, piemēram: *ANO, SOK, FIB*;
- aizgūtas (netulkotas), piemēram: *NATO, UNESCO, AIDS*.

No dažām šādām abreviatūrām var veidoties lietvārdi ar lokāmajām galotnēm, piemēram: *TEC* – *tecs* (*strādāt tecā, saņemt siltumu no teca*), *HES* – *hess* (*hesa aizsprosts, braukt līdz hesam*.)

Strupinājumsalikteņi (dažkārt tos sauc arī par zilbju salikteņiem, taču šis termins nav visai precīzs) veidojas no saliktā nosaukuma vārdu sākuma daļām. Šo abreviatūru ieviešanā visvairāk vērojama kontaktvalodu ietekme. Daudz šādu salikteņu bija tieši aizgūti no krievu valodas, piemērn: *agroprom*,

Latinform, *Latvenergo*. Bezgalotnes veidojumi neiekļaujas latviešu valodas gramatisko formu sistēmā, tādēļ lietojuma ērtības labad liela daļa no šiem salikteņiem ieguva lokāmās galotnes, piemēram: *kolhozs*, *sovhozs*, *fizorgs*, *kultorgs*. Sociālo un politisko pārmaiņu dēļ lielākā daļa šo vārdu latviešu valodas aktīvajā leksikā vairs netiek lietoti, taču šādu abreviatūru veidošanas modelis ir dzīvs, arī angļu valodā tas ir ļoti aktīvs. Pēdējos gados radušās tādas ziļbju abreviatūras kā, piemēram, *Lattelekom*, *Baltbat*, *Olainfarm*, *Grindeks*, *Pareks*. Valodas praksē arī tiem parasti pievieno lokāmo galotni – *Lattelekoms*, *Baltbats*, *Parekss* (*Pareksa*, *Pareksam* utt.) Dažas ziļbju abreviatūras ir labskanīgas un iekļaujas lokāmo vārdu sistēmā, piemēram: *Latplanta*, *Laskana*.

Lietojot jebkuru abreviatūru, jāraugās, lai tā būtu saprotama. Ja kādu mazpazīstamu vai nepazīstamu saliktu nosaukumu grib saīsināt, vispirms jāraksta tā pilnais nosaukums, iekavās norādot abreviatūru, kura tiks lietota turpmāk.

4. Lietvārdu rašanās konversijas ceļā (substantivācija)

Konversija ir vārda pāreja citā vārdšķīrā, nemainoties vārda gramatiskajai formai (sk. 55.lpp.). Konversiju var uzlūkot par semantisku vārddarināšnas paņēmienu, jo morfoloģiskie līdzekļi izmantoti netiek (Freimane I, 169).

Viens no konversijas veidiem ir **substantivācija**. Tai ir pakļauti galvenokārt īpašības vārdi un lokāmie divdabji. Substantivācijas rezultātā šie vārdi, nemainot gramatisko formu, zaudē savas vārdšķīras gramatiskās kategorijas un iegūst lietvārda gramatiskās kategorijas un sintaktiskās funkcijas. Vārdu leksiskā nozīme substantivācijas procesā parasti tiek sašaurināta un konkretizēta, piemēram: *nelabais* – 'velns', *vecāki* – 'tēvs un māte', *piederīgie* – 'ģimenes locekļi, radnieki', *kritušais* – 'karā nonāvēts cilvēks'.

Substantivācija ir sena valodas parādība, bet tā notiek nepārtraukti arī mūsdienās, tādēļ ir vērojamas vairākas substantivācijas pakāpes. Atkarā no substantivācijas pakāpes var izšķirt divas substantivējumu grupas: pilnīgie substantivējumi un daļējie substantivējumi (Mllvg I, 471).

1. Pilnīgie substantīvējumi ir nostiprinājušies valodā kā lietvārdi. Tiem blakus pastāv arī attiecīgie īpašības vārdi, taču to leksiskās nozīmes ir tā attālinājušās, ka grūti saskatīt šo vārdu radniecību. Mainījusies arī vārdu intonācija, *liels* (Īp. v.) – *liēls* (lietv.), *stāvs* (Īp. v.) – *stāvs* (lietv.), *plāns* (Īp. v.) – *plāns* 'klons' (lietv.).

Par pilnīgiem uzskatāmi arī daudzi jaunāka laika substantīvējumi, piemēram: *nabags*, *vecāki*, *vecākais*, *mīļākais*, *nelabais*, *piederīgie*, *kritušais*, *mirušais*, *kurināmais*, *sabiedrotie*. Ar šiem vārdiem nosauktie jēdzieni galvenokārt asociējas ar pašu būtni vai priekšmetu, nevis ar tā pazīmi.

Par pilnīgiem substantīvējumiem uzskatāmi adjektīviskas cilmes uzvārdi, piemēram: *Čaklais*, *Baltais*, *Sirmais*, *Platais*.

2. Daļējie substantīvējumi ir tādi vārdi, ko lieto gan kā lietvārdus, gan kā īpašības vārdus vai divdabjus. Substantīvējumu leksiskā nozīme ir sašaurinājusies un konkretizējusies salīdzinājumā ar atbilstošo īpašības vārdu vai divdabju nozīmi, un attiecīgā situācijā tie ir viegli uztverami kā būtnu vai priekšmetu apzīmējumi. Daļējie substantīvējumi parasti ir:

- būtnu, sevišķi personu nosaukumi, pēc to fiziskām vai psihiskām pazīmēm, piemēram: *aklais*, *kurlais*, *klibais*, *garais*, *mazais*, *baltais*, *melns*, *trakais*, *laimīgais*, *mirstīgais*;
- personu nosaukumi pēc sabiedriskā stāvokļa vai attieksmes pret citu personu, piemēram: *bagātie*, *varenie*, *mīļais*, *dārgais*, *svešais*, *pazīstamais*;
- priekšmetu nosaukumi pēc to dažādām pazīmēm, piemēram: *saldais* (ēdiens), *sīvais*, *vieglais* (auto), *dzeramais*, *ēdamais*, *smeļamais*.

Daļējo substantīvējumu paveids ir t. s. konteksta substantīvējumi (Mllvg I, 475). Par konteksta substantīvējumu var kļūt jebkurš īpašības vārds, ja tekstā ir izlaists lietvārds, kuru tas apzīmē, piemēram:

Ēst var sūru, piedzert klāt var rūgtu, Un nekas, ja reizēm arī salst. (M. Čaklais.) Jauns ar spēku, vecs ar prātu. (Paruna.)

5. Skaņu pārmaiņas lietvārdu darināšanā

Lietvārdu darināšanas procesā dažkārt notiek skaņu pārmaiņas (sk. 57. –58.lpp.) – vēsturiskā vokāļu mija, vēsturiskā līdzskaņu mija un vēsturiskais līdzskaņu zudums (Laua II, 73–76). Parasti skaņu pārmaiņas nav vienīgais vārddarināšanas paņēmiens dotajā vārdā, tās notiek vienlaikus ar afiksāciju.

1. Vēsturiskā **vokāļu mija** saknē vērojama daudzos lietvārdos, kas atvasināti ar sufiksālo galotni, piemēram: *snigt* – *sniegs*, *svērt* – *svira*, *zelt* – *zāle*, *bīties* – *bailes*, *slēgt* – *slogs*.

2. Vēsturiskā **līdzskaņu mija** notiek lietvārdos, kas atvasināti gan ar piedēkli, gan ar derivatīvo galotni:

- [j] noteiktā līdzskaņu mija: *neprata* – *nepraša*, *snauda* – *snauža*, *vecis* – *večuks*, *māsa* – *māšele*, *puisis* – *puīšelis*, *cīnīties* – *cīņa*, *gulēt* – *guļa*;
- palatālo vokāļu noteiktā mija: *roka* – *rociņa* – *roķele*, *zirgs* – *zirdziņš* – *zirģelis*, *ierīkot* – *ierīce*, *logs* – *palodze*;
- līdzskaņu grupu mija: *slinks* – *slīņķis*, *vilk* – *vilķis*.

3. Vēsturiskais **līdzskaņu zudums**: *lūza* – *lū(z)šana* – *lūšana*, *zuda* – *zu(d)šana* – *zušana*, *sita* – *si(t)šana* – *sišana*, *dziedāt* – *dzie(d)sma* – *dziesma*, *sirds* – *sir(d)snīga* – *sirsniņa*.

IV. Lietvārda gramatiskās kategorijas

Lietvārdam ir trīs morfoloģiskās kategorijas: **dzimte**, **skaitlis**, **locījums**.

1. Dzimtes kategorija

Dzimtes kategorija ir nomināla kategorija. Tā aptver lietvārdus, īpašības vārdus, lokāmos divdabjus, daļēji arī skaitļa vārdus un vietniekvārdus. Lietvārda dzimte ir neatkarīga, t.i., tā nosaka īpašības vārda, skaitļa vārda un lokāmā divdabja dzimti, piemēram: *liela māja*, *viens galds*, *ziedošs krūms*.

Latviešu valodā lietvārdiem ir divas dzimtes – vīriešu dzimte un sieviešu dzimte.

Kādeiz latviešu valodā ir bijusi arī nekatra dzimte, tā ir zudusi jau aizvēstures periodā (Endzelīns II, 395). Ir saglabājušās nekatras dzimtes paliekas dažu skaitļa vārdu un vietniekvārdu lietojumā, piemēram: *divi simti* - nekatras dzimtes divskaitļa nominatīvs; nekatras dzimtes nozīme ir vietniekvārdu *tas, kas* formās: *es to nezīnu, no tam, no kam* (Mllvg. I, 378). Bijušie nekatras dzimtes lietvārdi ir kļuvuši par vīriešu un sieviešu dzimtes vārdiem.

Latviešu valodā lietvārda dzimti nosaka pēc **formas** un pēc **nozīmes**.

Uz piederību pie vīriešu vai sieviešu dzimtes norāda morfoloģiskas pazīmes – nominatīva galotne un deklinācijas tips. Vīriešu dzimtes lietvārdiem vienskaitļa nominatīvā ir galotnes -s, -š, -is, -us, un tie ir 1. (*kains, vējš*), 2. (*lācis, zibens*), un 3. (*ledus*) deklinācijas lietvārdi. Sieviešu dzimtes lietvārdi vienskaitļa nominatīvā beidzas ar galotnēm -a, -e, -s un ir 4. (*māsa*), 5. (*priede*) un 6. (*sirds*) deklinācijas lietvārdi.

Lietvārdiem, kas apzīmē **priekšmetus** un **abstraktus nojēgumus**, dalījums dzimtēs ir nemotivēts no reālās īstenības viedokļa. Šie lietvārdi dzimtēs tiek iedalīti tikai pēc gramatiskās formas, t.i., pēc vienskaitļa locījumu galotnēm. Lietvārdiem, kas apzīmē **būtnes**, dzimtes nošķiršanā svarīga ir vārda leksiskā nozīme. Parasti šo vārdu dzimte atbilst būtnes bioloģiskajam dzimumam.

1.1. Būtņu nosaukumu dzimte

1. Personu nosaukumos dzimtes atšķirības realizējas, apvienojoties vārda morfoloģiskajām pazīmēm ar vārda leksisko nozīmi, piemēram: *tēvs – māte, dēls – meita, vīrs – sieva, skolotājs – skolotāja, dzejnieks – dzejniece, pilsonis – pilsonē*.

Latviešu valodā profesiju un amatu nosaukumi parasti ir gan vīriešu, gan sieviešu dzimtes vārdi atkarībā no darītāja dzimuma, piemēram: *skolotājs – skolotāja, ārsts – ārste, advokāts – advokāte, inženieris – inženiere, direktors – direktore, prezidents – prezidente*. Taču valodas praksē nereti vērojama tendence, runājot par sievieti, vispārināt vīriešu dzimti. Lietvārdi vīriešu dzimtē bieži tiek attiecināti uz sievieti, nosaucot tās profesijas vai amatus, kuros parasti strādā vīrieši (Mllvg I, 380), piemēram:

Viņa ir labs šoferis. Mana māsa ir policists. Rita ir pilots.

Šādam dzimtes lietojumam nav motivācijas, jo mūsdienās ir mainījusies attieksme pret tā saucamajām "vīriešu" un "sieviešu" profesijām un amatiem, un sievietes darba lauks neapšaubāmi ir paplašinājies. Atbilstoši latviešu valodas gramatikas normām, runājot par sievieti, profesiju, amatu u.tml. jālieto sieviešu dzimtes vārdi (Blinkena II, 159–160; Pūtele, 81–82; Skujiņa III, 30–31), piemēram: *policiste, šofere, pilote, leitnante, montiere, enerģētiķe, kurpniece, bārmene, ministre, padomniece, palidze*.

Tomēr ir daži gadījumi, kad vīriešu dzimtes lietvārda lietojums sieviešu dzimtes vietā ir attaisnojams.

- Parasti sieviešu dzimtē nelieto dažus vārdus, kas beidzas ar *-ks*: *tulks, izlūks, spiegs*. Acīmredzot, traucē nelabskaņa – *tulce, izlūce, spiedze*.
- Vīriešu dzimtes lietvārdu lielākoties mēdz lietot tad, ja vārds nosauc nevis konkrētu personu, bet gan **vispārinātā nozīmē** pašu profesiju, zinātnisku grādu, dienesta pakāpi, goda nosaukumu u. tml. (Blinkena II, 161; Pūtele, 81–82), piemēram:

Māsa apgūst friziera amatu. Meiteni vilināja aktiera profesija. Viņa aizstāvēja doktora disertāciju

Minētajos piemēros iespējama arī sieviešu dzimte.

Ir arī pretēja parādība: ir profesijas, kurās parasti mēdz strādāt sievietes, un līdz ar to šo profesiju nosaukumi ir sieviešu dzimtē, piemēram: *aukle, guvernante, apteksne, mašīnrakstītāja*. Nepieciešamības gadījumā šos lietvārdus var lietot vīriešu dzimtē (Skujiņa III, 31).

Īpašu grupu veido profesiju un amatu nosaukumi, kuru leksiskajā nozīmē jau ietverta piederība pie viena vai otra dzimuma, piemēram: *karavīrs, valstsvīrs, medicīnas māsa, vecmāte*. Šādi darinātiem nosaukumiem atbilstošā pretējās dzimtes lietvārda parasti nav, un tas rada zināmas neērtības šo vārdu lietošanā (Pūtele, 82–83). Daži vārdi valodas praksē izrāda pretestību sieviešu dzimtes lietojumam, piemēram: *mērs, āksts, mīms, klauns, ģenijs* (Veisbergs I, 57).

Tikai vīriešu dzimtē ir lietojami daži atvasināti sieviešu dzimuma personu apzīmējumi: *meitēns, skuķēns, sievišķis*. Tiem ir sarunvalodas nokrāsa.

Gramatiskās dzimtes atbilstība bioloģiskajam dzimumam jāievēro arī **personu vārdos un uzvārdos**. Katram vārdam un uzvārdam (izņemot nelokāmos) jābūt ar latviešu valodas gramatiskajai sistēmai atbilstošu galotni

(Noteikumi, 4; Skujiņa III, 32–33), piemēram: *Jānis Kalns – Ilze Kalna, Bils Brauns – Mērija Brauna, Nikolajs Ivanovs – Larisa Ivanova*. Latviešu valodas gramatikas likumiem neatbilstošs ir vīriešu dzimtes lietojums sieviešu uzvārdos, piemēram: *Lita Beiris, Ināra Putns, Edīte Pauls, Dzintra Vilks*. Pareizās formas – *Lita Beire, Ināra Putna, Edīte Paula, Dzintra Vilka*.

Nav pieļaujamas uzvārda formas bez galotnes, piemēram: *Maija Novik, Irina Daņiļuk, Jūlija Bergman, Anna Māler*. Pareizās formas: *Maija Novika, Irina Daņiļuka, Jūlija Bergmane, Anna Mālere*.

2. Dzīvnieku nosaukumos uz dzimtes atšķirībām norāda:

- vārda leksiskā nozīme (*vista – gailis, aita – auns, kaza – āzis*);
- galotnes un izskaņas (*kaķis – kaķe – kaķene; vilks – vilcene*);
- salikteni (*tīģeris – tīģermāte; zoss – zostēviņš*);
- vārdkopnosaukumi (*lāču māte*).

1.2. Kopdzimtes lietvārdi

Latviešu valodā ir arī **kopdzimtes lietvārdi**. Tie beidzas ar galotni *-a* vai *-e* un ir attiecināmi kā uz vīriešu, tā uz sieviešu dzimuma personām. Pie kopdzimtes vārdiem pieder:

1. Personu apzīmējumi pēc šo personu darbības vai pazīmēm, kas lielākoties izsaka negatīvu, nievīgu nozīmi: *auša, nevīža, plāpa, bezkauga, varmāka, slepkava, bende*. Kopdzimtes vārds ir arī nelokāmais lietvārds *konferansjē*.

Arī dzīvnieku nosaukumi, kas beidzas ar galotnēm *-a*, *-e* un ir attiecināti uz cilvēku, uzskatāmi par kopdzimtes vārdiem, piemēram: *lapsa, aita, varde, žagata*. (*Viņš ir īsts lapsa. // Viņa ir īsta lapsa.*)

2. Uzvārdi – 3., 4., 5., 6. deklinācijas lietvārdi, piemēram: *Jānis Ledus, Aina Ledus; Jānis Kļava, Aina Kļava; Jānis Priede, Aina Priede; Jānis Klints, Aina Klints*. Kopdzimtes nozīmi ir arī citvalodu cilmes nelokāmajiem uzvārdiem, piemēram: *Pjērs Kirī, Marija Kirī*.

3. Lietvārds *lauva* tiek uzskatīts gan par kopdzimtes vārdu (LLVV III, 618; MIlvg I, 381; LVPPV 414), gan par vīriešu dzimtes vārdu (LVPV 154).

1.3. Nelokāmo lietvārdu dzimte

Nelokāmie internacionālas cilmes lietvārdi beidzas ar patskaņiem *-a, -ā, -e, -ē, -ī, -ī, -o, -u, -ū*. Tiem nav dzimtes kategorijas rādītāju, bet tie ir ieguvuši dzimtes nozīmi.

Nelokāmie sugas vārdi ir vīriešu dzimtē, piemēram: *jauns auto, plašs foajē, garšīgs ragū, sārtais flamingo*.

Nelokāmie īpašvārdi iegūst tādas dzimtes nozīmi, kāda ir atbilstošajiem sugas vārdiem, piemēram: *skaistā Kapri (sala), varenā Misisipi (upe), augstais Aipetri (kalns), dziļais Ontario (ezers)*.

Nelokāmajiem cilvēku vārdiem dzimti nosaka personas dzimums, piemēram: *mazais Bruno, gudrais Raivo, skaistā Aino, mazā Marī*.

Dažkārt lietvārdiem novērojamas dzimtes svārstības – viens un tas pats lietvārds var iegūt gan vīriešu, gan sieviešu dzimtes formu un veidot morfoloģiskos variantus. Literārajā valodā tas dažreiz ir vērojams ar priedēkļiem atvasinātos lietvārdos (*pakalns – pakalne, novakars – novakare*) un dažos saliktojos (*krustceļš – krustceļi, ežmalis – ežmala*). Piemēri:

Un pusnaktī krustceļos iznāk Sappi kā dzimstošas zvaigznes .. (I.Ziedonis.) Kāds krustcelēs man prasa pēc zaļas cerības, pēc vienas dzīves vasas .. (J.Peters.)

2. Skaitļa kategorija

Mūsdienu latviešu valodā lietvārdam ir divi skaitļi – vienskaitlis un daudzskaitlis.

Saglabājušās arī vecā divskaitļa atliekas (Endzelīns II, 450–460; MIlvg I, 382). Ir sastopama divskaitļa nominatīva-akuzatīva forma ar galotni *-i*. Šo formu parasti lieto, ja lietvārds ir laika, svāra vai mēra vienības nosaukums, ko apzīmē skaitļa vārdi no *divi* līdz *deviņi*, piemēram: *divi gadī vecs bērns, pieci metri dziļa aka, ārzemēs biju divi mēneši*. Paraleli šīm formām literārajā valodā lieto arī daudzskaitļa akuzatīva formas: *divus gadus vecs bērns, piecus metrus dziļa aka, ārzemēs biju divus mēnešus*.

Lietvārda skaitli latviešu valodā nosaka pēc vārda formas un pēc nozīmes.

Lietvārds **vienskaitlī** apzīmē kādu atsevišķu priekšmetu vai būtni (*galds, zaķis*), abstraktu veselumu (*skaistums, naids*), vielu (*piens, krīts*), priekšmetu vai būtni kopas (*lapotne, jaunatne, tauta*).

Lietvārds **daudzskaitlī** apzīmē divus vai vairākus priekšmetus vai būtnes (*mājas, zirgi*) vai tādus priekšmetus un nojēgumus, kuros ir daudz daļu (*sodrēji, pelni, pūles, rati*).

Lielākajai daļai lietvārdu latviešu valodā ir abi skaitļi. Abu skaitļu formām var būt dažādas leksiskās nozīmes un kvantitatīvās nozīmes attiecības.

1. Abu skaitļu formām var būt vienāda leksiskā nozīme, bet atšķirīga kvantitatīvā nozīme, ja lietvārds apzīmē skaitāmus priekšmetus vai būtnes, piemēram: *koks – koki, putns – putni*.

2. Abu skaitļu formām var būt pilnīgi vienāda nozīme gan leksiskā, gan kvantitatīvā ziņā. Parasti tas ir lietvārdiem, kas apzīmē masu, vielu vai abstraktus nojēgumus, piemēram: *smilts – smiltis, asins – asinis, debess – debesis*.

3. Ir arī lietvārdi, kuru vienskaitļa un daudzskaitļa formām piemīt atšķirīga leksiskā nozīme. Šādos gadījumos vienskaitļa formām parasti ir abstraktāka nozīme, bet daudzskaitļa formām – konkrētāka nozīme (Rozenbergs, 17), piemēram: *saldums* (vispārināta, abstrakta nozīme), *saldumi* (konditorejas izstrādājumi); *biezums* (vispārināta pazīme), *biezumi* (cietas vielas daļiņas, kas atrodas šķidrumā – *tējas biezumi, kafijas biezumi*); *darīšana* (vispārināta darbība), *darīšanas* (dažādi pienākumi, uzdevumi).

Latviešu valodā ir arī lietvārdi, ko parasti lieto tikai vienskaitlī vai tikai daudzskaitlī.

2.1. Vienskaitlinieki

Vienskaitlinieki ir lietvārdi, ko parasti lieto vienskaitlī. Vienskaitļa formās ir ietverta šo vārdu leksiskā pamatnozīme.

1. Pie vienskaitliniekiem pieder lietvārdi, kas apzīmē vielu vai masu, kurai ir vienota veseluma īpašības, piemēram: *sviests, gaļa, siens, malka, kūdra, zelts, kālijs, nafta*.

Dažus šāda tipa lietvārdus var lietot arī daudzskaitlī, bet tad tiem ir sašaurināta leksiskā nozīme. Daudzskaitļa formas lieto šķirņu vai veidu apzīmēšanai – var runāt, piemēram, par dažādiem sieriem, zīdiem, tēraudiem. Daudzskaitļa formas tiek lietotas dažādu no attiecīgās vielas vai masas veidotu priekšmetu apzīmēšanai. Tā, piemēram, formu *stikli* lieto ar nozīmi 'stikla gabali' (*krāsaini stikli, brillu stikli*), *kristāli* – kristāla trauki vai citi izstrādājumi, *dzelži* – dzelzs priekšmeti, lūžņi.

Vārdi *sniegs, ledus, ūdens* vienskaitlī apzīmē nedalītu vielu. Šo vārdu daudzskaitļa formas norāda uz konkrētu daļāmu, norobežotu daudzumu, kas ieguvusi noteiktu veidu. Forma *ūdeņi* apzīmē lielas ūdens masas vai arī kādas zemes iekšējos ūdeņus, daudzskaitļa forma *sniegi* – kupenas, sniega slāņus, sniega pārsļas. Vielas un masas nosaukumos daudzskaitlis pastiprina daudzuma jēdzienu, kas var paust emocionālītāti un radīt valodas tēlainību (Rozenbergs, 18), piemēram:

Pa tumši ziliem marta lediem Aizgājusi mana sirds .. (V.Belševica.) Pār mani pārlido klijāns, Zem manis ūdeņi dzied. (E.Plaudis.) Visiem sniegiem lemts ir izkust (O.Vācietis.)

2. Vienskaitlinieki apzīmē abstraktus nojēgumus vai arī tādas parādības un procesus, kas cilvēka uztverē ir vienība, veselums, piemēram: *laiks, laime, prieks, mūžība, smeldze, tveice, lepnums, gaidīšana, rūkoņa, vienatne, uguns, migla*.

Daļu šīs grupas lietvārdu lieto arī daudzskaitlī. Parasti daudzskaitļa formas iegūst konkrētu nozīmi, piemēram:

Visu nakti smaržoja ziedi, no atmiņu atvāriem celtie .. (L.Brīdaka.) ..iekvēlējās krāsainas ugunis. (Z.Skujiņš.)

3. Tikai vienskaitlī lieto dažus kolektīvu nosaukumus, piemēram: *cilvēce, jaunatne*. Pie šīs grupas vienskaitliniekiem pieder arī vārdi, kas apzīmē īpatnējas, vienveidīgas augu grupas: *vārpata, kūla, zelmenis*.

Pie vienskaitliniekiem pieder daudzi īpašvārdi, piemēram: *Daugava, Latvija, Gaiziņš, Sahalīna, Londona*.

Sugas vārds, ko parasti lieto abos skaitļos, var iegūt vienskaitlinieka nozīmi, ja ar to apzīmē nevis atsevišķu priekšmetu vai būtni, bet visus grupas piederīgos. Līdz ar to sugas vārds iegūst abstraktas nozīmes nokrāsu, piemēram:

Prasme strādāt cilvēkam ir īsts dārgums. (Ezops.) *Lauva nekad nav jaunprātīgs.*
Viņam tikai gribas ēst. (T.Korbels.) *Sliņķis aizvien zina, cik ir pulkstenis.* (Buasts.)

2.2. Daudzskaitlinieki

Daudzskaitlinieki ir lietvārdi, ko parasti lieto tikai daudzskaitlī.

1. Daudzskaitlinieki apzīmē priekšmetus, kas sastāv no daudzām daļiņām, kuras cilvēka uztverē veido vienotu veselumu, piemēram: *milti, tauki, drupas, siekalas, sviets, konservi*.

2. Daudzskaitlinieki ir dažu, parasti nelielu krūmu vai ceru veidā augošu augu nosaukumi, piemēram: *rudzi, lini, ceriņi, virši*.

Dažkārt, parasti stilistiskos nolūkos, šīs grupas lietvārdus lieto arī vienskaitlī, piemēram:

Man ziemas dienā zilgans ceriņš plaukst .. (E.Plaudis.) *Es dzirdu zemi, kurā dzeltens kviesis spīd - tu kviesi izaudzēji.* (M.Losberga.)

3. Daudzskaitlinieki ir dažu kolektīvu nosaukumi: *vecāki, ļaudis*.

4. Tikai daudzskaitlī lietojami lietvārdi, kas apzīmē priekšmetus, kuri veidoti no divām vai vairākām daļām:

- dažādu rīku un ierīču nosaukumi (*šķēres, dzirkles, durvis, ecēšas, ragavas, šūpoles, stelles, kāpnes*);
- apģērbu gabalu nosaukumi (*svārki, bikses, apavi*);
- ķermeņa daļu nosaukumi (*aknas, smadzenes, ūsas, aukslējas*).

5. Daudzskaitlinieki apzīmē abstraktus nojēgumus, kuri cilvēka uztverē ir salikti veidojumi:

- ēdamlaiku nosaukumi (*brokastis, vakariņas*);
- svinību un svētku nosaukumi (*kāzas, bēres, apkūlības, Meteņi, Lieldienas*);
- slimību nosaukumi (*masalas, bakas, iesnas*);
- jūtu, dažādu procesu vai to rezultātu apzīmējumi (*skumjas, dusmas, meli, draudi, šaubas, šalkas, žāvas, slāpes, briesmas, bailes, plūdi*).

Vairākus šīs grupas lietvārdus var lietot arī vienskaitlī. Līdz ar to mainās vārda nozīmes nokrāsa. Šādas vienskaitļa formas lielākoties sastopamas daiļliteratūrā, arī folklorā, piemēram:

Līdz **sāpei** caurspīdīgs šis rīts .. (J.Peters.) Aiz simtās **slāpes**.

(O.Vācietis.) Liku **bēdu** zem akmeņa .. (T.dz.)

6. Tikai daudzskaitļa formas ir daļai vietu nosaukumu, piemēram: *Cēsis, Kauguri, Braki, Karpati, Soči, Helsinki, Pireneji*. Pie šīs grupas pieskaitāmi arī debess pušu nosaukumi: *austumi, rietumi, ziemeļi, dienvidi*.

3. Locījuma kategorija un locījumu nozīmes

Katrs lietvārds saistījumā ar citiem vārdiem iegūst noteikta locījuma formu. Locījums rāda, kādas ir lietvārda attieksmes pret citiem vārdiem teikumā, tātad locījumā izpaužas lietvārda sintaktiskās funkcijas. Viena vārda formu maiņa dažādos locījumos ir vārda deklinēšana.

Latviešu valodā ir šādi locījumi: nominatīvs, ģenitīvs, datīvs, akuzatīvs, instrumentālis, lokatīvs, vokatīvs.

Latviešu valodā ir paturēti internacionālie locījumu nosaukumi, kas aizgūti no latīņu gramatikas. Ir bijuši mēģinājumi locījumu nosaukumus latviskot, taču tie nav bijuši veiksmīgi.

Locījumus iedala **tiešajos** jeb **neatkarīgajos** un **netiešajos** jeb **atkarīgajos**. Tiešie jeb neatkarīgie locījumi ir nominatīvs un vokatīvs. Pārējie locījumi ir netiešie jeb atkarīgie.

Locījumu atkarība izpaužas lietvārdu saistījumā ar dažādu patstāvīgu vārdšķiru vārdiem, piemēram: *rakstīt vēstuli, pateikties mātei* (saist. ar darb. v.); *māsas grāmata, sveiciens draugiem* (saist. ar lietv.); *desmit cilvēku*,

piecpadsmīt dienās (saist. ar skaitļa v.); *maz naudas, daudz draugu* (saist. ar apst. v.).

3.1. Nominatīva nozīmes

Nominatīvs ir lokāmo vārdu pamatforma. Lietvārds nominatīvā saistās ar darbības vārdiem, lietvārdiem, īpašības vārdiem. Nominatīvam ir vairākas nozīmes.

1. Vārds nominatīvā nosauc darbības subjektu, t.i., darbības veicēju vai stāvokļa izjutēju, piemēram: *koks aug, zēns lasa, galva sāp, roka tirpst*.

2. Saistījumā ar darbības vārdiem vajadzības izteiksmē un ciešamajā kārtā nominatīvs apzīmē darbības objektu, t.i., darbības uztvērēju, piemēram: *jāpļauj siens, jāapmeklē slimnieks, māja tiek celta, raža ir novākta*.

3. Nominatīvs nosauc kādu būtni vai priekšmetu, ja tas ir izteicēja nominālajā daļā, piemēram:

Meitene bija čakla strādniece. Brālis ir lidotājs.

4. Vārds nominatīvā var tuvāk paskaidrot kādu citu vārdu nominatīvā – tas var būt atributīvās attiecsmēs ar otru nominatīvu, piemēram: *garkājis stārķis, staltradzis briedis, brūnace meitene*.

3.2. Ģenitīva nozīmes

Lietvārds ģenitīvā saistās ar lietvārdiem, īpašības vārdiem, darbības vārdiem, apstākļa vārdiem, skaitļa vārdiem. Ģenitīva lietošanas robežas latviešu valodā ir ļoti plašas, tā nozīmes – daudzveidīgas. Latviešu valodā ar ģenitīvu bieži izsaka to pašu, ko citās valodās ar īpašības vārdiem, piemēram: *koka galds* – liet. *medinis stals*, kr. *деревянный стол*; *liepu medus* – liet. *liepinis medus*, kr. *липовый мед*.

Ģenitīvs ar lietvārdiem

1. Piederības ģenitīvs izsaka piederības attiecsmes starp diviem lietvārdiem, piemēram: *tēva cepure, māsas grāmata, sabiedrības īpašums*.

2. Īpašības ģenitīvs nosauc kvalitatīvu vai kvantitatīvu vērtējumu, piemēram: *divstāvu māja*, *daudzbērnu ģimene*, *mūsdienu cilvēks*. Kvantitatīvo un kvalitatīvo nozīmi ģenitīvam var piešķirt īpašs apzīmētājs, piemēram: *liela izmēra apavi*, *labas gribas cilvēks*.

3. Vielas ģenitīvs kā priekšmeta īpašību vai pazīmi nosauc vielu, no kā priekšmets pagatavots, no kā tas sastāv, piemēram: *koka celtnes*, *akmens cirvis*, *sniega valnis*.

4. Satura jeb noderības ģenitīvs izsaka, kādam izlietojumam noderīgs ar ģenitīvu izteiktais nojēgums vai kādam nolūkam tas domāts, piemēram: *siena šķūnis*, *labības noliktava*, *papīra rūpnīca*.

5. Subjekta ģenitīvs norāda uz subjektu, no kura izriet substantivētā darbība, piemēram: *jūras šalkšana* (jūra šalc), *putna kliegšana* (putns kliegz), *speciālistu izaugsme* (speciālists izaug).

6. Objekta ģenitīvs norāda uz substantivētu darbības objektu (uztvērēju), piemēram: *bērna audzināšana* (bērnu audzina), *rudzu pļaušana* (rudzus pļauj), *apstādījumu izveide* (apstādījumus izveido).

7. Pielikuma ģenitīvs, pievienodamies sugas vārdam, to raksturo tuvāk ar pielikumam līdzīgu nozīmi, piemēram: *latviešu tauta* - tauta latvieši, *Urālu kalni* - kalni Urālī, *nelieša puika* - puika nelietis.

8. Dalāmais ģenitīvs izsaka mēra, apjoma attieksmes starp diviem lietvārdiem, piemēram: *krūze ūdens*, *pudele piena*, *metrs auduma*.

9. Pastiprinājuma ģenitīvs atkārtoti ar lietvārdu vai īpašības vārdu citā locījumā izteiktu nojēgumu, piemēram: *gadu gadiem*, *paaudžu paaudzes*, *mūžu mūžos*.

Ģenitīvs ar īpašības vārdiem

Lietvārds kopā ar īpašības vārdiem *pilns*, *vērts*, *cienīgs*, *bagāts*, *kārs* izsaka stāvokļa, personas vai parādības vērtējumu, piemēram: *medus pilns*, *pilns medus*, *tēva cienīgs*, *slavas kārs*, *pūļu vērts*.

Ģenitīvs ar darbības vārdiem

1. Ģenitīvs ar darbības vārdiem var nostāties tādās pašās attieksmēs kā

akuzatīvs. Tas var būt darbības tiešs objekts, piemēram: *lūgt maizes, dzert pienu, palasīt sēņu, sagrābties naudas*. Mūsdienu literārajā valodā minētajos gadījumos lielākoties sastopams akuzatīvs: *lūgt maizi, dzert pienu, palasīt sēnes, sagrābties naudu*.

2. Ģenitīvu var lietot akuzatīva nozīmē arī pie noliegta pārejoša darbības vārda, piemēram: *nepazīt dzīves, nelikt miera, nepiegriezt vēribas*.

3. Mērķa ģenitīvs literārajā valodā nostabilizējies pie darbības vārdiem *ilgoties, tvīkt, alkt, slāpt, kārot*, piemēram: *ilgoties laimes, alkt skaistuma, kārot naudas*. Mērķa ģenitīvs blakus akuzatīvam vai locījumam ar prievārdu var biedroties ar darbības vārdiem *gribēt, prasīt, lūgt, gaidīt, meklēt*, piemēram: *lūgt padoma, gaidīt palīdzības, meklēt glābiņa*.

4. Ģenitīva formās var būt saglabājusies senā locījuma ablatīva nozīme. Tā saskatāma ģenitīva saistījumā ar darbības vārdiem *bēgt, bīties, vairīties, kaunēties, kautrēties*, piemēram: *bēgt vilka, bīties soda, vairīties vēja*. Mūsdienu literārajā valodā šādas konstrukcijas sastopamas reti. Pārsvarā tiek lietoti savienojumi ar prievārdu *no*: *bēgt no vilka, bīties no soda, vairīties no vēja*.

5. Ģenitīvā nostājas lietvārds, ja tas apzīmē to, kā nav, kā trūkst vai netrūkst, kā vajag vai nevajag, kā pietiek vai nepietiek, piemēram: *nav spēka, trūkst talanta, nepietiek laika, vajag maizes*.

3.3. Datīva nozīmes

Lietvārds datīvā saistās ar darbības vārdiem, lietvārdiem, īpašības vārdiem.

1. Lietvārds datīvā nosauc adresātu, uz ko vērsta darbība, piemēram: *dāvināt mātei ziedus, zāgēt kokam zarus*.

2. Nolūka datīvs izsaka darbības nolūku, mērķi, uzdevumu, piemēram: *strādāt nākotnei, krāt naudu mašīnai*.

3. Piederības datīvs izsaka piederības nojēgumu, piemēram: *zēnam ir grāmata, māja pieder brālim*.

4. Izjutēja datīvs apzīmē būtni vai priekšmetu, kas izjūt ar darbības vārdu izteikto darbību vai stāvokli, turklāt šis stāvoklis var būt gan fizisks, gan psihisks. Šādā nozīmē datīvs galvenokārt sastopams pie vienpersonas nozīmē lietotiem darbības vārdiem *riebties, dergties, sāpēt, salt, smelgt, slāpt, šķist, veikties, patikt, rūpēties, gribēties* u.c., piemēram, **meitenei** *salst, bērnam slāpst, sportistam* *veicas*.

5. Lietvārds datīvā var nosaukt būtni vai priekšmetu, kam jāveic darbība. Šāds datīvs sastopams:

- pie darbības vārdu vajadzības izteiksmes, piemēram: **cilvēkam** *jāstrādā, ziedam* *jāplaukst*;
- pie darbības vārdu nenoteiksmes, piemēram: **taisnībai** *uzvarēt, dziesmai* *skanēt*.

6. Lietvārds datīvā var biedroties arī ar lietvārdiem un īpašības vārdiem, apzīmējot to, kam kas ir paredzēts, domāts, nolemts, piemēram: **ticība** *nākotnei, atbilde draugam, pateicīgs biedram*.

3.4. Akuzatīva nozīmes

Akuzatīvs saistās galvenokārt ar darbības vārdiem, retāk ar lietvārdiem un īpašības vārdiem.

1. Lietvārds akuzatīvā apzīmē darbības tiešo objektu, piemēram: *lasīt grāmatu, gaidīt vēstuli, saukt māti*.

2. Laika akuzatīvs izsaka laika nojēgumu, piemēram: **gadu** *dzīvot pilsētā, slimot vairākas dienas*.

3. Vietas jeb izplatījuma akuzatīvs izsaka telpas nojēgumu, piemēram: *nosoļot lielu gabalu, iet tālu ceļu*.

4. Satura akuzatīvā ir lietvārds, kas darināts no tās pašas saknes darbības vārda, ar ko tas saistās, piemēram: *dziedāt dziesmu, sapņot sapni, smaidīt smaidu*.

5. Svāra vai mēra akuzatīvs papildina darbības vārdus *svērt, liet, griezt*,

mēri, iebērt un līdzīgas nozīmes darbības vārdus, piemēram: *ieliet vienu litru, nogriezt divus gabalus, iebērt karoti cukura*.

6. Akuzatīvs biedrojas arī ar īpašības vārdiem. Tam var būt laika nozīme (*mēnesi ilgs ceļojums, gadu vecs bērns*), izplatījuma vai mēra akuzatīva nozīme (*stāvu augsts, sprīdi garš, metru biezis, kilogramu smags*).

7. Izsaukuma akuzatīvs satopams ekspresīvā runā, piemēram:

Ak tavu prātu! Ak tavu iedomu! Mēness pār upi būvēt grib tiltiņu.
(Aspazija.) *Tādu laimī!*

3.5. Instrumentāļa nozīmes

Valodnieku vidū nav vienotu uzskatu par to, vai instrumentālis kā locījums mūsdienu latviešu valdā maz ir, jo tas abos skaitļos zaudējis savu atšķirīgo formālo pazīmi – galotni un tagad vienskaitlī saskan ar akuzatīvu, daudzskaitlī ar datīvu. Skolu gramatikās locījumu paradigmā instrumentālis vienmēr dots kopā ar prievārdu *ar*, taču arī prievārds nav vienīgā drošā instrumentāļa pazīme (Nītiņa I, 202), jo, kā zināms, valodā ir daudz bezprievārdisku instrumentāļa konstrukciju gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī, piemēram: *cilvēks sirmu galvu, atgriezies mājās smagu sirdi, meitene laipnu smaidu, skatīties platām acīm, izrotāt ziediem, iet lēniem soļiem*.

Instrumentāļa esamību latviešu valodā apšaubījis latviešu valodas pētnieks T. Fennels (Fennell, 143–156). Valodniece R. Grīse pierāda, ka instrumentālis latviešu valodā nebūt nav "lieks" locījums. Tam ir sava vēsture un noteikta vieta locījumu sistēmā. Galotņu sakrītība ar citiem locījumiem tam veidojusies fonētisku pārmaiņu rezultātā vai analogijas ietekmē (Grīse, 21.–22). Gan akuzatīvam, gan instrumentālīm ir katram sava atšķirīga semantika. Akuzatīvam tā saistās galvenokārt ar tiešā objekta, laika, vietas vai mēra nozīmi. Instrumentālīm piemīt galvenokārt pavadāja, līdzekļa, īpašības un pavadapstākļa nozīme. Tātad instrumentālis latviešu valods locījumu sistēmā ir paturams, un nav pamata ieviest terminus "akuzatīva – instrumentāļa kopīgā forma" un "datīva – instrumentāļa kopīgā forma" (Nītiņa I, 203).

1. Lietvārds pavadāja instrumentālī apzīmē tā jēdziena nosaukumu, ar kuru kopā vai kura pavadībā norisinās darbība, piemēram: *doties ar draugiem pārgājienā, sarunāties ar māsu, pavasaris atnāk ar palīem*.

2. Līdzekļa instrumentālis apzīmē līdzekli vai rīku, ar kuru tiek veikta darbība, piemēram: *rakt ar lāpstu, smelt ar karoti, braukt ar vilcienu*. Par līdzekļa instrumentāļa paveidu uzskatāms instrumentālis, kas biedrojas ar darbības vārdiem *pildīt, barot, apsegt, klāt, aplāt, aizklāt, apaukt, aizaut, apstādīt* u.tml., piemēram: *apsegt ar segu, barot ar maizi, apstādīt ar kokiem*.

3. Instrumentālim var būt dažādas adverbīālas nozīmes (pavada apstākļu instrumentālis): veida nozīme (*iet soļiem, skatīties ar ziņkāri*), laika nozīme (*sākt darbu ar rītdienu*), līdzekļa un cēloņa nozīme (*slimot ar gripu*).

4. Instrumentālis saistās arī ar lietvārdiem, īpašības vārdiem, vietniekvārdiem, piemēram: *brauciens ar laivu, draudzīgs ar bērniem, mēs ar brāli*. Saistījumā ar lietvārdiem izplatīts ir īpašības instrumentālis. Tajā tiek lietoti dažādu psihisku noskaņojumu apzīmējumi vai fizisku īpatnību nosaukumi, piemēram: *zēns ar gudru galvu, meitene ar laipnu smaidu*. Šādā nozīmē instrumentālis bieži tiek lietots bez prievārda *ar*, piemēram: *suns stāvām ausīm, māte nogurušām acīm*.

3.6. Lokatīva nozīmes

Lietvārds lokatīvā parasti saistās ar darbības vārdiem, retāk ar lietvārdiem un īpašības vārdiem.

1. Lietvārds lokatīvā norāda darbības vietu, piemēram: *dzīvot pilsētā, kāpt kalnā*. Vietas lokatīva paveids ir vides lokatīvs, kurš norāda, ka kaut kas notiek būtni vai priekšmetu starpā, piemēram: *Cilvēkos valdīja satraukums. Putnos bija vērojams apjukums*.

2. Lokatīvs izsaka darbības veidu, piemēram: *raudāt balsī, dzīvot pārticībā*.

3. Lokatīvs apzīmē darbības rezultātu, piemēram: *sasalt ledū, pārvērsties zvērā*.

4. Nolūka lokatīvs apzīmē darbības nolūku, piemēram: *iet ogās, doties medībās*.

5. Cēloņa lokatīvs apzīmē darbības cēloni, piemēram: *drebēt bailēs, satraukumā apstāties, locīties smieklos*.

6. Lokatīvs apzīmē darbības laiku, piemēram: *dienā lija, strādāt naktī*.

7. Saistījumā ar lietvārdiem izplatīts ir īpašības lokatīvs, kas norāda uz priekšmeta vai būtnes pazīmi, piemēram: *meitene zilā kleitā, glezna zeltītā ietvarā*. Saistījumā ar lietvārdiem lokatīvs patur tās pašas jēdzieniskās

nozīmes, kādas tam ir saistījumā ar attiecīgiem darbības vārdiem, piemēram: *braukt jūrā - jūrā braucējs, jūrā braukšana; iet peļņā - peļņā gājējs, peļņā iešana.*

8. Lokatīvs saistās arī ar nedaudziem kādības īpašības vārdiem, norādot pazīmes izpaušanās apjomu (ierobežojumu), piemēram: *čakls darbā, sīks augumā, pāraks veiklībā.*

3.7. Vokatīvs

Vokatīvs ir lietvārda forma, ar kuru uzrunā būtnes vai priekšmetus, piemēram:

Lai tev dienas mirdz kā rasas tīrās pērles, mās! (I.Ziedonis.) Nāc līdz, Annele, iesim pie tēva! (A.Brigadere.) Nevīsti, rabarber, sarkanu dūri zem sniega.. (V.Belševica.) Ai, dzimtene, likumi tavi ir ierakstīti man pasē. (I.Ziedonis.)

V. Lietvārdu deklinācijas

Pēc locīšanas īpatnībām mūsdienu latviešu valodā lietvārdus iedala sešos locīšanas pamattipos jeb deklinācijās. Pamats grupējumam deklinācijās ir morfoloģiskas pazīmes – lietvārda dzimte un vienskaitļa nominatīva galotnes. Dažām lietvārdu grupām deklināciju nošķiršanā svarīgas arī vienskaitļa ģenitīva galotnes. Ir arī tādi lietvārdi, kuri neiekļaujas nevienā deklinācijā. Tie ir nelokāmie lietvārdi, atgriezeniskie lietvārdi un substantīvējumi (sk. 84.–85., 111.–114.lpp.).

Vēsturiskajā gramatikā lietvārdus grupē locīšanas pamattipos, balstoties uz senajām lietvārdu celmu formām, kādas konstatētas indoeiropiešu pamatvalodā. Mūsdienu valodā seno celmu formas sakarā ar skaņu pārmaiņām ir stipri pārveidojušās un nav pat vairs samanāmas. Tā, piemēram, tāds sens nominālo celmu piedēklis kā *-o-* baltu valodās pārveidojies par *-a-*, bet pēc tam zudis: **tēvos > tēvas > tēvs; *vīlkos > vilkas > vilks*. Vēsturiski šie ir *o*-celma resp. *a*-celma vārdi. Cits piemērs: sens piedēklis ir *-i-*, kas nav saglabājies: **sirdis > sirds, *klētis > klēts, *bālsis > balss*. Vēsturiski šie ir *i*-celma vārdi. Arī tad, ja lietvārdu seno celmu pazīmes vēl ir kaut kādā mērā saglabājušās, morfoloģiskās pārdalīšanās rezultātā celma beigu patskanis ir kļuvis par galotni vai galotnes sastāvdaļu, piemēram: **liepā > liepa, *māsā > māsa* (*a*-celma vārdi); **zemē > zeme, *upē > upe* (*ē*-celma vārdi). Tātad mūsdienās lietvārdu grupējums pēc seno celmu pazīmēm iespējams tikai, zinot un izprotot lietvārda celma formu vēsturiskās

pārmaiņas. Tādēļ mūsdienu latviešu valodas gramatikās lietvārdus parasti grupē pēc tām pazīmēm, kas raksturo mūsdienu lietvārdu dzīvas formas (Milvg I, 410).

1. Pirmā deklinācija

Pie 1. deklinācijas pieder vīriešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne -s vai -š, bet vienskaitļa ģenitīvā galotne -a, piemēram: *galds, dēls, ceļš, mežs*.

Locīšanas paraugs

Locījumi	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
nom.	gald-s vēj-š	gald-i vēj-i
ģen.	gald-a vēj-a	gald-u vēj-u
dat.	gald-am vēj-am	gald-iem vēj-iem
akuz.	gald-u vēj-u	gald-us vēj-us
instr.	ar gald-u ar vēj-u	ar gald-iem ar vēj-iem
lok.	gald-ā vēj-ā	gald-os vēj-os
vok.	gald-s! vēj-š!	gald-i! vēj-i!

1. Vienskaitļa **vokatīvā** 1. deklinācijas lietvārdiem ir dažādas formas.

1.1. Parasti vokatīvs ir vienāds ar nominatīvu, piemēram: *bērns! dēls! koks! mežs!*

1.2. Vokatīvā var būt lietvārda bezgalotnes formas. Parasti tas ir lietvārdiem ar izskaņām -ājs, -tājs, -ējs, -nieks, -iņš, piemēram: *arājl skolotājl nācējl skolniekl bērniņl*

Bezgalotnes formas vokatīvā ir visiem īpašvārdiem, piemēram: *Andrejl Ivarl Gintl Aivar Kalniņl*

Bezgalotnes formas ir arī dažiem citiem 1. deklinācijas lietvārdiem: *cilvēks – cilvēk! ābols – ābol! ozols – ozol! zēns – zēn!*

1.3. Lietvārdam *tēvs* vokatīvā iespējamās paralēlformas: *tēvs! – tēv!*

2. Pirmās deklinācijas lietvārdiem vienskaitļa akuzatīvā un daudzskaitļa ģenitīvā ir **vienādas formas** jeb **homoformas**, piemēram:

Zēns uzmanīgi vēroja nepazīstamo putnu (vsk. akuz.). *Dārzā skanēja putnu* (dsk. ģen.) *balsis*.

Šādu formu locījumus var noteikt tikai teikumā.

Dažiem 1. deklinācijas lietvārdiem mēdz būt **paralēlformas** ar citu deklināciju lietvārdiem.

Deklināciju paralēlisms vērojams starp dažiem 1. un 3. deklinācijas lietvārdiem. Vēsturiski vecākās ir 3. deklinācijas formas, valodas attīstības gaitā ir notikusi lietvārdu pāreja 1. deklinācijā. Normatīvs raksturs ir 1. deklinācijas formai *cirks* (LLVV II, 198; LVPPV 152), taču valodas praksē šo vārdu lieto arī 3. deklinācijas formā *cirkus*, piemēram:

Viņi gatavoja mani cirkam. (V.Spāre.) *Viņš strādā cirkā.* (TV raidījums.) *Zilonis Radža pie mums nonāca no cirkus arenas ..* (Lauku Avīze.) *Cirkum jāvēlft viss mūžs.* (TV raidījums.)

Blakus 1. deklinācijas formām *krogs*, *strīds*, kas atzītas par normu (LLVV VII₂, 147; LVPPV 395, 768), nereti lieto arī 3. deklinācijas formas *krogus*, *strīdus*, piemēram:

..divaini banālajos krogus apstākļos aizmirsās skaudrās rūpes.. (U.Zemzaris.)

..Stokholmas avīzes bija pilnas ar Strindberga krogus traču aprakstiem. (Z.Skujigš.)

Visās strīdus situācijās vajadzētu griezties pretenziju daļā. (Kurzemes Vārds.)

Dažiem 1. deklinācijas lietvārdiem vienskaitļa nominatīva galotnes priekšā atrodas divu vai triju līdzskaņu bīvējums, kurā ir zilbiski skanēji *l*, *r*, *m*, *n*, piemēram: *arklis*, *ādris*, *stiebrs*, *iesms*, *putns*. Izrunā šajos lietvārdos galotnes priekšā dažkārt parādās lieks patskanis *ī*: *arklis*, *ādris*, *stiebris*, *iesmis*, *putnis* (Smiltneice II, 33–38). Tā ir atkāpe no literārās valodas normas. Tādi lietvārdi kā *arkls*, *kreklis*, *mezgls*, *stikls*, *bebrs*, *stiebrs*, *ādris*, *biedrs*, *zviēdris*, *meldrs*, *ministrs*, *cilindrs*, *litrs* u.c. ir 1. deklinācijas lietvārdi, kuriem vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-s* un kuri ir lokāmi tāpat kā pārējie šīs deklinācijas vārdi, piemēram: *ādris* — *ādrām* — *ādru*, *stiebrs* — *stiebrām* — *stiebru*, *cilindrs* — *cilindram* — *cilindru*.).

2. Otrā deklinācija

Pie 2. deklinācijas pieder:

- vīriešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-is*, bet vienskaitļa ģenitīvā galotne *-a*, piemēram: *brālis*, *gulbis*, *zīrnis*, *skapis*;
- vīriešu dzimtes lietvārdi (izņēmumi), kam vienskaitļa nominatīvā un vienskaitļa ģenitīvā ir galotne *-s*: *akmens*, *asmens*, *rudens*, *ūdens*, *zibens*, *mēness*, *sāls*. Piemēri:

Akmens (vsk. nom.) *skaists, gaiši pelēcīgs un melni graudains.*

(D.Avotiņa.) *Uz kura akmens (vsk. ģen.) tu atstāsi Savas atnestās sarkanās rozes?* (I.Ziedonis.)

- Lietvārds *suns*, kuram vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-s*, bet pārējos vienskaitļa un daudzskaitļa locījumos tam ir regulāras 2. deklinācijas formas.

Locīšanas paraugs

Locījumi	Vienskaitlis		Daudzskaitlis	
nom.	sapn-is	akmen-s	sapņ-i	akmeņ-i
ģen.	sapņ-a	akmen-s	sapņ-u	akmeņ-u
dat.	sapn-im	akmen-im	sapņ-iem	akmeņ-iem
akuz.	sapn-i	akmen-i	sapņ-us	akmeņ-us
instr.	ar sapn-i	ar akmen-i	ar sapņ-iem	ar akmeņ-iem
lok.	sapn-ī	akmen-ī	sapņ-os	akmeņ-os
vok.	sapn-i!	akmen-!//akmens!	sapņ-i!	akmeņ-i!

1. Lietvārdiem ar galotni *-is* un lietvārdam *suns* vienskaitļa ģenitīvā un daudzskaitļa visos locījumos galotnes priekšā ir **līdzskaņu mija**.

s – š	lasis – laša, laši, lašu
t – š	zutis – zuša, zuši, zušu
z – ž	nazis – naža, naži, nažu
d – ž	brēdis – brieža, brieži, briežu
c – č	lācis – lāča, lāči, lāču
dz – dž	dadzis – dadža, dadži, dadžu
l – ļ	brālis – brāļa, brāļi, brāļu
n – ņ	zirnis – zirņa, zirņi, zirņu
p – j	skapis – skapja, skapji, skapju
b – bj	gulbis – gulbja, gulbji, gulbju
m – mj	kurmīšs – kurmjā, kurmjī, kurmjū
v – vj	cirvis – cirvja, cirvji, cirvju
sn – šņ	slieksnis – sliekšņa, sliekšņi, sliekšņu
zn – žņ	lauznis – laužņa, laužņi, laužņu
sl – šļ	kāpslis – kāpšļa, kāpšļi, kāpšļu
zl – žļ	zizlis – zižļa, zižļi, zižļu

Lietvārdiem *akmens*, *asmens*, *mēness*, *rudens*, *sāls*, *ūdens*, *zibens* līdzskaņu mija ir tikai daudzskaitļa locījumos: *akmeņi*, *akmeņu*, *akmeņiem*, *akmeņus*, *ar akmeņiem*, *akmeņos*.

Līdzskaņu mijas nav:

- lietvārdos *viesis, tētis* (*viesa, tēta*);
- slāviskajos uzvārdos, kas beidzas ar *-skis, -ckis*: *Beļinskis – Beļinska, Beļinskim; Savickis – Savicka, Savickim*;
- divzīlbu personvārdos ar *-tis* un *-dis*, jo mija traucē vārda labaskaņu: *Valdis – Valda, Gatis – Gata, Uldis – Ulda, Artis – Arta*; garākos saliktos personvārdos mija var būt: *Visvaldis – Visvalža, Visvalda; Tālvāldis – Tālvālža, Tālvālda*;
- dažos saliktoņos ar *-tis, -dis*: *tālskatis – tālskata, tumšmatis – tumšmata*.
Taču dažos analogiski darinātos lietvārdos līdzskaņu mija ir, piemēram: *starmetis – starmeša, starmeši; lapkritis – lapkriša, lapkriši; liekēdis – liekēža, liekēži*.

2. Vienskaitļa **vokatīva formas** 2. deklinācijas lietvārdiem ir dažādas.

2.1. Lietvārdiem ar galotni *-is* vokatīvs parasti beidzas ar *-i*, piemēram:
lācil gulbi! Valdi! Visvaldi!

2.2. Sastopamas arī bezgalotnes formas. Parasti tās ir deminutīviem ar izskaņu *-ītis*: *brālīt! puisīt!* Taču šiem deminutīviem iespējamas arī vokatīva formas ar galotni *-i*, piemēram:

Kārlīti, Kārlīti, manu mazu brālīti! (Rainis.)

2.3. Dažiem lietvārdiem vokatīvā iespējamas paralēlformas, piemēram:
brāli! – brāl! tēti! – tēt! Pēteri! – Pēteri!

2.4. Tiem lietvārdiem, kas nominatīvā beidzas ar *-s*, vokatīvs ir vai nu vienāds ar nominatīvu, vai ir bezgalotnes forma: *akmens! – akmen! rudens! – ruden!*

Lietvārda *suns* vokatīva forma sakrīt ar nominatīvu – *suns!*

3. Trešā deklinācija

Pie 3. deklinācijas pieder:

- Vīriešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-us*, piemēram: *lietus, tirgus, ledus, Mikus, Ingus*. Vienskaitļa ģenitīvs ir vienāds ar nominatīvu. Piemēri:

Toreiz Rīgas Daugavmalā vēl bija lielais **tīrgus** (vsk. nom.). (A.Čaks.)
 Kādu vakaru **tīrgus** (vsk. ģen.) laukumam gāja garām pilsētas galva.
 (Ž.Grīva.)

- Trīs seni sieviešu dzimtes daudzskaitlinieki *ragus, dzirrus, pelus*. Tos loka īpatnēji (sk. locīšanas parauga tabulu). Mūsdienās šie vārdi paglābušies izloksnēs. Literārajā valodā tos aizstāj atvasināti lietvārdi *ragavas, pelavas, dzirnavas*.

Locīšanas paraugs

Locījumi	Vienskaitlis		Daudzskaitlis		
	Vīriešu dzimte		Vīriešu dzimte		Sieviešu dz.
nom.	led-us	Ing-us	led-i	Ing-i	dzim-us
ģen.	led-us	Ing-us	led-u	Ing-u	dzim-u
dat.	led-um	Ing-um	led-iem	Ing-iem	dzim-ūm
akuz.	led-u	Ing-u	led-us	Ing-us	dzim-us
instr.	ar led-u	ar Ing-u	ar led-iem	ar Ing-iem	ar dzim-ūm
lok.	led-ū	Ing-ū	led-os	Ing-os	dzim-ūs
vok.	ledu!	Ing-u!	led-i!	Ing-i!	dzim-us!

- Uzvārdi – kopdzimtes vārdi ar galotni *-us*, piemēram: *Cinkus, Dejus, Grickus, Girņus, Markus, Adamkus*. Šo lietvārdu locīšanā atšķiras vienskaitļa datīva formas – attiecinot uz vīrieti, lieto galotni *-um*, attiecinot uz sievieti, lieto galotni *-ui*, piemēram: *Jurim Cinkum, Laurai Cinkui* (sk. locīšanas parauga tabulu).

Skaita ziņā 3. deklinācijas lietvārdu ir maz. Daži no tiem veido paralēlformas ar 1. deklinācijas lietvārdiem (sk. 103.lpp.). Tiem ir ierobežots daudzskaitļa formu lietojums.

Vokatīva formas 3. deklinācijas lietvārdiem beidzas ar galotni *-u*, piemēram: *Edžu! Miku! liet! led!*

Uzvārdu locīšanas paraugs

Locījumi	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
nom.	Juris Cink-us	Laura Cin-kus
ģen.	Jura Cink-us	Lauras Cin-kus
dat.	Jurim Cink-um	Lurai Cink-ui
akuz.	Juri Cink-u	Lauru Cink-u
instr.	ar Juri Cink-u	ar Lauru Cink-u
lok.	Jurī Cink-ū	Laurā Cink-ū
vok.	Juri Cink-u!	Laura Cink-u!

4. Ceturtā deklinācija

Pie 4. deklinācijas pieder:

- sieviešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne -a, bet vienskaitļa ģenitīvā galotne -as: *liepa, meita, kļava*;
- nedaudzi vīriešu dzimtes lietvārdi ar galotni -a: *puika, Janka, Saša*;
- kopdzimtes vārdi ar galotni -a: *plāpa, auša, plēsoņa, paziņa, Kļava*.

Locīšanas paraugs

Locījumi	Vienskaitlis		Daudzskaitlis	
nom.	liep-a	puik-a	liep-as	puik-as
ģen.	liep-as	puik-as	liep-u	puik-u
dat.	liep-ai	puik-am	liep-ām	puik-ām
akuz.	liep-u	puik-u	liep-as	puik-as
instr.	ar liep-u	ar puik-u	ar liep-ām	ar puik-ām
lok.	liep-ā	puik-ā	liep-ās	puik-ās
vok.	liep-a!	puik-a!	liep-as!	puik-as!

1. Vīriešu un sieviešu dzimtes lietvārdiem **vienskaitļa datīvā** ir atšķirīgas galotnes. Sieviešu dzimtes lietvārdiem ir galotne -ai, vīriešu dzimtes lietvārdiem -am. Ja kopdzimtes vārdi attiecināti uz sieviešu dzimuma būtni, tiem vienskaitļa datīvā ir galotne -ai, ja uz vīriešu dzimuma būtni – galotne -am: *auša – aušai, aušam; Kļava – Ainai Kļavai, Jānim Kļavam*.

2. Vienskaitļa vokatīva formas 4. deklinācijas lietvārdiem ir dažādas.

2.1. Tās sakrīt ar nominatīvu, piemēram: *skola! liepa! puika!*

2.2. Deminutīviem ar izskaņu *-iņa* un dažiem citiem vārdiem vokatīvā ir bezgalotnes forma, piemēram: *meitiņ! māsiņ! Silvij!*

2.3. Lietvārdiem *sieva, māsa, meita* vokatīvā iespējamās paralēlformas – vokatīvs var sakrist ar nominatīvu vai arī var būt bezgalotnes forma: *sieva! – siev! māsa! – mās! meita! – meit!*

3. Ceturtās deklinācijas lietvārdiem vienskaitļa ģenitīvā, daudzskaitļa nominatīvā, akuzatīvā, vokatīvā ir **vienādas formas**. Piemēri:

Liepas (vsk. ģen.) *zari ir kupli. Mūsu pagalmā aug divas vecas liepas* (dsk. nom.). *Rudens vētra nolauza liepas* (dsk. akuz.). *Ziediet, liepas* (dsk. vok.)!

5. Piektā deklinācija

Pie 5. deklinācijas pieder:

- sieviešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā ir galotne *-e*: *zeme, upe, māte*;
- kopdzimtes vārdi ar galotni *-e*: *bende, Egle, Apse*.

Locīšanas paraugs

Locījumi	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
nom.	zem-e	zem-es
ģen.	zem-es	zemj-u
dat.	zem-ei	zem-ēm
akuz.	zem-i	zem-es
instr.	ar zem-i	ar zem-ēm
lok.	zem-ē	zem-ēs
vok.	zem-e!	zem-es!

Ja kopdzimtes vārdi ir attiecināti uz vīrieša dzimuma būtni, vienskaitļa datīvā tiem ir galotne *-em*, ja uz sieviešu dzimuma būtni, galotne *-ei*: *Inesei Egl-ei, Uldim Egl-em*.

1. Daudzskaitļa ģenitīvā 5. deklinācijas lietvārdiem ir galotnes priekšā līdzskaņu mija.

s – š	apse – apšu, adrese – adrešu
t – š	māte – māšu, berete – berešu
z – ž	grieze – griežu, devīze – devīžu
d – ž	sliede – sliežu, olimpiāde – olimpiāžu
c – č	aproce – aproču
dz – dž	sardze – sardžu
l – ļ	pele – peļu
n – ņ	sēne – sēņu
p – pj	upe – upju
b – bj	zilbe – zilbju
m – mj	zeme – zemju
v – vj	aizstāve – aizstāvju
sn – šņ	loksne – lokšņu
zn – žņ	zvaigzne – zvaigžņu
st – š	riksste – rīkšu, sacīkstes – sacīkšu

Līdzskaņu mija ir obligāta arī internacionālismos, kas beidzas ar *-de, -te, -se, -ze*, piemēram: *metode – metožu, mode – možu, anekdote – anekdošu, trompete – trompešu, trase – trašu, devīze – devīžu, dekāde – dekāžu, finanses – finanšu*.

1.2. Dažiem 5. deklinācijas lietvārdiem var būt paralēlformas gan ar līdzskaņu miju, gan bez tās: *cunfte – cunftu, cunfšu, čakste – čakstu, čakšu, torte – tortu, toršu, manšete – mansetu, manšešu* (LVPPV 54, 155, 158, 805, 439).

1.3. Dažos 5. deklinācijas lietvārdos mijas nav:

- vārdos ar skaņu kopu *-st-*, ja *-st-* priekšā nav *k*: *kaste – kastu, soliste – solistu, aste – astu*;
- ja mijas rezultātā rodas priekšstats par cita vārda formu: *bāze – bāzu* (nevis

bāžu), *mute* – *mutu* (nevis *mušu*), *pase* – *pasu* (nevis *pašu*);

- ja mija rada nelabskaņu: *flote* – *flotu*, *sekste* – *sekstu* (LVPPV 90, 228, 718).

2. Vienskaitļa **vokatīva formas** 5. deklinācijas lietvārdiem parasti ir vienādas ar nominatīva formām: *upe!* *zeme!* *Liene!*

Garākiem personvārdiem, deminutīviem, kā arī vārdiem *māte* vokatīvā iespējamās paralēlformas – vokatīvs var sakrist ar nominatīvu un var būt bez galotnes, piemēram: *māte!* – *māt!* *Inese!* – *Ines!* *Kristīne!* – *Kristīn!* *Zemīte!* – *zemīt!*

3. Piektās deklinācijas lietvārdiem vienskaitļa ģenitīvā, daudzskaitļa nominatīvā, akuzatīvā un vokatīvā ir **vienādas formas**. Piemēri:

Priedes (vsk. ģen.) *zarā sēž vāvere. Vējš augstākās priedes* (dsk. akuz.) *nelauza ..* (Rainis.) *Un augstākās priedes pēc* (dsk. nom.) *lauzuma par kuģiem iz ūdeņiem iznīra.* (Rainis.) *Audziet staltas, priedes* (dsk. vok.)!

6. Sestā deklinācija

Pie 6. deklinācijas pieder:

- sieviešu dzimtes lietvārdi, kam vienskaitļa nominatīvā un ģenitīvā ir galotne -s : *sirds*, *klints*, *uguns*, *govs*, *zoss*; daudzskaitļinieki *brokastis*, *durvis*, *Cēsis*;
- vīriešu dzimtes daudzskaitļinieks *ļaudis*.

Locīšanas paraugs

Locījumi	Vienskaitlis	Daudzskaitlis	
nom.	sird-s	sird-is	ļaud-is
ģen.	sird-s	sirž-u	ļauž-u
dat.	sird-ij	sird-īm	ļaud-īm
akuz.	sird-i	sird-is	ļaud-is
instr.	ar sird-i	ar sird-īm	ar ļaud-īm
lok.	sird-ī	sird-īs	ļaud-īs
vok.	sird-s!	sird-is!	ļaud-is!

1. Daudzskaitļa ģenitīvā 6. deklinācijas lietvārdiem galotnes priekšā ir **līdzskaņu mija**.

v – vj	zivs – <i>zivju</i>
t – š	nakts – <i>nakšu</i>
d – ž	sirds – <i>siržu</i>
s – š	ilkss – <i>ilkšu</i>
z – ž	birzs – <i>biržu</i>
n – ņ	uguns – <i>uguņu</i>
l – ļ	pils – <i>piļu</i>
sn – šņ	krāsns – <i>krāšņu</i>
(k)st – (k)š	pāksts – <i>pākšu</i>

Dažiem 6. deklinācijas lietvārdiem līdzskaņu mijas nav. Mijas trūkuma cēloņi var būt dažādi:

- tradicionāli mijas nav vecos līdzskaņu celma vārdos (Endzelīns II, 433–434): *acs – acu, balss – balsu, debess – debesu, dzelzs – dzelzu, uts – utu, zoss – zosu*;
- mijas nav tiem 6. deklinācijas lietvārdiem, kam galotnes priekšā ir skaņu kopa -st- un tās priekšā nav līdzskaņa k: *brokastis – brokastu, valsts – valstu, vēsts – vēstu*;
- mijas nav, ja tās rezultātā rodas priekšstats par cita vārda formu: *dakts – daktu* (nevis *dakšu*), *takts – taktu* (nevis *takšu*);
- dažkārt līdzskaņu mijas nav tad, ja tā rada nelabskaņu: *šalts – šaltu* (nevis *šalšu*).

2. Vienskaitļa **vokatīva forma** 6. deklinācijas lietvārdiem saskan ar nominatīvu: *sirds! uguns! nakts! debess!*

3. Sestās deklinācijas lietvārdiem ir **vienādas locījumu formas**:

- vienskaitļa nominatīvā un ģenitīvā, piemēram:
Saimnieka klēts (vsk. nom.) *plata, bet zema* .. (A.Upīts.) *Marija vakarā pate uzkāpj uz klēts* (vsk. ģen.) *augšas* .. (R.Blaumanis.)
- daudzskaitļa nominatīvā, akuzatīvā un vokatīvā, piemēram:

Vasaras **naktis** (dsk. nom.) ir siltas. Es vienmēr atcerēšos ziemeļu baltās **naktis** (dsk. akuz.). Ai, vētrainās **naktis** (dsk. vok.)!

VI. Atgriezeniskie lietvārdi

Atgriezeniskajiem lietvārdiem vienskaitļa nominatīvā ir izskaņa -**šanās** (galotne -ās): *peldēšanās, saprašanās, mazgāšanās*.

Atgriezeniskos lietvārdus atvasina no atgriezeniskajiem darbības vārdiem, piemēram: *peldēties* → *peldē-šān-ās*, *mazgāties* → *mazgā-šān-ās*, *smieties* → *smie-šān-ās*, *iepirkties* → *iepirk-šān-ās*.

Atgriezeniskos lietvārdus loka īpatnēji. Tiem nav visu locījuma formu (sk. locīšanas tabulu). Tie neietilpst nevienā no deklinācijām. Parasti tos lieto vienskaitlī, taču iespējamās arī daudzskaitļa formas.

Locīšanas paraugs

Locījumi	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
nom.	mazgāšan-ās	mazgāšan-ās
ģen.	mazgāšan-ās	mazgāšn-os
dat.	—	—
akuz.	mazgāšan-os	mazgāšan-ās
instr.	ar mazgāšan-os	—
lok.	—	—
vok.	mazgāšan-ās!	mazgāšan-ās!

Retos gadījumos iespējami atgriezeniskie lietvārdi ar izskaņām -*tājes*, -*tājās*, -*ējies*, -*ējās*, -*umies*, piemēram: *klaustījies, smēļējies, vēlējumies*. Mūsdienās šie atvasinājumi valodā ir maz produktīvi, kaut gan to lietojums būtu motivēts un pat vēlams pretstatā attiecīgajiem neatgriezeniskajiem lietvārdiem. Sal., piemēram, *klausīt* → *klaustājš* 'tas, kas klausā', bet *klausīties* → *klaustājies* 'tas, kas klausās', *vēlēt* → *vēlējums* 'tas, ko vēl', *vēlēties* → *vēlējumies* 'tas, ko vēlas'. No darbības vārda *atlūgties* vēlmais lietvārds būtu *atlūgumies*, nevis *atlūgums*: *Man jāraksta atlūgumies. Uzrakstīju atlūgumos un devos pie direktora*.

VII. Nelokāmie lietvārdi

1. Nelokāmie internacionālistmi

Nelokāmi ir internacionāli sugas vārdi un nelatviskas cilmes īpašvārdi, kam nav skaitļa un locījuma formu, bet kas skaitļa un locījuma nozīmi iegūst saistījumā ar citiem vārdiem. Latviešu literārajā valodā šie lietvārdi beidzas ar patskaņiem *o, a, ā, e, ē, i, ī, u, ū*, piemēram: *metro, Bruno, Zolā, čačača, foajē, kanoe, Verdi, alibi, ragū, tabu*.

Lai gan saistījumā ar citiem vārdiem šo lietvārdu forma nemainās, tomēr locījumu nozīmes tiem ir, piemēram:

Lasu lgo (vsk. ģen.) *romānu. Plašajā foajē* (vsk. lok.) *izvietota gleznu izstāde. Viņi dejoja tango* (vsk. akuz.) .

Tā kā nelokāmie lietvārdi neiekļaujas latviešu valodas gramatisko formu sistēmā, to lietošana zināmā mērā sagādā neērtības, tādēļ dažos gadījumos vērojama šo lietvārdu pielāgošanās latviešu valodas formu sistēmai. Tie iegūst latviešu valodas deklinācijām atbilstošas galotnes un kļūst lokāmi. Tā, piemēram, nelokāmais vārds *baroko* ir ieguvis lokāmu formu *baroks*, *želē* – *želeja*, *čello* – *čells*, *pianīno* – *pianīns*, *filē* – *fileja*.

Par lokāmiem vārdiem ir kļuvuši vairāki svešas cilmes īpašvārdi – pilsētu nosaukumi: *Tokio* – *Tokija*, *Čikāgo* – *Čikāga*, *Kairo* – *Kaira*.

2. Ģenitīveņi

Īpašs nelokāmo lietvārdu paveids ir ģenitīveņi – lietvārdi, kuriem ir tikai vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīva forma (Soida IV, 114–115; Nītiņa 1985, 21), piemēram: *piemājas dārzs, zemledus zveja, divrindu pogas, daudzstāvu nams*.

Pēc celma uzbūves atšķirībām ģenitīveņi ir iedalāmi divās grupās: ir **saliktie** ģenitīveņi un **priedēkļu** ģenitīveņi.

1. Saliktos ģenitīveņus parasti veido divi celmi. Pirmā celma pamatā ir:

- skaitļa vārds: *vienistabas dzīvoklis, četrzīmju skaitlis, trīsdurvju skapis*;

- Īpašības vārds **brīvdabas** izrāde, **taisnvirziēna** kustība, **augstpapēžu** kurpes;
- vietniekvārds: **cittautu** literatūra, **mūsdienu** valoda, **pašmāju** ļaudis;
- lietvārds: **tīklveida** audums, **pakavveida** lapa.

2. Priedēkļu ģenitīveņi veidojas, prievārdam saplūstot ar lietvārda vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīva formu un kļūstot par priedēkli. Šādus vārdus visbiežāk darina ar prievārdiem *aiz, bez, pēc, pie, pirms, priekš, virs, zem, pār, pret, starp, zem*, piemēram: **aizjūras** viesi, **bezmaksas** izglītība, **piemājas** dārzs, **pirmsskolas** vecums, **zemādas** slānis, **pretvēža** preparāts, **starpilsētu** sakari, **pēckara** gadi.

3. Abreviatūras (saīsinājuma salikteņi)

Nelokāma vārda statuss teikumā ir arī abreviatūrām jeb saīsinājuma salikteņiem (sk.83.–84. lpp.). Tiem nav morfoloģisko kategoriju, bet saistījumā ar citiem vārdiem tie iegūst skaitļa un locījuma nozīmi, piemēram:

Viņš dzīvo **ASV** (lokatīva nozīme). *Devāmiēs ekskursijā uz* **GNP** (akuzatīva nozīme). **ANO** (ģenitīva nozīme) *mieraspēki ieradās* *nemierīgajā reģionā*.

ĪPAŠĪBAS Vārds

(Adjektīvs)

I. Īpašības vārda vispārīgs raksturojums

Īpašības vārdi jeb adjektīvi ir patstāvīgi deklinējami vārdi, kas nosauc būtnes, priekšmeta vai parādības pazīmi un saskaņojas ar apzīmējamo vārdu dzimtē, skaitlī un locījumā: *mīlīga krāsns, vēss piens, sārtā blāzma, agrs rīts, stalts briedis, lielīgi zēni*.

Leksiskās nozīmes ziņā īpašības vārdi ir dažādi: tie var apzīmēt būtni, priekšmetu vai parādību veidu, apjomu un novietojumu telpā (*stūrainis, apaļš, garens, ovāls, cauruļveidīgs, šaurs, stāvs, simetrisks*), temperatūru (*auksts, silts, karsts, svelmains, pavēss, ledains*), krāsu (*zils, balts, iesārts, bālgans, dzeltenbrūns*), pastāvēšanas laiku, ilgumu (*vēls, ilgs, lēns, ātrs, mūžīgs*), reāliju fiziskās īpašības (*klibis, stiprs, kalsns, dzirdīgs, smagnējs, garš, pagārš, kraukšķīgs, šķidrs, smilšains, tukšs*), būtnu psihiskās īpašības (*pazemīgs, lepns, neiecietīgs, čakls, viltīgs, drošs*) un citas pazīmes.

Ar īpašības vārdiem, tāpat kā ar citu vārdšķiru vārdiem, iespējams veidot gleznainu valodu, tie palīdz precīzāk izteikt domu, paust subjektīvo attieksmi pret īstenības parādībām, kā arī atšķirt būtni, priekšmetu vai parādību no citām reālijām.

Jau visvisādas dieniņas bija ceļā pagadījušās: daža raiba kā Alsungas segene, daža pelēcīga kā ceļmalas putekļainie pelašķi... (S.Kaldupe.)

Zaļganpelēkas, mīkstas, samtainas vāļītes, steigā izlīdušas no vēsās zemes, debesu gaismas apmirdzētas, dienvīdu vēju izšūpotas, klausījās un sveicināja kārklu krūmus un baltās pūpolu virtenes. (A.Dziļums.)

Īpašības vārdi atšķiras no citām deklinējamām vārdu šķirām ar gramatisko kategoriju bagātību. Bez nominālajām (dzimtes, skaitļa un locījuma) kategorijām tiem piemīt gradācijas un noteiktības kategorija.

Vairums īpašības vārda paradigmā esošo formu ir sintētiskas (*skaists, skaista, skaistam, skaistu; skaista, skaistas*). Analītisks ir instrumentālis (*ar skaistu, ar skaistiem*) un ar vietniekvārdu *pats* veidotā vispārākās pakāpes forma (*pats skaistākais*).

Īpašības vārda formas veidotas, izmantojot afiksāciju (*vis-skaist-āk-ajam*), bet vienā vārdā – arī saknes maiņu jeb supletīvismu (*daudz-i – vair-āk-i*).

Teikumā īpašības vārds visbiežāk ir apzīmētājs un dubultloceklis.

*Viņam bija ļoti **skaistas, zilas acis, lielas un skumjas, ar ārkārtīgi garām skropstām.** (E.Leimane.) Mežs gulēja **ēnains** kā milzīgs, nepārkāpjams kalns. (A.Dziļums.)*

To lieto par izteicēju un galveno locekli.

Koku lapas kļuva dzeltenas, sarkanas, brūnas, tās drebēja rietumu vējos, ziemas atnākšanu paredzēdamas. (A.Dziļums.) Ir gaišs kā dienā. Īpašības vārdam, kurš lietots lietvārda nozīmē, teikumā iespējama teikuma priekšmeta, papildinātāja, arī pielikuma funkcija.

*Kad mēs gudrojām, kā kucēnus kristīt, tēvs noskatījās abos jaunajos mājas sargos un teica: "Ķeris un Turis!" Viņš domāja, ka **melniraibais** būs skrējējs un ķērējs, bet **brūnais** stiprs un zagļa turētājs. (A.Dziļums.) Katrs bērns ir radīts **lielākajam**, kas var būt, – mīlēt un tikt mīlētam. (Māte Terēze.) Viņš, mans **centīgais**, strādā pārlieku.*

Īpašības vārdu darināšanā tiek izmantota afiksācija jeb atvasināšana (*parets, pārags, saulains, skanīgs*), kā arī skaņu mija kopā ar afiksāciju (*spēks → spēc-īg-s*), saliktenādarināšana (*brīnum/jauks, daž/dažāds, dzīves/priecīgs, gaid/pilns, sarkan/balt/sarkans*) un konversija jeb vārdšķiras maiņa bez morfēmiskā sastāva izmaiņām (*salts, spirts*).

II. Īpašības vārdu iedalījums pēc nosauktās pazīmes rakstura

Īpašības vārda nosauktā pazīme var būt gan īpašība (*gudrs, neatlaidīgs*), gan attieksme pret kādu parādību (*pēdējais, trīsvietīgs*). Pēc nosauktās pazīmes rakstura šķir **kādības** jeb **kvalitatīvos** īpašības vārdus un **attieksmes** jeb **relatīvos īpašības vārdus** (Mllvg I, 425).

1. Kādības jeb kvalitatīvie īpašības vārdi

Kādības jeb kvalitatīvie īpašības vārdi izsaka īpašību jeb kvalitāti, piemēram: *skaidrs, maigs, draudzīgs, lielisks, attāls, pļāpīgs, saulains*. Pēc morfēmiskā sastāva tie parasti ir pirmatnīgi vai atvasināti.

Kādības īpašības vārdu nosauktā pazīme var izpausties gan mazākā, gan lielākā mērā, tiem ir salīdzināmo pakāpju formas, piemēram: **augsts kalns, augstāks kalns, visaugstākais kalns; mazs putns, mazāks putns, vismazākais putns**.

Nedaudzu kādības īpašības vārdu nosauktās īpašības valodā uztveramas par nemainīgām, t.i., tās nevar būt vājākas vai spēcīgākas, piemēram: *sarkanbrūns, melnraibs, mūžīgs, bass, vesels* (gads).

*Kur sadega pērnās smilgas, grīslis, dadži un cienes, – Tur **veselas** audzes stājās zem aprīļa uguns tiesas.* (I. Auziņš.)

2. Attieksmes jeb relatīvie īpašības vārdi

Attieksmes jeb relatīvie īpašības vārdi norāda uz attieksmi pret kādu reāliju. Attieksmes īpašības vārdu nosauktā pazīme nevar mainīties, tās intensitāte nevar kļūt ne stiprāka, ne vājāka. Attieksmes īpašības vārdi norāda uz attieksmi pret apstākļiem, piemēram, pret **vietu** (*priekšējs, galējs*), **laiku** (*vakarējs, pirmītējs, pērnais*), **mēru** (*divreizējs, daudzkārtējs*).

Gandrīz visi attieksmes īpašības vārdi ir atvasināti. Pēc cilmes un morfēmiskajām pazīmēm izšķiramas divas attieksmes īpašības vārdu grupas:

- no internacionālajiem aizguvumiem ar piedēkli *-isk-* atvasināti īpašības vārdi (*fizioloģisks, matemātisks*),
- no apstākļa vārdiem ar piedēkli *-ēj-* atvasināti īpašības vārdi (*kopējs, tagadējs*).

Īpašības vārdus vienus pašus lieto reti. Parasti īpašības vārdi ir kopā ar to būtni, priekšmetu vai parādību nosaukumiem, kuru pazīmes izsaka, un atšķirīgā kontekstā viens un tas pats vārds var apzīmēt gan tādu pazīmi, kas pakļaujas gradācijai (*Septembrī lapas pamazām birst un zari kļūst **kaili**, oktobrī tie kļuvuši vēl **kailāki***), gan tādu pazīmi, kas gradācijai nepakļaujas (***kails** cilvēks*). (Sīkāk sk. Mllvg I, 425–429)

III. Īpašības vārdu iedalījums pēc morfēmiskā sastāva

Pēc morfēmiskā sastāva mūsdienu latviešu valodā šķir pirmatnīgus, atvasinātus un saliktus īpašības vārdus.

1. Pirmatnīgie īpašības vārdi

Pirmatnīgajiem īpašības vārdiem ir vienkāršs celms, kas saskan ar sakni, un galotne (***maz-s, dzij-š, līk-s***). Mūsu dienās par pirmatnīgiem parasti mēdz uzskatīt arī tādus īpašības vārdus, kuru celmā gan ietilpst piedēklis, bet kura motivētājbārds un/vai piedēklis valodā netiek praktiski lietots, piemēram, ***lepn-s** ← *lept*, **piln-s** ← *pilt** vai arī atvasinājuma un tā motivētājbārda nozīmes stipri attālinājušās viena no otras (***laipn-s** ← *lipt*, **dzīv-s** ← *dzīt** 'kļūt vesels, sadzīt') (Mllvg I, 225). Mūsdienu skatījumā ar sakni saplūdis piedēklis *-t-* tajos īpašības vārdos, kas adjektivācijas ceļā radušies no ciešāmās kārtas pagātnes divdabjiem (***salt-s, rūgt-s, karst-s***).

2. Atvasinātie (afiksālie) īpašības vārdi

Atvasinātajiem īpašības vārdiem ir paplašināts celms un galotne. Celmā ietilpst sakne kopā ar piedēkli (*at-tāl-s*, *pa-liel-s*) vai piedēkli (*daž-ād-s*, *zaļ-gan-s*) vai sakne vienlaikus kopā ar piedēkli un piedēkli (*ie-gar-en-s*, *pār-galv-īg-s*), vai arī sakne kopā ar vairākiem piedēkļiem vai piedēkļiem (*ne-paciet-īg-s*, *ne-saim-niec-isk-s*).

3. Saliktie īpašības vārdi

Visi saliktie īpašības vārdi ir salikteņi, un to pēdējais komponents ir īpašības vārds.

Salikto īpašības vārdu celmā parasti ir divas saknes, kas var būt kopā ar piedēkļiem vai piedēkļiem vai arī vienlaikus ar piedēkļiem un piedēkļiem, piemēram: *snieg/balt-s*, *zaļ-gan/brūn-s*, *daudz/kārt-ēj-s*, *ne-piln/gad-īg-s*, *paš/ap-zin-īg-s*, *karst-um/iz-tur-īg-s*. Salikteņu ar trim saknēm ir ļoti maz (*sarkan/balt/sarkan-s*).

Ja salikta īpašības vārda pirmajā daļā ir lokāms vārds, tas parasti ir zaudējis galotni, piemēram: *vecvecāis*, *godkārs*, *baiļpilns*, *pustukšs*, *lābsirdīgs*, *divdomīgs*. Ir arī salikteņi, kuru pirmais komponents galotni saglabājis, un tā kļuvusi par interfiksu. Vairumam šādu salikteņu pirmajā daļā ir lietvārds ģenitīvā, piemēram: *led-us/auksts*, *darv-as/melns*, *dzīv-es/priecīgs*, *asin-s/sārts*, retumis arī īpašības vārds ģenitīvā, piemēram, *vec-u/vecāis*, *sirm-u/sirmais*.

IV. Īpašības vārdu darināšana

Īpašības vārdu darināšanā tiek izmantoti četri latviešu valodā biežāk lietotie vārddarināšanas paņēmieni:

- afiksācija,
- saliktu vārdu darināšana,
- konversija (adjektīvācija),
- skaņu mija.

1. Afiksācija

Afiksācija jeb atvasināšana ir morfoloģisks īpašības vārdu darināšanas veids, proti, motivētājbārdam, tā saknei vai celmam tiek pievienotas morfēmas: *zaļ-š* → *ie-zaļš*, *ziļg-s* → *ziļg-an-s*, *pa-saul-e* → *pa-saul-īg-s*.

Īpašības vārdu atvasināšanā par līdzekļiem tiek izmantoti prefiksi jeb priedēkļi un sufiksi jeb piedēkļi.

1.1. Prefiksācija

Priedēkļu skaits, ko izmanto par vārddarinātāju formantu (līdzekli) īpašības vārdu atvasināšanā, nav liels. Produktīvi ir trīs: *bez-*, *ne-* un *pa-* (*bez-personisks*, *bez-vērtīgs*, *bez-zarains*, *ne-drošs*, *ne-liels*, *ne-gatavs*, *pa-kaunīgs*, *pa-liels*, *pa-mīksts*). Mazāk produktīvi ir priedēkļi *ie-* un *pār-* (*ie-brūns*, *ie-šķībs*, *ie-zaļš*, *pār-bagāts*, *pār-drošs*, *pār-gudrs*).

Šķiet, nav kritēriju, kas nosaka vārddarināšanas ķēdi īpašības vārdiem, kuros ir divi pazīmes intensitāti samazinoši afiksi, piemēram, vārds *parūgtens* var būt atvasināts gan no vārda *parūgts* (*rūgts* → *parūgts* → *parūgtens*), gan no vārda *rūgtens* (*rūgts* → *rūgtens* → *parūgtens*). Tāpat, piemēram, *brūns* → *iebrūns* → *iebrūngans* vai *brūns* → *brūngans* → *iebrūngans*.

Dažu darināto īpašības vārdu cilme ir problemātiska: tos var motivēt gan prepozicionāls vārdu savienojums, gan vārdkopa, respektīvi, vārds varētu būt gan prefiksāli sufiksāls atvasinājums (*pretlikumīgs* ← *pret likumu*, *starp/tautisks* ← *starp tautām*), gan atvasināts saliktenis (*pret/likum-īg-s* ← *likumam pretī*, *starp/taut-isk-s* ← *tautu starpā*).

Prefiksālos īpašības vārdus motivē tās pašas vārdšķiras vārds, proti, īpašības vārds, piemēram, vārds *bez-personisks* atvasināts no īpašības vārda *personisks*, tāpat: *ne-drošs* ← *drošs*, *pār-bagāts* ← *bagāts* u.tml.

Pievienotie priedēkļi īpašības vārdam piešķir dažādas nozīmju nokrāsas, piemēram, samazina vai pastiprina motivētājbārdā ietvertās nozīmes intensitāti, nozīmes spilgtumu.

Pārskats par īpašības vārdu piedēkļiem un to nozīmēm

Priedēklis	Nozīme		
	Intensitātes samazinājums	Intensitātes pastiprinājums	Motivētātvārdā ietvertās pazīmes trūkums
at-	attāls		
bez-			bezrūpīgs
ie-	iesārts, iesirms		
ne-			neīsts, nelīdzens
pa-	paslapjš, pašsurs		
pār-		pāragrs, pārcilvēcisks	

Īpašības vārdos, tāpat kā lietvārdos un it īpaši darbības vārdos, bez sešiem iepriekšminētajiem prefiksiem sastopami citi priedēkļi vai priedēkļa funkcijā lietotas partikulas: *aiz-, ap-, ik-, iz-, no-, pēc-, pie-, pirms- sa-, uz-, zem-*: *aiz-pērnais, ap-tuvs, ik-gadējs, iz-cils* (no apvidvārda *cilt* 'celties'), *no-maišs, pēc-traumatisks* 'tāds, kas sākas, pastāv, noris (neilgi) pēc traumas', *pie-mīlīgs, pirms-vēsturisks, sa-biedrīks, uz-cītīgs, zem-apzinīgs* 'saistīts ar zemapziņu'. Taču – atšķirībā no lietvārdiem un darbības vārdiem – **vairumam prefiksālo īpašības vārdu priedēklis ir jau motivētātvārdā**. Šādos atvasinājumos motivētātvārds visbiežāk ir darbības vārds, bet konkrētā īpašības vārda darināšanas formants ir priedēklis, piemēram, *attapīgs* ← *attapties*, *izveicīgs* ← *izveikties*, *piesardzīgs* ← *piesargāties*.

Latviešu valodā ir daudz īpašības vārdu ar internacionālas cilmes priedēkļiem. Piemēri:

a- 'ne'	<i>asimetrīks, aciklīks</i>
anti- 'pret'	<i>antitoksīks, antibakteriāls</i>
ekstra- 'ārpus'	<i>ekstraverts, ekstralingvistīks</i>
inter- 'starp'	<i>intervokāls, interstadiāls</i>

<i>intra-</i> 'iekšpus'	<i>intrazonāls, intraarteriāls</i>
kontr(a)- 'pret'	<i>kontrārs, kontradiktorisks</i>

1.2. Sufiksācija

Īpašības vārdos sastopami vārddarinātāji **piedēkļi** *-ād-, -ain-, -an-(n)ēj-, -en-, -gan-, -īg-, -īn-, -iņ-, -isk-, -išķ-, -ot-* u.c.: *daž-ād-s, zelt-ain-s, dūk-an-s* 'melns ar rūsganu nokrāsu', *iekš-ēj-s, raž-en-s, gād-īg-s, tāl-īn-s, brūn-gan-s, īs-iņ-š, puic-isk-s, sev-išķ-s, milt-ot-s*.

Sufiksālu īpašības vārdu var motivēt gan pirmatnīgs vārds (*rūs-a* → *rūs-gan-s*), gan atvasināts vārds (*rūs-gan-s* → *rūs-gan-īg-s*), gan salikts vārds (*vien-reiz* → *vien/reiz-ēj-s*). Tādi vārdi kā, piemēram, *vienreizējs, vienlaicīgs* pēc sastāva ir salikteņi, kas radušies afiksācijas ceļā, jo to motivētājavārds ir salikts apstākļa vārds (*vien/reiz, vien/laikus*) (Mllvg I – 321).

Sufiksālos īpašības vārdus motivē dažādu vārdšķiru vārdi: lietvārds (*samts* → *samtains*), īpašības vārds (*liels* → *lielisks*), skaitļa vārds (*pirmais* → *pirmējs*), vietniekvārds (*cits* → *citāds*), darbības vārds (*skumt* → *skumīgs*), apstākļa vārds (*apkārt* → *apkārtējs*). Kā zināms, vārdu saknes respektīvi vārdi vārddarināšanas rezultātā, iegūstot papildrādītājus – *priedēklus, piedēklus* u.c. –, "ceļo" no vienas vārdšķiras otrā. Tas ir iemesls, kāpēc motivētājavārda noteikšanā pastāv problēma, ja atvasinātam īpašības vārdam blakus ir vienas un tās pašas saknes vai celma dažādu vārdšķiru vārdi (*priecīgs* – *prieks, priecāties*). Ja sufiksālam īpašības vārdam blakus ir gan pirmatnīgs lietvārds, gan pirmatnīgs darbības vārds, tad atvasinājumu parasti motivē darbības vārds (*drupans, drupens* ← *drupt, skumīgs* ← *skumt*).

Sufiksālo īpašības vārdu leksiskā nozīme izriet no motivētājavārdā ietvertās semantikas. Tāpēc tabulā aprakstītās atvasinājuma nozīmes salīdzinātas ar motivētājavārdā ietverto leksisko nozīmi, piemēram, skaidrojums "atbilstība" norāda, ka ar īpašības vārdu izteiktā pazīme – īpašība vai

attieksme – leksiskās nozīmes ziņā atbilst, ir līdzīga motivētātvārdā ietvertajai leksiskajai nozīmei. Skaidrojums "nozīmes cita nianse" rāda, ka derivāta semantika nav izsecināma no motivētātvārda un/vai piedēkļa leksiskās nozīmes. (Sīkāk sk. Mllvg I, 224–290)

Motivētātvārdu vārdšķira kārtota pēc produktivitātes, piemēram, ar piedēkli *-isk-* atvasinātos īpašības vārdus biežāk motivē lietvārds, retāk – īpašības vārds.

Pārskats par īpašības vārdu piedēkļiem un to nozīmēm

Piedēklis	Motivētātvārda vārdšķira	Piemēri	Nozīmes
-ain-	Lietvārds	puķe → puķains	Īpašības piemītība lielākā daudzumā
-an-	Darbības vārds	alkt → alkans	Atbilstība
	Īpašības vārds	valgs → valgans	Īpašības piemītība mazākā mērā
-ād-	Vietniekvārds	viss → visāds savš → savāds	Atbilstība Motivētātvārda nozīmei pretēja pazīme
	Skaitļa vārds	viens → vienāds	Nozīmes cita nianse – 'parādību norises, īpašības nemainīgums'
	Īpašības vārds	svešs → svešāds	Nozīmes cita nianse – 'kas neparasts, atšķirīgs no parastā'
-en-	Īpašības vārds	skābs → skābens dižs → dižens	Īpašības piemītība mazākā mērā Nozīmes cita nianse 'ļoti liels, nozīmīgs, spēcīgs, cēls'
	Lietvārds	vara → varens	Atbilstība
	Darbības vārds	drupt → drupens	Atbilstība
-(n)ēj-	Apstākļa vārds	apkārt → apkārtējs paš-reiz → pašreizējs vajā → vajējs	Attieksme pret vietu Attieksme pret laiku Attieksme pret veidu

	Īpašības vārds	daudzkārt → daudzkārtējs	Attieksme pret mēru
	Lietvārds	īpatns → īpatnējs smags → smagnējs	Atbilstība Īpašības piemītība mazākā mērā
-gan-	Īpašības vārds	sākotne → sākotnējs	Norāde uz laiku
	Īpašības vārds	brūns → brūngans	Īpašības piemītība mazākā mērā
-(it)īg-	Īpašības vārds	šaurš → šaurīgš mazs → mazītiģš	Īpašības piemītība mazākā mērā Īpašības piemītības maksimāls samazinājums
-isk-	Lietvārds	Platons → platonisks	Atbilstība
	Īpašības vārds	apaļš → apaļisks	Atbilstība
-išķ-	Lietvārds	lieta → lietišķs bērns → bērnišķs	Atbilstība Atbilstība
	Lietvārds	prāts → prātīgs efekts → efektīgs	Atbilstība Īpašības piemītība
	Īpašības vārds	apaļš → apaļīgs pilns → pilnīgs	Īpašības piemītība lielākā daudzumā Īpašības piemītība mazākā mērā Nozīmes cita nianse – 'kvalitātes augstākā pakāpe'
-īg-	Darbības vārds	atbilst → atbilstīgs strādāt → strādīgs	Atbilstība Atbilstība Īpašības piemītība lielākā mērā
	Skaitļa vārds	viens → vien-īg-s	Atbilstība
	Vietniekvārds	pats → pat-īg-s	Īpašības piemītība lielākā mērā
	Apstākļa vārds	vienalga → vien-aldz-īg-s vienmēr → vienmēr-īg-s	Atbilstība Nozīmes cita nianse – 'bez svārstībām'
-īn-	Īpašības vārds	agrs → agr-īn-s	Atbilstība
-ot-	Lietvārds	sniegs → snieg-ot-s	Īpašības piemītība lielākā daudzumā

Latviešu valodā tiek darināti vairāki nozīmes ziņā tuvi vienas un tās pašas saknes īpašības vārdi ar atšķirīgu piedēkli. Valodnieciskajā literatūrā samērā plaši rakstīts par šādu atvasinājumu diferencētājām pazīmēm, taču daudzos gadījumos precīzi un skaidri norobežojoši kritēriji runātāju apziņā nav nostiprinājušies. Paralēlisms izpaužas vairākos vārdu pāros:

- ar piedēkļiem *-ain-* un *-ot-* (*akmeņains*, *akmeņots*; *cimdains*, *cimdots*; *sniegains*, *sniegots*);
- ar piedēkļiem *-ēj-* un *-īg-* (*galējs*, *galīgs*; *vienreizējs*, *vienreizīgs*; *vispārējs*, *vispārīgs*);
- ar piedēkļiem *-īg-* un *-isk-* (*cilvēcīgs*, *cilvēcisks*; *kareivīgs*, *kareivisks*; *tikumīgs*, *tikumisks*).

Atvasinājumi ar piedēkli *-īg-* parasti norāda uz vairāk abstraktu, vairāk patstāvīgu pazīmi, bet ar piedēkļiem *-isk-* un *-ēj-* – uz konkrētāku pazīmi.

Piemēri:

cilvēcīgs 'labsirdīgs, līdzjūtīgs, humāns' (*cilvēcīga* izturēšanās), *cilvēcisks* 'tāds, kas atgādina cilvēku, tāds, kurā izpaužas cilvēkam raksturīgas īpašības' (ievainotas stirnas *cilvēciskais* skatiens, *cilvēciskas* bailes);

galīgs 'tāds, kas sasniedzis visaugstāko pakāpi' (*galīgs* izmisums, *pagurums*, *galīga* uzvara, *vienaldzība*), *galējs* 'tāds, kas atrodas vistālāk', piemēram, rindā, telpā resp. 'pēdējais' (*galējie* ziemeļi).

Taču ir gadījumi, kuros abus darinājumus lieto paralēli, piemēram, ar nozīmi 'tāds, kas sasniedzis visaugstāko pakāpi' (gan *galīgs*, gan *galējs* sasprindzinājums).

Ar piedēkļiem *-ain-* un *-ot-* darinātie īpašības vārdi (*puķains*, *puķots*; *zvaigžņains*, *zvaigžņots*) visai bieži ir sinonīmi.

Pretrunīga situācija veidojas tādu vārdu morfēmiskā sastāva izpratnē, kas beidzas ar *-ots*. Šāds darinājums var būt, pirmkārt, no lietvārda ar piedēkli *-ot-* atvasināts īpašības vārds (*skuja* → *skujot-s*, *zābaks* → *zābakot-s*) un,

otrkārt, sufiksāla (ar piedēkli -o- atvasināta) darbības vārda ciešamās kārtas pagātnes divdabīs, kuru savukārt veido ar piedēkli -t- (*ceļš* → *ceļ-o-t* – *ceļ-o-t-s*, *oga* → *og-o-t* – *og-o-t-s*).

Darinājums ar -ots, kam blakus ir vienas un tās pašas saknes lietvārds un darbības vārds, varētu būt tiklab īpašības vārds, kā darbības vārda divdabja forma (*dūmi, dūmot* → *dūmots*; *sudrabs, sudrabot* → *sudrabots*). Droši par īpašības vārdu uzlūkojami darinājumi, kam blakus nav tās pašas saknes tiešā darbības vārda – tādi kā, piemēram, *akmeņots, cimdots, ērmots, kreveļots, mākslots, miltots, muskuļots, pelavots, pārļots, puķots, punktots, sniegots, spalvots, spaļots, spraišlots, šķēršlots, zvaigžņots* u.c.

Problēmu pētījuši vairāki valodnieki, pievēršot uzmanību adjektivācijai, proti, divdabju pārejai īpašības vārdos bez vārda morfēmiskā sastāva izmaiņām, un viņu uzskati ir visai atšķirīgi. Jebkurš divdabīs, kas lietots par apzīmētāju, darbību nosauc pazīmes veidā. Gandrīz neiespējami izvirzīt objektīvus kritērijus, pēc kuriem noteikt divdabju adjektivēšanās pakāpi. Tāpēc formas ar -ots, kam blakus pastāv ne vien lietvārds, bet arī tiešais darbības vārds, vēlams uzskatīt par ciešamās kārtas pagātnes divdabjiem. (Sk. arī 273. lpp.)

Divdabjus, kas beidzas ar izskaņu -ots, un citus apzīmētāja funkcijā lietotus divdabjus valodniece D.Nītiņa ierosina saukt par adjektīviskiem jeb atributīviem divdabjiem (Nītiņa I, 209).

Latviešu valodā ir daudz īpašības vārdu ar internacionālas cilmes beigu daļu – fināli:

-āls	<i>globāls, reāls</i>
-ārs	<i>legendārs, humanitārs</i>
-āts	<i>seperāts, delikāts</i>
-ēns	<i>suverēns, organogēns</i>
-ents	<i>kompetents, korpulents</i>
-ēts	<i>konkrēts, diskrēts</i>
-ils	<i>mobils, stabils</i>

-īms	intīms, legitīms
-īts	erudīts, kolorīts
-īvs	ekskluzīvs, efektīvs
-īzs	precīzs, kaprīzs
-ozs	religiozs, virtuozs
-ūns	imūns
-ūts	absolūts, akūts
-ūzs	difūzs, konfūzs

Aizgūtajos īpašības vārdos visbiežāk sastopamā fināle ir *-āls*: *dokumentāls, figurāls, formāls, frontāls, ģeniāls, kapitāls, konceptuāls, kontinentāls, seksuāls*. Daudz vārdu ar finālēm *-ārs* (*dokumentārs, humanitārs, kapilārs, vulgārs*), *-īvs* (*aktīvs, fiktīvs, kognitīvs, kolektīvs*), *-ozs* (*grandiozs, granulozs, kariozs, kuriozs*).

Internacionālismam pievienojot latviskas cilmes piedēkli, tiek darināti jauktas cilmes vārdi: *filologs* → *filolog-isk-s*, *efekts* → *efekt-īg-s* 'spilgts, iespaidīgs'. (Īpašības vārdam *efektīvs* ar internacionālu fināli ir atšķirīga leksiskā nozīme – 'iedarbīgs' (SV II, 175).)

2. Salikteņdarināšana

Salikti īpašības vārdi, tāpat kā salikti lietvārdi, dalāmi grupās pēc komponentu sintaktiskajām attieksmēm un pēc darināšanas veida (sk. 50., 52. lpp).

2.1. Iedalījums pēc komponentu savstarpējām sintaktiskajām attieksmēm

Pēc komponentu savstarpējām sintaktiskajām attieksmēm šķir **determinatīvus** un **kopulatīvus** īpašības vārdu salikteņus.

Lielais vairums salikteņu ir determinatīvi – to komponentu starpā ir pakārtojuma sintaktiskais sakars: *gaišzaļš* ← *gaiši zaļš, dzintardzeltens* ←

dzintara dzeltens, varaskārs ← varas kārs, miermīlīgs ← mieru mīlēt.

Pavisam maz ir kopulatīvo īpašības vārdu salikteņu, kuru komponentu starpā sakārtojuma sintaktiskais sakars : *kurlmēms ← kurls un mēms, sarkanbaltsarkans ← sarkans, balts un sarkans.*

2.2. Iedalījums pēc darināšanas veida

Pēc darināšanas veida šķir **sintaktiski** darinātos jeb **neatvasinātos** īpašības vārdu salikteņus un **sintaktiski un morfoloģiski** darinātos jeb **atvasinātos** īpašības vārdu salikteņus. Neatvasināto salikteņu raksturīga pazīme ir pēdējā komponenta nemainīgums, pastāvība (*paštaisns, pelēkzils*). Atvasinātos salikteņus veidojot, – tieši pretēji – diviem patstāvīgas vārdšķiras vārdiem apvienojoties vienā leksiskā vienībā, vienlaikus otra komponenta celmam tiek pievienots kāds piedēklis (*garām ausīm → garausains, laba sirds → labsirdīgs, divi kupri → divkuprains*), *pirmā šķira → pirmšķirīgs*).

Abu grupu salikteņdarināšana ir ļoti produktīva.

2.2.1. Neatvasinātie salikteni

Īpašības vārdu neatvasināto salikteņu motivētālvārdgrupas pēdējais komponents ir īpašības vārds. Visai bieži valodā tiek paralēli lietota gan motivētālvārdgrupa, gan saliktenis, piemēram, *gaišpelēks mākonis* un *gaiši pelēks mākonis*.

Neatvasināto salikteņu pirmais komponents ir

- lietvārds: *kristāltīrs ← kristāla tīrs, ledusauksts ← ledus auksts, jūraszils ← jūras zils, zāleszaļš ← zāles zaļš, ugunsdrošs ← uguns drošs, dziesmupilns ← dziesmu pilns;*
- īpašības vārds: *kurlmēms ← kurls un mēms, vecvecāis ← vecu vecāis, melnbalts ← melns un balts;*
- vietniekvārds: *daždažāds ← dažu dažāds, visvisāds ← visu visāds;*

- apstākļa vārds: *zaļganzils* ← *zaļgani zils*, *brīnumskaists* ← *brīnum skaists*, *tumšbrūns* ← *tumši brūns*.

Dažu salikteņu pirmā komponenta vārdšķira var būt gan apstākļa vārds, gan īpašības vārds, piemēram, īpašības vārdu *saldskābs* var motivēt vārdkopa *saldi skābs* un vārdrinda *salds un skābs*.

Neatvasinātajiem salikteņiem ir produktīvs pirmais komponents *pus-* un *otrais komponents -pilns* un *-kārs*:

pusgatavs, *puszaļš*, *pustumšs*;
priekpilns, *skumjpilns*, *raižpilns*;
baudkārs, *ziņkārs*, *godkārs*.

2.2.2. Atvasinātie salikteņi

Īpašības vārdu atvasināto salikteņu motivētālvārdgrupas otrais komponents nav īpašības vārds. Darinot salikteni, tam vienlaikus tiek pievienots piedēklis *-ain-* vai *-īg-*: *gaišmatains*, *greisirdīgs*.

Iespējami divi gadījumi.

- Otrais komponents ārpus salikteņa nepastāv:

baskājains ← *ar basām kājām*,
sešgalvains ← *ar sešām galvām*,
mēnessērdzīgs ← *mēness sērga*,
mazgadīgs ← *maz gadu*.

- Otrais komponents valodā pastāv, bet tā leksiskā nozīme ārpus salikteņa un saliktenī ir atšķirīga:

žēlsirdīgs ← *žēla sirds* (*sirdīgs* 'dusmīgs, nikns', *žēlsirdīgs* 'kam spēja citus saprast, just citiem līdzī, kurš ir gatavs palīdzēt'),
vieglprātīgs ← *viegls prāts* (*prātīgs* 'kas izturas saskaņā ar saviem apzināti pieņemtiem lēmumiem', *vieglprātīgs* 'kas nopietni nenovērtē savu attieksmi, savu rīcību un rīcības varbūtējās sekas'),
zilacains ← *ar zilām acīm* (*acains* 'ar daudziem sīkiem iedobumiņiem vai

caurumiņiem' – raksturojot sieru, kartupeļus vai adījumu), *zilacains* 'tāds, kam ir zilas acis'.

Par pirmo komponentu atvasinātajos saliktojos izmantots:

- lietvārds: *miermīlīgs* ← *mieru mīlēt*,
- īpašības vārds: *garlaicīgs* ← *garš laiks*,
- skaitļa vārds: *trīsprocentīgs* ← *trīs procenti*,
- vietniekvārds: *pašrocīgs* ← *ar paša rokām*,
- apstākļa vārds: *caurspīdīgs* ← *cauri spīdēt*, *līdzjūtīgs* ← *līdzī just*.

(Par t.s. puspriedēkļu problēmu sk. 65., 81. lpp.)

2.3. Komponentu cilme

Pēc cilmes īpašības vārdu saliktoju komponenti ir

- mantoti vārdi vai nacionālie aizguvumi: *debes/zils*, *sirds/veid-īgs*;
- internacionālisti: *radio/aktīvs*, *multi/laterāls* 'daudzpusējs';
- jauktas cilmes vārdi: *privāt/īpašniecisks*, *starp/nacionāls*.

3. Adjektivācija

Adjektivācija – viens no konversijas veidiem (sk. 55. lpp.) – ir kādas vārdšķiras vārdu pāreja īpašības vārdā bez morfēmiskā sastāva izmaiņām. Adjektivējumu, t.i., adjektivācijas rezultātā radušos īpašības vārdu motivē 1) darbības vārda lokāmais divdabis un 2) lietvārds.

1. Adjektivējušies divdabji. Īpašības vārda vispārīgā leksiskā nozīme ir pazīmes jēdziens. Savukārt lokāmie divdabji ir darbības vārda formas, kas darbību, procesu vai stāvokli izsaka pazīmes veidā. Tas radījis grūtības izstrādāt skaidrus un noteiktus kritērijus darbības vārdu formu un īpašības vārdu nošķiršanā, kaut arī valodnieki šī jautājuma izpētei pievērsušies vairākkārt (Bergmane, 23–36; Endzelīns II, 378; Endzelīns, Mīlenbahs, 145; Nītiņa I, 206–209; Nītiņa IV, 71–75).

Valodniecībā nostiprinājies uzskats, ka par īpašības vārdiem kļuvuši seni darbības vārdu ciešamās kārtas pagātnes divdabji *balts, beigts, dzimts, karsts, rūgts, salts, silts, spirts* u.c. (Sk. arī 264., 268., 271., 273. lpp.)

Nevar pievienoties Latviešu valodas vārdnīcā (LVV) paustajam viedoklim, ka vai visi ar priedēkli *ne-* atvasinātu darbības vārdu divdabji adjektivējušies: *neaizmirstams, neaizsalstošs, neaizskarams, neapmierināts* u.d.c. (LVV, 50)

Par īpašības vārdiem varētu uzskatīt tos divdabjus, kam nenoteiksmes nav (*aizpagājušais, izbijis*). (Tādā gadījumā būtu izmaiņas īpašības vārda formu sistēmā, jo, piemēram, nenoteiktās galotnes īpašības vārda pamatformas galotne ir *-s* vai *-š*, darāmās kārtas pagātnes divdabja vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīva nenoteiktā galotne ir *-is*.)

2. Adjektivējušies lietvārdi. Daudzi īpašības vārdi konversijas ceļā kļuvuši par lietvārdiem (sk. 84.lpp.). Valodā notiek arī pretējs process: lietvārds bez morfēmiskā sastāva izmaiņām var pāriet īpašības vārdā. Šāda parādība visbiežāk realizējas internacionālismos, piemēram, *ideāls* (*mūsu ideāli*) → *ideāls* (*ideāls risinājums*), *retāk* – latviskas cilmes vārdos, piemēram, *kvēls* (*rieta kvēls*) → *kvēls* (*kvēls skūpstis*) (Laua I, 60). Bez īpašiem pētījumiem grūti nosakāms vārddarināšanas virziens, proti, īpašības vārds substantivējies vai lietvārds adjektivējies.

Konstatēts, ka adjektivējušies tādi terminoloģijā sastopami lietvārdi kā *reljefs* (*reljefais* iespaidums), *termofils* (*termofilie* augi), *organogēns* (*organogēnie* ieži) u.c. (Skujiņa II, 98; sk. arī Laua I, 64, 65) Lietvārda *organogēns* nozīme – ‘galvenie ķīmiskie elementi, kas ietilpst organisko savienojumu sastāvā (ogleklis, ūdeņradis, skābeklis, slāpeklis, fosfors, sērs)’, īpašības vārda *organogēns* nozīme – ‘tāds, kas radies no dzīvnieku vai augu atliekām vai no to dzīvības procesa produktiem’ (SV II, 540).

Lai izvairītos no īpašības vārdu un lietvārdu sakritības, ieteicams lietot nevis konversiju, proti, adjektivāciju, bet blakus lietvārdam atvasināt īpašības vārdu ar priedēkli *-isk-*: *elektrons* → *elektron-isk-s*, *formāts* → *formāt-isk-s*.

(Skujiņa II, 98) Kamēr nostiprinās afiksālais darinājums, literārajā valodā pastāv abi: *organogēns* un *organogēnisks*. (SV II, 540)

4. Skaņu mija

Mūsdienās skaņu mija īpašības vārdu darināšanā realizējas vienlaikus ar afiksāciju.

- Palatālo vokāļu jeb priekšējās rindas patskaņu noteiktās mijas ietekmē par vārddarināšanas līdzekli kļuvuši mijas locekļi *k – c*, *k – ģ*, *g – dz*, *g – ģ* piedēkļu *-iņ-*, *-isk-*, *-īg-* priekšā: *sīks* → *sīc-iņ-š*, *grēks* → *grēc-īg-s*, *degt* → *dedz-īg-s*, *vienalga* → *vienaldz-īg-s*, *paša rokām* → *paš-roc-īg-s*, *filologs* → *filoloģ-isk-s*. Priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija ir daudzos īpašības vārdos, ko motivē ar piedēkli *-niek-* atvasināts lietvārds: *saim-niek-s* → *saim-niec-isk-s*, *ār-zem-niek-s* → *ār-zem-niec-isk-s*, *pa-vēl-niek-s* → *pa-vēl-niec-isk-s*.
- [j] noteiktās līdzskaņu mijas locekļi ir *t – š*, *d – ž*, *n – ņ*, *c – č*, *dz – dž* u.d.c. [j] noteiktā līdzskaņu mija realizējusies tajos 2., 5. un 6. deklinācijas lietvārdu motivētajos īpašības vārdos, kas atvasināti ar piedēkli *-ain-* un *-ot-*:

cinis – *ciņū* → *ciņ-ain-s*,

sāls – *sāļu* → *sāj-ain-s*

zeme – *zemju* → *zemj-ain-s*,

klints – *klinšu* → *klinš-ain-s*,

troksnis – *trokšņu* → *trokšņ-ain-s*,

līcis – *līču* → *līč-ot-s*,

vīlnis – *vīļu* → *vīļ-ain-s*, *vīļ-ot-s*,

zvaigzne – *zvaigžņu* → *zvaigžņ-ain-s*, *zvaigžņ-ot-s*.

V. Īpašības vārda gramatiskās kategorijas un locīšana

1. Nominālās kategorijas

Īpašības vārdam, tāpat kā lietvārdam, ir visas trīs nominālās kategorijas: **dzimtes kategorija, skaitļa kategorija un locījuma kategorija.**

Īpašības vārdam ir divas dzimtes (vīriešu dzimte un sieviešu dzimte), divi skaitļi (vienskaitlis un daudzskaitlis) un septiņi locījumi (nenoteiktās galotnes īpašības vārdam seši). Uz īpašības vārdu dzimtes, skaitļa un locījuma atšķirībām norāda galotnes.

Īpašības vārds dzimtē, skaitlī un locījumā saskaņojas ar vārdu, kuru tas raksturo, piemēram: *tīr-s ūden-s, ūden-s ir tīr-s, dzidr-as debesis, dzidr-ām debes-īm, viņ-a ir glīt-a, viņ-i ir spēcīg-i.*

2. Noteiktības (nenoteiktības) kategorija

Īpašības vārdiem piemīt **noteiktības** respektīvi **nenoteiktības kategorija**, kuras gramatiskā izpausme ir divējāda - nenoteiktās un noteiktās galotnes. Īpašības vārda divu veidu galotnēm ir ne vien gramatiskā, bet arī semantiskā funkcija. Noteiktības kategorija rāda, vai ar lietvārdu nosauktā būtne, parādība vai priekšmets, kuru raksturo īpašības vārds, ir zināms, nepazīstams, nenoteikts vai zināms, pazīstams, noteikts.

Nenoteiktā galotne vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā ir -s vai -š, sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā -a, piemēram: *stalt-s, strauj-š, apaļ-š, stalt-a, strauj-a, apaļ-a.* Noteiktā galotne vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā ir -ais, sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā -ā, piemēram: *strauj-ais, strauj-ā.* Noteiktā galotne ir veidota, pievienojot nenoteiktajai galotnei sena vietniekvārda *jīs* 'viņš, tas' atbilstošā locījuma formu.

3. Īpašības vārdu locīšana

Īpašības vārds ir lokāma vārdšķira. Lokāmi nav tikai daži aizgūti īpašības vārdi, proti: *bordo, haki, lillā, rozā*.

3.1. Nenoteiktās galotnes īpašības vārdu locīšana

Nenoteiktās galotnes īpašības vārdiem ir seši locījumi. Vīriešu dzimtē nenoteiktās galotnes īpašības vārdus loka pēc pirmās deklinācijas lietvārdu parauga, piemēram, īpašības vārdu *stalts* – kā lietvārdu *tēvs*, īpašības vārdu *straujš* – kā lietvārdu *ceļš*. Sieviešu dzimtē nenoteiktās galotnes īpašības vārdus loka pēc ceturtās deklinācijas lietvārdu parauga, piemēram, sieviešu dzimtes formas *stalta, strauja* – tāpat kā lietvārdu *māsa*. Vokatīva nenoteiktās galotnes īpašības vārdiem nav.

Nenoteiktās galotnes īpašības vārdu locīšanas paraugs

Locījumi	Vīriešu dzimte		Sieviešu dzimte	
	Vienskaitlis	Daudzskaitlis	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
nom.	balt-s	balt-i	balt-a	balt-as
ģen.	balt-a	balt-u	balt-as	balt-u
dat.	balt-am	balt-iem	balt-ai	balt-ām
akuz.	balt-u	balt-us	balt-u	balt-as
instr.	ar balt-u	ar balt-iem	ar balt-u	ar balt-ām
lok.	balt-ā	balt-os	balt-ā	balt-ās
vok.	—	—	—	—

3.2. Noteiktās galotnes īpašības vārdu locīšana

Noteiktās galotnes īpašības vārdiem ir visu septiņu locījumu formas. To locīšanas paradigma atšķiras no lietvārdu un nenoteiktās galotnes īpašības vārdu locīšanas paradigmas.

Abās dzimtēs vienskaitļa datīvā un lokatīvā un daudzskaitļa datīvā, instrumentālī un lokatīvā saglabājušies vietniekvārda *jis* (sieviešu dzimtē *jī*) formu elementi. Kopā ar īso patskani *a* izveidojusies t.s. **paplašinātā galotne**

(vīriešu dzimtē -*ajam*, -*ajā*, -*ajiem*, -*ajos*; sieviešu dzimtē: -*ajai*, -*ajā*, -*ajām*, -*ajās*), piemēram, vīriešu dzimtē – *strauj-ajam*, *strauj-ajā*, *strauj-ajiem*, *strauj-ajos*, sieviešu dzimtē – *strauj-ajai*, *strauj-ajā*, *strauj-ajām*, *strauj-ajās*.

19. gadsimtā paplašinātā galotne lietota ne vien iepriekš minētajos, bet arī citos locījumos:

Par viņas apģērbu jāsaka gandrīz tas pats, kas par maz-ajās (vsk. ģen.) *apģērbu.. .. lai arī viņas maz-ajo* (vsk. akuz.) *pieņemot un apguldinot spieķi abās balt-ajo* (dsk. ģen.) *cimdu rokās aiz muguras turēdams un kā pastaigādamies, sāka iet uz kroga pusi ..* (R. un M.Kaudzītes.)

Lai novērstu līdзкаņa *j* atkārtēšanos (šķiet, labaskaņas labad), paplašinātās galotnes nelieto īpašības vārdiem, kas atvasināti ar piedēkli -*ēj*: *melnīgsnēj-ais* zēns, *melnīgsnēj-am* zēnam, *pēdēj-ā* diena, *pēdēj-ai* dienai. Šiem īpašības vārdiem vienskaitļa datīvā un lokatīvā, daudzskaitļa datīvā, instrumentālī un lokatīvā noteiktā galotne ir vienāda ar nenoteikto galotni. Nereti galotnes bez paplašinājuma lieto garāku īpašības vārdu un substantīvējumu formās, tomēr vairāk vēlamas paplašinātās galotnes: *maniem piederīg-ajiem*, *Jānim Gar-ajam*, *Liel-ajā* ielā.

Skrien zvanīt ātr-ajiem! - uzklīdz Valters un meklē cietušajam pulsu. (Ē.Kūlis.)

Vokatīvā īpašības vārds allaž tiek lietots ar noteikto galotni un šī forma kā vienskaitlī, tā daudzskaitlī saskan ar nominatīvu:

Jā, mīl-ais, būšu kopā ar tevi. Mani dārg-ie, vai drīz jūs satikšu?

Ja īpašības vārds lietots kopā ar lietvārdu, tad vienskaitļa vokatīvā īpašības vārdam var būt paralēlformas. Iespējami vairāki gadījumi.

- Lietvārda vokatīva forma saskan ar nominatīva formu. Tādā gadījumā arī īpašības vārda vokatīva forma saskan ar nominatīvu, paralēlformu nav: *liel-ais dēls! dārg-ā tēvzeme!*
- Lietvārdam vokatīvā ir īpaša forma, kas nesaskan ar nominatīvu. Īpašības vārda vokatīva forma tādā gadījumā var saskanēt ar nominatīva formu (*sirm-ais kumeliņ!*), kā arī var beigties ar galotni -*o*: *sirm-o kumeliņ!*

- Lietvārdam vokatīvā ir paralēlformas – forma, kas saskan ar nominatīva formu, un viena vai divas formas, kas nesaskan ar nominatīvu. Šajā gadījumā īpašības vārda forma var saskanēt ar nominatīvu (*mīļ-ā māsa! mīļ-ā mās! mīļ-ais brāli! mīļ-ais brālī!*), bet gadījumos, kad lietvārda vokatīvs nesaskan ar nominatīvu, var beigties ar galotni -o: *mīļ-o mās! mīļ-o brāli! mīļ-o brālī!*

Noteiktās galotnes īpašības vārdu locīšanas paraugs

Locījumi	Vīriešu dzimte		Sieviešu dzimte	
	Vienskaitlis	Daudzskaitlis	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
nom.	balt-ais	balt-ie	balt-ā	balt-ās
ģen.	balt-ā	balt-o	balt-ās	balt-o
dat.	balt-ajam	balt-ajiem	balt-ajai	balt-ajām
akuz.	balt-o	balt-os	balt-o	balt-ās
instr.	ar balt-o	ar balt-ajiem	ar balt-o	ar balt-ajām
lok.	balt-ajā	balt-ajos	balt-ajā	balt-ajās
vok.	balt-ais! balt-ol!	balt-ie!	balt-ā! balt-ol!	balt-ās!

VI. Īpašības vārda galotņu izvēles nosacījumi

Bez saistījuma ar raksturojamo priekšmetu, piemēram, vārdnīcās tiek rakstīti nenoteiktās galotnes īpašības vārdi. Izņēmums ir vārdi, kurus to īpašās nozīmes dēļ ar nenoteikto galotni nelieto, piemēram: *pērnais, malējais*.

Galotņu izvēlē sava loma ir īpašības vārda novietojumam jeb pozīcijai teikumā, sintaktiskajai funkcijai, leksiskajai nozīmei, valodas tradīcijām.

1. Nenoteiktās galotnes lietošana

Atkarībā no izteiktās informācijas rakstura, no īpašības vārdu novietojuma teikumā, no īpašības vārdu sintaktiskās funkcijas un no valodā pastāvošajām tradīcijām nenoteiktās galotnes īpašības vārdu izvēlē mēdz nošķirt vairākas nosacījumu grupas: satura nosacījumi, pozicionālie nosacījumi,

funkcionālie nosacījumi un stilistiskie nosacījumi. (Jāpiezīmē, ka šāds dalījums ir visai nosacīts, tomēr tas palīdz izcelt raksturīgāko.)

1.1. Satura nosacījumi

- Īpašības vārds nosauc kādu konkrētu, bet svešu, nepazīstamu būtni vai priekšmetu pirmo reizi:

*Polianna ieraudzīja **šauras** un **stāvas** kāpnes.* (E. H. Portere.)

- Īpašības vārds raksturo kādu būtni, priekšmetu vai parādību vispār, nevis vienu noteiktu, zināmu reāliju :

*Ikviens **pāragrs** un **pārsteidzīgs** spriedums vai secinājums jau savā iedīgļī ir dzejas būtībai bīstams.* (L. Briedis.) *Kur **lieli** dūmi, tur maz siltuma.*

- Īpašības vārds ir konteksta substantivējums, ar kuru izsaka vispārīgu spriedumu:

*Klau, ērģeles dūc kaut ko ļoti **senu**, Bet tajā ir tik pazīstama daudz.* (M. Čaklais.)

- Īpašības vārds ietilpst frazeologismā:

*maksāt **dzīvu** naudu; **smalks** mājiens ar slotas kātu; palikt ar **garu** degunu. Kad dzīres jau sita **augstu** vilni, jaunais vīrs uzsauca brālim Dienvidam, lai tas uzspēlējot kādu dejas melodiju.* (A. Sakse.)

1.2. Pozicionālie nosacījumi

- Īpašības vārds atrodas aiz nenoteiktajiem vietniekvārdiem *dažs* un *(kaut)* kāds:

*Nav jau nemaz rudens vēl, bet pāri zemei aizskrējušas dažas **agrīnas** salnas.* (D. Zigmonte.) *Lielceļš put, bet dziļi ķiršos smejas Kāda **dobja**, viszinoša balss.* (M. Čaklais.)

- Īpašības vārds atrodas aiz noliegtajiem vietniekvārdiem *nekāds*, *neviens*:
*Nevienas **sausas** vietīgas, kur telti celt.* (I. Ziedonis.) *Nekādas **īpašas** savdabības, drīzāk gan visai zināma tēlainība, un tomēr – ir problēma, pretenzija, jēga.* (M. Čaklais.)

Ja īpašības vārds atrodas aiz vietniekvārda nekāds un vienlaikus ir izteicēja daļa vai arī ja īpašības vārdu apzīmētās pazīmes noliegumu grib uzsvērt, lieto noteikto galotni:

*Mājas nebija lielas un zeme nekāda **auglīgā**.* (D.Zigmonte.) *Neesmu nekāds **labais** cilvēks, un jāšaubās, vai manos gados vairs izdosies par tādu kļūt.* (D.Zigmonte.)

- Īpašības vārds atrodas aiz norādāmajiem vietniekvārdiem šāds, tāds:

*Kādas šādas **lieliskas** dienas pievakarē pelēks sporta automobilis drāzās laukā no pilsētas.* (A.Grigulis.) *Vasaras sākumam piemīt tāda **īpaša, gaišzaļa** līksmība, nesavaldīgs plaukšanas un ziedēšanas prieks.* (D.Zigmonte.)

1.3. Funkcionālie nosacījumi

Nenoteiktās galotnes lietojumā atkarībā no sintaktiskās funkcijas šķirami vairāki gadījumi. (Visbiežāk īpašības vārds ir apzīmētājs. Funkcionālo nosacījumu grupā minēti gadījumi, kad īpašības vārds teikumā nav apzīmētājs vai arī tam, lietotam par apzīmētāju, ir kādas papildu iezīmes.)

- Ar īpašības vārdu veidots nominālais sastata izteicējs:

*Es ticu, ka putns ir **viegls** un **brīvs**, Kad par mīlestību tas dzied.*

*(I.Ziedonis.) Gars **bagāts** top no tā, ko saņem. Bet sirds top **bagāta** vien sevi atdodot.* (M.Ķempe.)

Ja izteicējā ietilpst īpašības vārds vispārākajā pakāpē, nenoteiktā galotne tam ir ļoti reti:

*Tik viegli var atrast to līci, to birzi, to lapeni, Kur bijī **vislaimīgāks** dienas un pusnaktīs.* (I.Auziņš.)

- Īpašības vārds ir par apzīmētāju vārdam, kurš veido izteicēja nominālo daļu, nesaplūstot nedalāmā vārdkopā ar to:

*Jaunība, apvienota ar skaistumu, ir **liela** vērtība, daudz lielāka nekā **bagātība**.* (M.Ķjava.)

- Īpašības vārds ir dubultloceklis:

*Jaunākā brāļa sapņi bija kā tikko saziēdējusi pļava. **Klusi** un **smaržīgi** tie nogūlās viņam pagalmā.* (S.Kaldupe.)

- Nenoteiktā galotne parasti ir īpašības vārdam, ja ar to veidots savrupinātais apzīmētājs:

*Izved mani mierīgos ūdeņos – **Dzijos, dzidros un zaigos.** (Ā.Elksne.)*

- Īpašības vārds ir obligātais apzīmētājs lietvārdam, kam teikumā ir apstākļa funkcija.

Šādos gadījumos īpašības vārdu parasti neuztver par raksturojamā vārda apzīmētāju, kuru no apzīmējamā vārda var atdalīt, bet abus vārdus uztver kā vienu sintaktisku vienību, kas izsaka darbības norises veidu, laiku, arī vietu, nolūku vai cēloni. Šādās vārdkopās komponenti var būt saistīti gan ciešāk, gan brīvāk:

***Smagā** gaitā (veids) samircis pa kalna ceļu rībinās augšup kuģa stūres rats. (S.Kaldupe.) **Ilgus** gadus (laiks) viņš bija klīdis. (V.Lācis.) **Tikai** tagad es saprotu, cik daudz māte un tēvs bija upurējušies mūsu dēļ .. kādēļ kara sākumā jāaizbrauc uz **svešu** vietu (vieta) un jāatsakās gandrīz no visa .. (A.Stankevičs.)*

- Īpašības vārds kopā ar prievārdu teikumā ir apstāklis:

*Katru reizi dzeja nāk **no jauna** – negaidīta, vienreizēja un pilna vēl neatklātu noslēpumu. (L.Briedis.)*

- Īpašības vārds izsaukuma teikumā raksturo galveno locekli, kas izteikts ar deklinējamu vārdu akuzatīvā, ģenitīvā vai reizēm nominatīvā:

*Tavu **asu** aci, tavus **veiklus** pirkstus – tādu smalku tīklu auž un auž. (M.Čaklais.) **Tik** daudz **siltas** zelta saules, **Tik** daudz puķu zāļu pļavā ...! (R.Blaumanis.) **Cik dzidrs** rīts! Viss debess jums zils! Māj tālumā skola kā balta pils. (P.Sils.)*

- Īpašības vārds lietots salīdzinājuma izteikšanai:

***Tikko** biju es bildis šos vārdus, **Pēkšņi** iešņācās eglājs kā **traks**. (I.Auziņš.)*

Ar nenoteikto galotni mēdz būt arī tas īpašības vārds, kas ir par apzīmētāju lietvārdam, ar kuru salīdzina:

*Kā **sarkana** sirds pulsēja mūžīgā uguns pie Nezināmā kareivja kapa. (A.Krūklis.)*

1.4. Stilistiskie nosacījumi

- Īpašības vārds, pastiprinot nosaukto pazīmi, atkārtojas:

*Vecu liepu galotnes - **augstas, augstas**: Redzi vai puspasaules kā uz plaukstas. (I. Auziņš.)*

- Īpašības vārds daudzskaitļa ģenitīvā pastiprina tieši tā paša ar noteikto galotni lietotā īpašības vārda izteikto pazīmi:

*Tikko ieeju pie viņas, sākas **garu garās** runas, cik grūti viņas tēvam bijis uzbūvēt māju .. (L. Purs.)*

2. Noteiktās galotnes lietošana

Noteiktās galotnes īpašības vārdu izvēlē nosacīti šķiramas šādas grupas: satura nosacījumi, pozicionālie nosacījumi, objektīvie nosacījumi un stilistiskie nosacījumi.

2.1. Satura nosacījumi

- Ar noteiktās galotnes īpašības vārdu raksturo būtni, priekšmetu vai parādību, kas jau iepriekš minēta tekstā:

*Laukā atkal sācis snigt **mazs, balts, maigs** sniedziņš. Un mežā kraukstēdami lūst lielu koku zari, un slaidie bērzi liecas zemāk un zemāk, tie lūdzas, bet **mazais, maigais, mīksta**is sniedziņš ir nežēlīgs.*

(D. Zigmonte.)

Noteiktās galotnes īpašības vārdu lieto arī tad, ja raksturojamā būtne, priekšmets vai parādība minēta nevis tajā pašā vai blakus teikumā, bet visai tālā kontekstā.

- Raksturojamā būtne, parādība vai priekšmets nav iepriekš minēts, bet pastāv mūsu priekšstatos kā jau zināms:

*.. koku galotnes, šķiet, atduras **zemajos un tumšajos** oktobra mākoņos.*

(Ē. Kūlis.)

- Īpašības vārds kopā ar lietvārdu izsaka vienu jēdzienu:
 - a) Īpašības vārds ietilpst saliktā nosaukumā, kam ir īpašvārda raksturs, piemēram: **Klusais** okeāns, **Zaļā** grāmata, **Slīteres Zilie** kalni; *Bieži apdzīvotā vieta radās, **Slapjo** muižu sadalot jaunsaimniecībās, dārzniecībās, amatnieku un apbūves gabalos.* (P.Rozītis.);
 - b) Īpašības vārds ietilpst stabilā vārdkopā ar norobežojušos nozīmi, piemēram: **aukstaiss galds** 'ēdienu veids – tiek pasniegti tikai aukstie ēdieni'; **dienišķā** maize 'nepieciešamais uzturs, nepieciešamie eksistences līdzekļi katrai dienai'; **jaunais pāris** 'jaunlaulātie'; *Pietiek tavai Undīnei pakustināt **mazo** pirkstiņu, un tu jau esi gatavs uz varoņdarbiem, vai ne?* (Ē.Kūlis.);
 - c) Īpašības vārds ietilpst terminā, piemēram: **agrie** kāposti, **lietišķā** māksla, **īpatnējais** svars; **Elektriskās** spuldzes kā pagurušas bāli mirdzēja dienas gaismā. (P.Rozītis.);
 - d) Īpašības vārds lietots par personas pievārdu, piemēram: *Rietumeiropā feodālās sadrumstalotības periods sākās pēc Kārļa **Lielā** impērijas sabrukuma, t.i., IX gadsimtā.*
- Īpašības vārds, būdams par apzīmētāju, raksturo īpašvārdu, piemēram: **garais** Jānis, **saulainā** Latvija, **dziļais** Baikāls; *.. atdusas tik tāli, Kur olīvbirzēs šalko vēji Un sniegos staro **augstie** Pireneji.* (M.Ķempe.)
- Īpašības vārds ir substantivējums, kurš apzīmē kaut ko konkrētu: *.. par **bērajiem** iejūgdams bērzus zirnekļu novītos pavados ..* (M.Čaklais.) *Par direktoru – rīkotāju visi klātesošie akcionāri vienbalsīgi ievēlēja Edmundu **Sauso**..* (P.Rozītis.)

2.2. Pozicionālie nosacījumi

- Īpašības vārds atrodas aiz norādāmā vietniekvārda šis, tas:

Arī te bija vesela ēra viņu dzīvē – šie baltie skapiši, šīs citrondzeltnās mēbelītes, šīs dažnedažādās mašīnītes kaut kādām retām, bieži vien nebijušām vajadzībām. (A.Stankevičs.) .. tāpat kā tais daudzajās, svešajās mājās, kuras redzamas slienam savus jumtus tuvu un tālu, līdz apvārsnim. (D.Zigmonte.)

- Īpašības vārds atrodas aiz noteiktajiem vietniekvārdiem *viss, pats*:
Visu agro pavasari ar skanīgām dziesmām lepojās cīrulis. (U.Plotnieks.)
Varbūt rudenītis, varbūt rudenītis.. Uz pašu slimu sirsniņu Liks baltu asterīti. (Aspazija.)

Uz šo gadījumu neattiecas vietniekvārda *pats* lietojums kopā ar īpašības vārdu pārākajā pakāpē, jo tad veidojas analītiska vispārākās pakāpes forma, piemēram, *slims – slimāks – pats slimākais* (sk.148.lpp.).

- Īpašības vārds atrodas aiz piederības vietniekvārda *mans, tavs, savs*:
Nes jūra, nes buras, nes tavas rokas Manu vientuļo dzīvi, manas bērnišķās mokas.. (M.Ķempe.) *Uz ceļa un uz taviem pleciem, Un uz tavām siltajām lūpām* Baltām pārslām krīt sniegs. (I.Ziedonis.) *Jau tumšsarkana ābolaņa jūra Sāk vējā* savas lēnās bangas velt. (M.Ķempe.)
- Īpašības vārds atrodas aiz personas vietniekvārdu ģenitīva formām *mūsu, jūsu, viņa, viņas, viņu*, ja tās lietotas piederības nozīmē:

Tie ir tālu dienvidu burti, Palmu un saules atspulgs .. Nav tur mūsu stūraino egļu, *Mūsu mītnu aso līniju.* (I.Auziņš.) *Viņas jaunajās acīs ir viss, Kādēļ spētu es celties un krist.* (I.Auziņš.)

- Īpašības vārds atrodas aiz lietvārdiem piederības ģenitīvā:
Sērmūslis ar ogām rūgtām, Liesmainām un nenoplūktām – Mīlestības krāšņais koks. (M.Ķempe.) *Vēl nav nekā. Tikai rītiem ir ceriņu garša, Un balta migla* Guļ ābeļu baltajos ziedos. (I.Ziedonis.)

- Īpašības vārds atrodas aiz vārdu grupām *viens no, dažs no, kāds no*:
Vakar laikam vienu no mazajiem strazdēniem noķēris. (A.Upīts.)
Dažu no bijušajiem lielajiem palaidņiem šodien ne pazīt. Iedod kādam no vecajiem skolas biedriem!

2.3. Objektīvie nosacījumi

- Īpašības vārda leksiskā nozīme (skaņu kompleksā atspoguļotais, lietojumā nostiprinātais jēdzieniskais saturs) norāda uz kaut ko noteiktu, nepieļauj nenoteiktību, piemēram: *galvenais, pārējais, turpmākais, pērnais;*
*Cilvēki, nenoārdiet **Pēdējos** skursteņu pieminēkļus, Lai ir tāda vieta,*
*kur krāsmatās Nekoptas ābeles aug! (I.Ziedonis.) Dāvāt var gandrīz visu – ne dzimteni, Zemes stūri, kas **vienīgais** tavs. (I.Auziņš.)*
- Īpašības vārds ir vokatīvā:
*Sveiks, sveiks, tu **varenais** darba rīts! (K.Skalbe.) Upē skan airu šļaksti.*
*Ūdeņi, **tuvie** ūdeņi! (M.Čaklais.)*
- Īpašības vārds ir vispārākajā pakāpē vai arī parākās pakāpes formā, kam vispārākās pakāpes nozīme:
***Visvarenākā** kunga "Laiks" priekšā Viņš tikai mirklis, skaitlis, zemīgs kalps... (Rainis.) Valters no mums trijiem ir **visvecākais**. (Ē.Kūlis.)*
*Bet **grūtākās** mums būs šīs dienas trīs bez gulbjiem un bez sniega debesīs. (I.Ziedonis.)*

2.4. Stilistiskie nosacījumi

- Īpašības vārdu pastiprina tas pats vārds daudzskaitļa ģenitīvā, piemēram:
*lielu **lielais**, labu **labais**:*
*Lai dieviņš dod tēvam un mātei nepieķust, darbus darot, gan tad jauna-jiem spēka pietiks garu **garos** dančus izdancoties. (S.Kaldupe.)*
- Ar īpašības vārdu nosauktā pazīme tiek īpaši uzsvērtā, piemēram: ***lielais** paldies, **tīrais** brīnums, **gatavais** velns;*
*Nav jau nekāda nelaime, **tīrās** iedomas. (D.Zigmonte.)*

VII. Īpašības vārdu salīdzināmās pakāpes

Bez trim nominālajām kategorijām un noteiktības kategorijas īpašības vārdu raksturo **gradācijas kategorija** (*gradācija* < lat. *gradatio* 'pakāpeniska paaugstināšanās, pastiprināšanās'). Ar īpašības vārdiem nosauc būtņu, priekšmetu un parādību pazīmes. Viena un tā pati pazīme bieži raksturīga vairākām reālijām, un pēc īpašības intensitātes ir iespējams tās salīdzināt.

Gramatiski uz īpašības intensitāti norāda salīdzināmās pakāpes. Īpašības vārdam ir trīs salīdzināmās pakāpes: **pamata** pakāpe, **pārākā** pakāpe un **vispārākā** pakāpe. Visu triju pakāpju formās īpašības vārdam var būt gan noteiktā, gan nenoteiktā galotne, piemēram: *lab-s*, *lab-ais*, *labāk-s*, *labāk-ais*, *vislabāk-s*, *vislabāk-ais*.

Vispārākās pakāpes formu ar nenoteikto galotni lieto pavisam reti – izteicēja nominālajā daļā vai dubultlocekļi:

Telpās, kurās ierīkota centrālpakure, gaiss ir vissausāk-s. Kupla aug liepa, taču viskūplāk-s izaug ozols.

Visas trīs salīdzināmās pakāpes ir gandrīz visiem kādības īpašības vārdiem.

1. Pamata pakāpe

Īpašības vārds pamata pakāpē parasti nosauc kādu pazīmi bez salīdzinājuma ar citas būtnes, priekšmeta vai parādības attiecīgo pazīmi, piemēram: **priecīgs bērns**, **sauss klepus**, **dzija upe**, **smilšains ceļš**. Taču kopā ar partikulu *kā* īpašības vārdu pamata pakāpē izmanto arī salīdzinājuma izteikšanai, piemēram: **saulains kā pavasara diena**, **stīps kā ozols**. Šādā gadījumā nosauktā pazīme tiek salīdzināta ar kādu citas reālijas līdzīgu pazīmi un līdz ar to tiek precizēta, paspilgtināta:

Atļauj man košai kā sarkanai kļavai Spoguļoties dzidrumā tavā.

(Ā.Elksne.)

Būtnes vai priekšmeta pazīmes spilgtumu var atspoguļot īpašības vārds pamata pakāpē kopā ar dažādiem valodas līdzekļiem.

Uz pazīmes intensitātes **samazināšanos**, uz ierobežojumu norāda

- pievienotie apstākļa vārdi *drusku, drusciņ, mazliet, mēreni, pietiekami, samērā, viegli, vidēji* u.c., piemēram: drusku lielfīgs, mazliet stūrains, mēreni silts, viegli sārts;
- piedēkļi *pa-, ie-, at-*, piemēram: **paīss**, **iesārts**, **attāls**;
- piedēkļi *-īņ-, -gan-, -en-, -īg-*, arī divu piedēkļu apvienojums *-ītiņ-*, piemēram: *viegliņš, brūngans, garens, sarkanīgs, mazītiņš*.

Īpašības vārdā izteiktās pazīmes intensitātes **pastiprināšanos** rāda

- pievienotie apstākļa vārdi *aplam, apbrīnīgi, ārkārtīgi, brīnum, briesmīgi, galīgi, gauži, gluži, īsti, koši, labi, ļoti, neganti, neparasti, otrtik, pārāk, pārlieku, pavisam, pilnīgi, reti, šausmīgi, varen, visai* u.c., piemēram: aplam nerātns, apbrīnīgi gudrs, ārkārtīgi neparasts, neganti nikns, pārlieku apaļš;
- piedēklis *pār-*, piemēram: **pārgudrs**;
- partikulas *it, itin, jo*, piemēram: itin labs, jo dailš;
- pamata pakāpes formu atkārtojums, piemēram: **dzidras, dzidras** debesis, **raits, raits** solis.;

*Ko tu domā šai **pelēkā, pelēkā** lietū, Mana dzimtā un bezgala tālā puse? (O.Vācietis.)*

Dažkārt vienlaikus izmanto vairākus līdzekļus, kas rāda ar īpašības vārda pamata pakāpes formu nosauktās pazīmes intensitātes nianšes: **ie-gar-en-s, pa-vec-īg-s, viegli ie-zaļš**;

.. no ceļa nošķiras pavisam maz-ītiņ-š celiņš, tāds nieks, kas ielokās klusi un pazemīgi starp divi jaunām rudzu druvām. (D.Zigmonte.)

No pamata pakāpes formas veido pārākās pakāpes formu.

2. Pārākā pakāpe

Īpašības vārds pārākajā pakāpē parasti norāda, ka attiecīgā īpašība kādai būtnēi, parādībai vai kādam priekšmetam raksturīga lielākā vai mazākā mērā nekā citai būtnēi, parādībai vai citam priekšmetam: **priecīgāks bērns, dzijāka upe, smilšaināks ceļš**:

Es esmu godīgāks par jums, Es neslēpjos: Es velns. (I. Ziedonis.)

Īpašības vārdu pārākajā pakāpē lieto arī, salīdzinot vienu un to pašu pazīmi dažādos laikposmos vai dažādos apstākļos:

Esi apdomīgs nelaimē, bet vēl apdomīgāks laimē. (R. Kaudzīte.)

Pārākās pakāpes formu veido, pievienojot īpašības vārda pamata pakāpes celmam piedēkli **-āk-** un atbilstošu galotni: **saus-s – saus-āk-s, saus-āk-ais, saulain-s – saulain-āk-s, saulain-āk-ais**.

Pirmajā, 17.gs. publicētajā latviešu valodas gramatikā minēts, ka blakus īpašības vārda pārākās pakāpes formai ar izskaņu **-āks** lietots cits pārākās pakāpes izteikšanas veids – partikula **jo** kopā ar pamata pakāpes formu (**jo liels**) (Grabis, 49). Šādi veidota pārākās pakāpes forma visai bieži sastopama tautasdziesmās:

*Balti ziedi ābeleī,
Vēl jo balti ieviņai;
Balta bija mātes meita,
Vēl jo balta sērdienīte.* (Grabis, 56)

Īpašības vārdu pārākās pakāpes formā loka tāpat kā attiecīgo vārdu pamata pakāpē.

Salīdzinot divu būtnu, parādību vai priekšmetu vienu un to pašu pazīmi, kopā ar īpašības vārda pārākās pakāpes formu bieži lieto palīgvārdus **par, nekā un kā**.

Ja teikumā izteikts **apgalvojums**, tad aiz īpašības vārda pārākajā pakāpē lieto prievārdu **par** vai partikulu **nekā**:

Laiks ir dārgāks par naudu. Rīts ir gudrāks nekā vakars.

Ja teikumā izteikts **noliegums**, tad aiz īpašības vārda lieto prievārdu **par** vai partikulu **kā**:

Mūsu nodaļā nav rāmāka cilvēkberna par Baumanī. (Ē. Kūlis.)

Kad tevi mīlu, šķiet: ne par matu nav alksnis **slīktāks** kā palmas vai cipreses zars. (I. Auziņš.)

Diezgan bieži pārākās pakāpes formu lieto kopā ar vārdiem *vēl, daudz, daudzkārt, desmitreiz, drusku, mazliet, simtkārt, tūkstoškārt* u.c., kas pamazina, pastiprina vai niansē īpašības vārdā izteikto pazīmi, piemēram: **vēl skumjāks, drusku mierīgāks, divreiz jautrāks;**

Pēc katra vēja koki izskatās atkal **daudz jaunāki**. (I. Ziedonis.)

Ja īpašības vārds pārākajā pakāpē ietilpst terminā, tas parasti zaudē pārākās pakāpes nozīmi un nenorāda uz īpašības intensitātes maiņu, piemēram: **vecākais** zemes ierīkotājs, **augstākā** izglītība.

3. Vispārākā pakāpe

Īpašības vārds vispārākajā pakāpē norāda, ka attiecīgā īpašība kādai būtnei, parādībai vai priekšmetam salīdzinājumā ar citām būtnēm, parādībām vai priekšmetiem raksturīga vislielākajā mērā, piemēram: **vispriecīgākais bērns, visdziļākā upe, vissmilšainākais ceļš;**

Meija, ei, meija, ko tu tur skumsti, priecājies – šonakt **visīsākā** tumsība. (M. Čaklais.)

Īpašības vārdu vispārākajā pakāpē lielāko tiesu lieto ar noteikto galotni: *Ziedoņa meitenē — tajā, kas nāk no Dundagas dārziem, ir jau kas no tautas dziesmas, tautas ētikas* **vistūrākajā** veidā.. (M. Čaklais.)

Ja īpašības vārds vispārākās pakāpes formā ietilpst izteicējā, tam retos gadījumos ir nenoteiktā galotne:

Šajā strautā ūdens ir **visaukstāks**.

Vispārākās pakāpes formu veidošanā izmantojami divi paņēmieni.

1. Īpašības vārda pārākās pakāpes formai pievienots formveides priedēklis *vis-*, kurš radies no vietniekvārda *viss*: *sausākais* – **vis-sausākais**, *saulainākais* – **vis-saulainākais**. Sākotnēji īpašības vārda intensitātes pastiprināšanai izmantota vietniekvārda daudzskaitļa ģenitīva pilna forma *visu*,

piemēram: *visu skaistākais*. Vēlāk vietniekvārds saplūdis ar īpašības vārda formu kopā.

Un vēl nāks dienas spožākas .. Un nāks tās visuļaukāās. (Aspazija.)
 Īpašības vārdam vispārākajā pakāpē tiek uzsvērta otrā zilbe.

Vietniekvārds *viss* ir kļuvis par veselas gramatiskas kategorijas – vispārākās pakāpes – veidotāju, tā saknei ir priedēkļa funkcija.

2. Īpašības vārda parākās pakāpes forma apvienota ar noteikto vietniekvārdu *pats*, piemēram: ***pats*** īstākais, ***pats*** laimīgākais. Šī forma ir analītiska, vārds *pats* ir formveidotājs elements:

Tavis dēļ es esmu pratis daudz. Esmu kāvijs, cīnījies un cirties, Tikai vienu nepratu nekad: Pašā īstākajā brīdī šķirties. (I. Ziedonis.)

Lai norādītu uz to attieksmes īpašības vārdu nosauktās pazīmes vislielāko intensitāti, kuri beidzas ar izskaņu *-ējais*, vietniekvārdu *pats* dažreiz apvieno ar īpašības vārda pamata pakāpes formu, piemēram: *pats augšējais*, *pats priekšējais* (Mllvg I, 467). Arī šajā gadījumā vietniekvārds *pats* uzlūkojams par vispārākās pakāpes formveidotāju elementu.

Bija pats pēdējais laiks gatavoties svētkiem.

Vispārākās pakāpes nozīmes izteikšanai tiek lietoti dažādi izteiksmes līdzekļi.

- Pārākās pakāpes forma ar noteikto galotni:

Tas bija jaukākais mielasts viņu mūžā. (A. Upīts.);

- Lai nozīmi pastiprinātu, pārākās pakāpes formai dažkārt pievieno prievārdu *no* kopā ar deklinējama vārda daudzskaitļa datīva formu, piemēram, *no visiem*, *no abiem*.

Brūkleņu ievārījums ir garšīgākais no visiem ievārījumiem.

- Pārākās pakāpes forma ar nenoteikto galotni kopā ar vārdu grupu *par visu*:

"Tu man esi mīļāka par visu pasaulē," karaļdēls teica. (Brāļi Grimmi.)

SKAITĻA Vārds

(Numerālis)

I. Skaitļa vārda vispārīgs raksturojums

Skaitļa vārdi jeb numerāļi ir patstāvīgi vārdi, kas apzīmē skaitīšanas sistēmas jēdzienus un norāda uz būtni, parādību vai priekšmetu skaitu, kā arī secību, kādā tie skaitīšanā seko cits citam: *nedēļā ir septiņas dienas, svētdiena ir septītā nedēļas diena*. Ja skaitļa vārds nav saistīts ar kādas reālijas nosaukumu, tad tam ir abstrakta skaita nozīme: *trīs reiz trīs ir deviņi*.

Skaitļa vārdu veidošanās saistīta ar skaitīšanas darbībām. Tos bieži apzīmē ar cipariem. Skaitļa vārdi ir vienīgā vārdšķira, kurai rakstos bez vārdiem ir arī citi simboliski apzīmējumi – cipari vai ciparu kopas.

Skaitļa vārdi var veidot bezgalīgu vārdu rindu. Taču latviešu valodā ir maz skaitļa vārdu ar atšķirīgu skani. Tādi ir, piemēram, latīņu cilmes vārds *nulle* (SV II, 525), mantotie vārdi no *viens* līdz *deviņi*, un *desmits*, *simts*, *tūkstotis* (LEV I, 81, 210, 212, 220, 428; LEV II, 42, 171, 174, 184, 436), franču cilmes aizguvumi *miljons*, *miljards* jeb *biljons*, *triljons*, *kvadriljons* (SV II, 104, 417, 485, 809), kā arī divi mantoti kārtas skaitļa vārdi – *pirmais* un *otrais* (LEV I, 637; LEV II, 55). Pārējo skaitļu izteikšanai izmanto iepriekšminētos skaitļa vārdus, palīgvārdus un dažus numeralizējušos lietvārdus, veidojot no tiem salikteņus (*divdesmit*, *astotšimt*, *pusotra*, *piecpadsmit*) vai arī lietojot vairākus vārdus viena skaitļa izteikšanai, proti, analītiskus vārdus (sk. 48. lpp.): *seši tūkstoši pieci simti divdesmit divi*; *divi, komats, pieci*.

Skaitļa vārdiem ir dažas kopīgas pazīmes ar lietvārdiem un īpašības vārdiem. Daļai skaitļa vārdu, tāpat kā lietvārdiem, raksturīgs priekšmetiskums, piemēram, vārdiem *desmits*, *simts*, *tūkstotis*. Tos, tāpat kā lietvārdus, tuvāk var raksturot lietvārds, īpašības vārds vai cits skaitļa vārds: *jauzu tūkstoši, vesels simts, pirmais desmits*.

Tas notika pirms diviem gadu tūkstošiem vai senāk – tik tālā pagātnē, ka vislielākie gudrinieki nespētu īsti pareizi noteikt. (V.Lāms.)

Skaitļa vārdi, tāpat kā īpašības vārdi, var izteikt būtnēm, parādībām, priekšmetiem raksturīgu pazīmi. Taču atšķirībā no īpašības vārda skaitļa

vārds norāda tikai uz divām konkrētām pazīmēm, kas raksturīgas būtnei, parādībai vai priekšmetam, – uz skaitu un secību.

Skaitļa vārda visbūtiskākā pazīme – daudzuma izteikšana – raksturīga vairāku vārdšķiru atsevišķiem vārdiem.

Noteiktu daudzumu apzīmē arī

- vietniekvārdi *abi, neviens*, piemēram: *abi zēni*;
- lietvārdi *pāris, ducis, kāls, divnieks* u.c., piemēram: *sastāties pa pāriem*;
- apstākļa vārdi *divatā, trijatā* u.c., piemēram: *viēglāk to paveikt divatā*.

Uz **nenoteiktu** daudzumu norāda

- apstākļa vārdi: *daudz, maz, nedaudz, cik, tik, necik*, piemēram: *maz naudas*;
- īpašības vārdi *daudzi, nedaudzi*, piemēram: *daudzas dienas*;
- vietniekvārdi *visi, daži, ikviens*, piemēram: *daži skolēni*;
- lietvārdi *bars, pulks*, arī *pāris*, piemēram: *bars zirgu, pateikt pāris vārdu*.

Jāpiezīmē, ka lietvārdi, ar kuriem ir saistīti apstākļa vārdi *daudz, nedaudz, maz, nemaz, cik, necik, tik*, lietojami **ģenitīvā** arī tad, ja lietvārdam nominatīva vai akuzatīva nozīme:

Šaipus upes ganās daudz govju (kas?). Uz jaunajām ganībām aizdina *daudz govju* (ko?).

Valodnieciskajā literatūrā vārds *daudzi* nosaukts par nenoteikto skaitļa vārdu (LLVV II, 272), vārdi *daudz, nedaudz, maz, cik, necik, cik necik, tik* nosaukti par nenoteiktajiem skaitļa vārdiem – apstākļa vārdu homonīmiem (Mlvg I, 495), vārds *abi* – par *kopuma skaitļa vārdu* (Mlvg I, 498; LLVV I, 30).

Latviešu literārajā valodā īpašu grupu veido nedaudzi vārdi, kas atvasināti ar piedēkli *-ēj-* no dažiem skaitļa vārdiem, piemēram: *divēji, četrēji*, kā arī vārds *treji*. Latviešu valodniecībā tie nosaukti par skaitļa vārdiem (Mlvg I, 498; LLVV II, 219, 358; LLVV VII, 608), taču gan pēc vārddarināšanas pazīmēm, gan pēc nozīmes un lietojuma tie tuvāki īpašības vārdiem, jo ir atvasināti ar piedēkli *-ēj-* un norāda ne vien uz skaitu, bet izsaka "arī īpašības nojēgumu" (Mlvg I – 498), piemēram, vārds *četrēji* izsaka ne vien jēdzienu četri, bet arī jēdzienu *četrējādi*, t.i., *četri dažādi*. Skaitīšanas sistēmās minētā vārdu grupa neietilpst. Tos lieto kopā ar lietvārdiem, biežāk – ar daudzskaitliniekiem, piemēram: *divējas durvis, treji vārti*, retāk – ar lietvārdiem, kam ir abu skaitļu formas:

Dzeju krājumā "Treji loki" (1920) apvienoti trīs atsevišķi cikli: "Uz mājām, Adio bella, Čūsku vārdi". .. ar trejiem lokiem domātas trīs attīstības un izveides pakāpes dzejnieka dzīves un darba atziņā. .. tēlo dzejnieka domu pārdzīvojumus divējos ceļos: no trimdas Krievijā uz mājām un atkal no dzimtenes projām jaunā trimdā. (A.Upīts.)

Jautājums par skaitļa vārdu robežām vēl pētāms. Trūkstot daļījuma pārliecinošiem kritērijiem, šajā mācību līdzeklī par skaitļa vārdiem uzlūkoti tikai t.s. tīro, proti, matemātisko skaitļu nosaukumi, to skaitā daļskaitļi, kas izmantojami matemātisku darbību veikšanai.

II. Skaitļa vārdu iedalījums pēc nozīmes

Pēc nozīmes skaitļa vārdus iedala **pamata** skaitļa vārdos un **kārtas** skaitļa vārdos.

1. Pamata skaitļa vārdi

Pamata skaitļa vārdi apzīmē abstraktus skaitļus vai to daļas, vai arī būtni, parādību un priekšmetu skaitu: *divi, pieci, piecpadsmit, četrarpus*.

Ne tikai dienu, ne tikai mūžu Zem debesīm zilgām, Divus mūžus, trīs mūžus, Daudz ilgāk. (V. Ļūdēns.)

Pie pamata skaitļa vārdiem pieder arī daļskaitļi, kas norāda vesela skaitļa daļu skaitu vai apzīmē veselus skaitļus kopā ar daļām. Pēc sastāva tie ir salikti: biežāk – analītiski vārdi (*viens ar pusi*), retāk – salikteņi (*pusotra*).

Pamata skaitļa vārdus apzīmē ar **arābu** cipariem bez punkta. Ir desmit arābu cipari: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Tie skaitļu izteikšanai tiek izmantoti dažādos savienojumos: 123, 321, 12, 21. Cipara vērtību nosaka tā vieta skaitlī, piemēram, skaitlī 222 katram ciparam 2 ir sava vērtība: tie ir simtu, desmitu un vienu apzīmējumi.

2. Kārtas skaitļa vārdi

Kārtas skaitļa vārdi norāda secību, kādā būtnes, parādības vai priekšmeti seko cits citam skaitīšanā: *otrais, piektais, piecpadsmitais*.

Un gandrīz katrs otrais dalībnieks uzskatīja par savu pienākumu, par savu godalietu Štrausa dzimtenē savā kompozīcijā ietvert viņa valsi. (M. Jurševica.)

Līdzās katram pamata skaitļa vārdam ir kārtas skaitļa vārds, piemēram: *nulle – nultais (nultā pakāpe), viens – pirmais, divi – otrais (arī otrs), trīs – trešais, četri – ceturtais, pieci – piektais, seši – sestais, septiņi – septītais, astoņi – astotais, deviņi – deviņtais, desmit – desmitais, vienpadsmit – vienpadsmitais*. Kārtas skaitļa vārdiem raksturīga pazīme ir noteiktā galotne: –*ais* vīriešu dzimtē (*pirm-ais prieks*) un –*ā* sieviešu dzimtē (*pirm-ā tikšanās*). Kārtas skaitļa vārdos, kas pēc sastāva ir vārdu savienojumi, respektīvi,

analītiski vārdi, noteikto galotni *-ais* iegūst tikai pēdējais vārds, piemēram: *septiņi simti piecdesmit-ais*. Kārtas skaitļa vārds *otrais* literārajā valodā ir lietojams arī ar nenoteikto galotni – *otrs*:

Māte bija otrā rītā agri augšā. (J.Jaunsudrabiņš.)

Kārtas skaitļa vārdus apzīmē

- ar **arābu** cipariem un punktu: 1., 111., 2., 36.;
- ar **romiešu** cipariem bez punkta: I, V, IX, XI, XXI, L '50.', C '100.', D '500.', M '1000.', MDCCCLXXXVIII '1888.', MCMXXXIX '1939.', MM '2000.'.

Aiz romiešu cipara liek punktu, ja ar šo ciparu apzīmētais skaitļa vārds lietots teikuma nozīmē.

Piemēri:

I studiju gads 'pirmais studiju gads'.

Domraksta plāna jautājumi.

I. *Ziemassvētku gaidās*. 'pirmais (jautājums) – Ziemassvētku gaidās'.

(Ja punkta nav, jālasa – *pirmajās Ziemassvētku gaidās*.)

II. *Zvaigžņu diena* 'otrais (jautājums) – Zvaigžņu diena', nevis – *otrā*

Zvaigžņu diena.

III. Skaitļa vārdu iedalījums pēc morfēmiskā sastāva

Pēc sastāva skaitļa vārdus iedala pirmatnīgos, atvasinātos (afiksālos) un saliktos skaitļa vārdos.

Pirmatnīgie skaitļa vārdi sastāv no saknes (***desmit***, ***tūkstoš***) vai no saknes un galotnes (***vien***-s, ***desmit***-s, ***otr***-s).

Atvasinātajiem skaitļa vārdiem ir paplašināts celms, kurā ietilpst sakne kopā ar piedēkli (***piek-t-ais***). Pie afiksālajiem skaitļa vārdiem būtu pieskaitāmi arī kārtas skaitļa vārdi, kuros derivatīvajai galotnei *-ais* ir gan formveides, gan vārddarinātāja funkcija (***desmit-ais***). (Sk. arī Vulāne II, 10)

Saliktie skaitļa vārdi, kuros ietilpst divu vai vairāku patstāvīgu vārdu saknes, atkarībā no koprakstījuma un šķirtrakstījuma dalāmi divās grupās:

- salikteņos (***piecpadsmīt***, ***četr/desmit***) (sk. 49.lpp.) un
- analītiskos vārdos (***četrdesmit viens***, ***divtūkstoš viens***) (sk. 48. lpp.).

Salikteni ir radušies, vairākiem patstāvīgiem vārdiem saplūstot vienā vārdā (*septiņdesmit* ← *septiņi desmiti*).

Analītiskajos skaitļa vārdos ir divi vai vairāki šķirti rakstāmi komponenti, kas lietoti viena skaitļa apzīmēšanai. Tādi ir, piemēram, desmitu un vienu, simtu un vienu apzīmējumi. Analītisku skaitļa vārdu komponenti var būt gan pirmatnīgi un atvasināti (*simt viens*, *tūkstoš ses-t-ais*), gan salikteni (*div/simt piec/desmit*).

Latviešu valodniecībā vārdšķiru sastāva apskatā trūkst sistēmiskuma. Skaitļa vārdu strukturālajā dalījumā vērojamas vairākas tendences: par primāro uzlūkots vai nu morfēmiskais aspekts (ņemts vērā sakņu skaits), vai ortogrāfiskais aspekts (ņemts vērā rakstījums – kopā vai šķirti), vai arī daļēji apvienots morfēmiskais un ortogrāfiskais aspekts.

Dažādos avotos piedāvātais skaitļa vārdu iedalījums pēc sastāva

Morfēmiskais aspekts

<u>Vienkārši</u> skaitļa vārdi (viena sakne): <i>viens</i> , <i>pirmais</i>	<u>Salikti</u> skaitļa vārdi (vismaz divas saknes)	
	<u>Salikteni</u> : <i>div/desmit</i> , <i>div/simt-ais</i>	<u>Skaitļa vārdu savienojumi</u> : <i>divdesmit viens</i> , <i>divdesmit pirmais</i>

(Milvg I, 479; Cepļīte, Cepļītis, 51)

Ortogrāfiskais aspekts

<u>Vienvārda</u> skaitļa vārdi		<u>Vairākvārdu</u> skaitļa vārdi: <i>divdesmit viens</i> , <i>divdesmit pirmais</i>
<u>Vienkārši</u> skaitļa vārdi (viena sakne): <i>viens</i> , <i>pirmais</i>	<u>Salikteni</u> (vismaz divas saknes): <i>div/desmit</i> , <i>div/simt-ais</i>	

(Apinis u.c. 6. kl., 21)

Daļēji apvienots morfēmiskais un ortogrāfiskais aspekts

<u>Vienkārši skaitļa vārdi</u> (viena sakne): <i>viens, pirmais</i>	<u>Salikteni</u> (vismaz divas saknes): <i>div/desmit, div/simt-ais</i>	<u>Vārdu savienojumi</u> (vismaz divi šķirti rakstāmi vārdi): <i>divdesmit viens, divdesmit pirmais</i>
--	---	--

Paegle, 24

Lai vienveidotu un sistematizētu vārdu sastāva apskatu, šajā mācību līdzeklī, pamatojoties uz kopīgām un atšķirīgām pazīmēm, visu patstāvīgo vārdšķiru vārdi dalīti trīs grupās: pirmatnīgos vārdos, atvasinātos vārdos un saliktos vārdos. Visi saliktie lietvārdi, īpašības vārdi un darbības vārdi ir salikteni. Skaitļa vārdu, vietniekvārdu un apstākļa vārdu starpā ir ne vien salikteni, bet arī analītiski vārdi (sk.48. lpp.; Kalme II, 9–10).

Šajā mācību grāmatā piedāvātais skaitļa vārdu dalījums pēc sastāva

<u>Pirmatnīgi skaitļa vārdi</u> (viena sakne vai sakne un galotne): <i>desmit, vien-s</i>	<u>Atvasināti (afiksāli) skaitļa vārdi</u> (bez saknes un galotnes ir vēl kāds afikss vai arī izmantota derivatīvā galotne <i>-ais</i>): <i>piek-t-ais</i>	<u>Salikti skaitļa vārdi</u> (ne mazāk par divām saknēm)	
		<u>Salikteni</u> (komponenti rakstīti kopā): <i>div/desmit</i>	<u>Analītiski vārdi</u> (komponenti rakstīti šķirti): <i>divdesmit viens</i>

IV. Skaitļa vārdu darināšana

Skaitļa vārdu darināšanā tiek izmantoti trīs paņēmieni:

- afiksācija,
- saliktu vārdu darināšana,
- konversija (numeralizācija).

1. Afiksācija

Skaitļa vārdu darinašanā izmantots pavisam maz afiksu. Ar piedēkli *-t-* atvasināti daži kārtas skaitļa vārdi, ar derivatīvo galotni *-ais* tiek darināti visi

kārtas skaitļa vārdi : *pieci* → *piek-t-ais*, *desmit* → *desmit-ais*, *tūkstoš* → *tūkstoš-ais*.

2. Saliktu vārdu darināšana

Saliktu vārdu darināšana ir visproduktīvākais skaitļa vārdu darināšanas paņēmiens. Produktīva ir gan salikteņu, gan analītisku skaitļa vārdu veidošana.

2.1. Veselu skaitļu nosaukumu darināšana

Šķiramas trīs veselu skaitļu nosaukumu grupas.

2.1.1. Salikteni

Salikteņi ir

- skaitļa vārdi no *vienpadsmit* līdz *deviņpadsmit*. Tie darināti no trim komponentiem: no skaitļa vārdiem *viens*, *divi*, *trīs*, *četri*, *pieci*, *seši*, *septiņi*, *astoņi* vai *deviņi*, no apstākļa vārda *pāri*, kurš saīsinājies, un no skaitļa vārda *desmit*, kura saknē zudis patskanis *e* (*vienpadsmit* ← *viens pāri desmitam*);
- pilnu desmitu nosaukumi (*divdesmit* ← *divi desmiti*, *trīsdesmit* ← *trīs desmiti*).

2.1.2. Analītiski skaitļa vārdi

Analītiski vārdi ir

- desmitu, simtu, tūkstošu, miljonu un lielāku vienību savienojumi ar skaitļa vārdiem *viens* līdz *deviņi* vai citiem mazāku vienību apzīmējumiem (*divdesmit viens*, *divsimt divi*, *trīstūkstoš divsimt piecdesmit četri*);
- salikti skaitļa vārdi, kas beidzas ar vārdiem *miljons* (10^6), *miljards* (10^9), *triljons* (10^{12}), *kvadriļjons* (10^{15}), piemēram: *divsimt miljoni*.

2.1.3. Paralēli lietojami skaitļa vārdi

Daļa salikto skaitļa vārdu – pilnu simtu un tūkstošu nosaukumi – tiek izteikti divējādi, t.i., ar salikteni (*divsimt*, *četrstūkstoš*) un analītisku vārdu (*divi simti*, *četri tūkstoši*). Simtus apzīmē abējādi vienlīdz bieži, bet tūkstošu nosaukšanai parasti lieto analītiskus vārdus.

2.2. Daļu skaitļa vārdu darināšana

Par daļskaitļiem sauc skaitļus, kas ir mazāki par vienu veselu, kā arī skaitļus, kas sastāv no vesela skaitļa un tā daļas. Vesela skaitļa daļas atkarībā no pieraksta mēdz saukt par **parastajiem daļskaitļiem** un par **decimāldaļskaitļiem**. Veselu skaitli kopā ar daļu visai bieži sauc par **jauktu skaitli**.

Daļskaitļu nosaukumi veidoti, izmantojot saliktendarināšanu un analītisku skaitļa vārdu darināšanu:

- vairums parasto daļskaitļu nosaukumu darināti, izmantojot atbilstošu kārtas skaitļa vārdu un lietvārdu *daļa* (*piektā daļa*, *simtā daļa*). Kārtas skaitļa vārds un lietvārds var saplūst saliktenī, piemēram: *piektdaļa*, *simtdaļa*. Daļu skaitīšanai lietots pamata skaitļa vārds, tā veidojot pilnu analītisku daļskaitļa nosaukumu: ***divas simtdaļas*** jeb ***divas simtās daļas***;
- daļskaitļa " $\frac{1}{2}$ " nosaukums veidots, izmantojot pamata skaitļa vārdu *viens* un lietvārdu *puse* – *viena puse*.

Abos iepriekšminētajos gadījumos vienlaikus notikusi konversija (sk. 55. lpp.).

Arī to daļskaitļu terminēšanai, kurus mēdz saukt par jauktajiem skaitļiem, latviešu valodā izmantota saliktendarināšana un analītisku skaitļa vārdu darināšana:

- skaitļa vārda darināšanai izmantots lietvārds *puse*. Atkarībā no lietvārda *puse* novietojuma (saliktā skaitļa vārda beigās vai sākumā) – šķirami divi veidi:

a) darināts saliktenis, izmantojot pamata skaitļa vārdu, prievārdu *ar* un lietvārda *puse* sakni *pus-*: *divarpus*, *trīšarpus*. Līdzās šādam saliktenim ar vienādu nozīmi sastopams atbilstošs analītisks skaitļa vārds: *divi ar pusi*, *trīs ar pusi*;

b) darināts saliktenis, izmantojot lietvārda *puse* sakni *pus-* par saliktā skaitļa vārda pirmo komponentu un kārtas skaitļa vārda ģenitīva formu ar nenoteikto galotni: *pusotra*, *pustreša*, *pusceturta*;

- izmantots pamata skaitļa vārds veselā skaitļa nosaukšanai, saiklis *un* un atbilstošā daļskaitļa apzīmējums (*trīs un divas trešdaļas*, *desmit un viena*

puse) vai arī veselā skaitļa nosaukums papildināts ar īpašības vārdu *vesels* (*trīs veseli un divas trešdaļas, desmit veseli un viena puse*).

Decimāldaļskaitļu apzīmējumi ir analītiski skaitļa vārdi. Tie veidoti, izmantojot pamata skaitļa vārdu veselā skaitļa nosaukšanai, lietvārdu *komats* un pamata skaitļa vārdu daļu nosaukšanai. Decimāldaļskaitļi lasāmi divējādi: kā veselu skaitļu nosaukumi, piemēram: *0,1 – nulle, komats, viens, 4,15 – četri, komats, piecpadsmit*, un kā jaukto daļskaitļu nosaukumi, piemēram: *0,1 – viena desmitdaļa, 4,15 – četri un piecpadsmit simtdaļas*.

3. Numeralizācija

Numeralizācija – viens no konversijas veidiem (sk. 55. lpp.) – ir kādas vārdšķiras vārdu pāreja skaitļa vārdā bez morfēmiskā sastāva izmaiņām.

Veidojot abstrakta skaitļa nosaukumu, numeralizējies

- lietvārds *daļa* un saliktenis, kas sastāv no kārtas skaitļa vārda un lietvārda *daļa*,
- lietvārds *puse*.

Analītiskā skaitļa vārdā, piemēram, vārdā *trīs ceturtdaļas* otrais komponents ir saliktenis, ko motivē vārdkopa *ceturtdaļa*. Saliktenis *ceturtdaļa* norāda uz katru no vairākiem vienlīdzīgiem lielumiem, kuru kopīgais skaits izteikts ar pamata skaitļa vārdu *trīs*. Saliktenis blakus pamata skaitļa vārdam numeralizējies. Skaitļa vārds ir arī atbilstošais triju komponentu analītiskais vārds (*trīs ceturtdaļas*), kurā lietvārds *daļa* konversijas rezultātā pārgājis skaitļa vārdu šķirā.

Lietvārds *puse* numeralizējies, kad tas lietots blakus skaitļa vārdam *viens* un jaunā leksiskā vienība izsaka matemātisku daudzumu, piemēram: ***viena puse*** un ***viena ceturtdaļa*** ir ***trīs ceturtdaļas***.

Par skaitļa vārdu izsenis atzīts saliktenis ar lietvārda *puse* sakni vārda pirmajā vai otrajā daļā (*pustreša, divarpus*) (Mllvg I, 497). Par skaitļa vārdu uzskatāms arī atbilstošais analītiskais vārds (*divi ar pusi*).

Numeralizējušās ir tikai iepriekšminētās vārdu *daļa* un *puse* nozīmes.

Citos lietošanas gadījumos abi vārdi ir lietvārdi, piemēram:

Mūsu pusē daudz ogu. Mana daļa ir mazāka.

Par numeralizāciju ir dažādi uzskati. Valodnieciskajā literatūrā tādi vārdi kā, piemēram, *trīs piektdaļas, deviņas desmitās daļas* nosauktas par skaitļa vārda un lietvārda savienojumu (Mlvlg I, 496). Tas ir pretrunā ar jēdzienu par vārdu kā leksisku vienību, kurā ir ietverts viens kopīgs jēdzieniskais saturs neatkarīgi no komponentu skaita. Vārds *trīs piektdaļas* šādā savienojumā izsaka konkrētu matemātisko daudzumu tāpat kā, piemēram, skaitļa vārds *trīsdesmit viens*. Turklāt šādu skaitļa vārda un lietvārda apvienojumu uzskatīt par skaitļa vārdu balsta analogija ar valodā nostiprinājušos vietniekvārdu *dažs labs* (Freidenfelde u.c. 5. kl., 21; Koluža u.c., 296; Lāce, 129), kurā īpašības vārds *labs*, pievienots vietniekvārdam *dažs*, pronominalizējies.

V. Skaitļa vārda gramatiskās kategorijas

Skaitļa vārdam ir trīs gramatiskās kategorijas: **dzimte, skaitlis un locījums**.

1. Dzimtes kategorija

Dzimtes kategorija piemīt daļai skaitļa vārdu.

1.1. Pamata skaitļa vārdu dzimtes kategorija

- **Abas** dzimtes ir pirmatnīgajiem skaitļa vārdiem *viens, divi, trīs, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi* un saliktajiem skaitļa vārdiem, kas beidzas ar vārdiem no *viens* līdz *deviņi*:

viens – *viena*,

seši – *sešas*,

divdesmit viens – *divdesmit viena*,

piecsimt seši – *piecsimt sešas*.

Skaitļa vārdam *trīs* un analītiskajiem skaitļa vārdiem, kas beidzas ar *trīs*, atšķirīgas galotnes sieviešu un vīriešu dzimtē ir dažos locījumos:

trijām – *trijām*,

piecdesmit trijos – *piecdesmit trijās*.

- Skaitļa vārdi *nulle, viena puse* un visi tie, kuru pēdējais komponents ir vārds *daļa*, ir **sieviešu** dzimtes vārdi.

- Skaitļa vārdi *desmits, simts, tūkstotis, miljons, miljards, triljons* ir **vīriešu** dzimtes vārdi.
- Nelokāmajiem skaitļa vārdiem, piemēram, vārdiem *divarpus, desmit, divpadsmit, simt nav* dzimtes kategorijas. Ja nelokāmie skaitļa vārdi lietoti pulksteņa laika apzīmēšanai, tiem ir **vīriešu** dzimtes formas galotne, piemēram, *pulksten divpadsmitos*.

1.2. Kārtas skaitļa vārdu dzimtes kategorija

Visiem kārtas skaitļa vārdiem ir **abas** dzimtes:

pirmais – pirmā,

simtais – simtā,

piecdesmit trešais – piecdesmit trešā.

2. Skaitļa kategorija

2.1. Pamata skaitļa vārdu skaitļa kategorija

Daļai skaitļa vārdu šķir **vienskaitļa** un **daudzskaitļa** formas, kaut arī pamata skaitļa vārdi jau ar savu leksisko nozīmi izsaka noteiktu daudzumu.

- **Abu** skaitļu formas ir skaitļa vārdiem *nulle, viens, desmits, simts, tūkstotis, miljons, miljards, triljons, piemēram: simts – simti, tūkstotis – tūkstoši*.
- Skaitļa vārdiem no *divi* līdz *deviņi* ir tikai **daudzskaitļa** forma.
- Analītisko skaitļa vārdu gramatisko skaitli nosaka pēdējais komponents. Dažkārt rodas neatbilstme starp vārda gramatisko skaitļa formu un leksisko nozīmi, piemēram: skaitļa vārds *divdesmit deviņi* ir daudzskaitlī, bet skaitļa vārds *trīsdesmit viens* ir vienskaitlī. Ja vārdu savienojumā pēdējais komponents ir *viens*, skaitļa vārds vienmēr ir vienskaitlī (izņēmums – pulksteņa laika apzīmējumos, piemēram: *pulksten divdesmit vienos*).
- Nelokāmajiem skaitļa vārdiem **nav** gramatiskās skaitļa kategorijas. Jēdzieniski tie izsaka daudzskaitli.

2.2. Kārtas skaitļa vārdu skaitļa kategorija

Visiem kārtas skaitļa vārdiem ir **abu** skaitļu formas, piemēram:

pirmais – pirmie, piecdesmitais – piecdesmitie.

3. Locījuma kategorija

Skaitļa vārdi pieder pie lokāmajām vārdšķirām, taču to starpā ir daudz nelokāmu vārdu.

3.1. Nelokāmie skaitļa vārdi

Nelokāmi ir šādi **veselo** skaitļu nosaukumi:

- **pirmatnīgie pamata** skaitļa vārdi *desmit, simt, tūkstoš*;
- visi **pamata** skaitļa vārdu **salikteni**, t.i., skaitļa vārdi, kas beidzas ar *-padsmīt* (no *vienpadsmīt līdz deviņpadsmīt*), kas beidzas ar *desmit* (*divdesmit, trīsdesmit, četrdesmit* utt.), kas beidzas ar *simt* (*divsimt, trīssimt, četrsimt* utt.), kas beidzas ar *tūkstoš* (*divtūkstoš, trīstūkstoš, četrstūkstoš* utt.);
- **analītiskie pamata** skaitļa vārdi, kuru pēdējais komponents nav lokāms (*pieci tūkstoši divdesmit, divi simti piecpadsmīt*).

Pulksteņa laika apzīmējumos lieto dažas skaitļa vārda *desmit*, vārdu no *vienpadsmīt līdz deviņpadsmīt*, kā arī vārda *divdesmit* locījumu formas, piemēram:

Nodarbības šodien beigsies pēc divpadsmiņiem. Koncerts sākas pulksten divdesmitos.

Nelokāmajiem skaitļa vārdiem *desmit, simt, tūkstoš* atbilst lokāmie skaitļa vārdi *desmits, simts, tūkstotis*. Biežāk lieto nelokāmos skaitļa vārdus *desmit, simt, tūkstoš*: **desmit skolēni, pulkstenis jau desmit**.

(Par nelokāmajiem daļu skaitļa vārdiem sk. 162. lpp.)

3.2. Lokāmie skaitļa vārdi

3.2.1. Pamata skaitļa vārdu locīšana

Daļa **pamata** skaitļa vārdu ir lokāmi. Pamata skaitļa vārdiem ir seši locījumi. Vokatīva formas tiem nav. Atšķirīgi loka skaitļa vārdus, kas nosauc veselos skaitļus, parastos daļskaitļus, decimāldaļskaitļus un jauktos skaitļus.

Veselo skaitļu nosaukumu locīšanā šķiramas vairākas grupas.

- Skaitļa vārdus *viens, divi, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi* gan vīriešu, gan sieviešu dzimtē **loka** tāpat kā **nenoteiktās galotnes īpašības vārdus**, piemēram, vārdu *pieci* loka tāpat kā vārdu *lieli*, sieviešu dzimtes formu *piecas* – tāpat kā formu *lielas*.

- Skaitļa vārdu *trīs* loka īpatnēji.

Locījumi	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
nom.	trīs	trīs
ģen.	triju	triju
dat.	trim, trijiem	trim, trijām
akuz.	trīs	trīs
instr.	ar trim, ar trijiem	ar trim, ar trijām
lok.	trīs, trijos	trīs, trijās
vok.	—	—

Datīvā, instrumentālī un lokatīvā šim skaitļa vārdam ir paralēlformas, no kurām īsākā dzimtēs nemainās, bet garākā mainās: *trijiem* skolniekiem, *trijām* skolniecēm.

Savienojumā ar lietvārdu skaitļa vārds *trīs* var saglabāt pamatformu neatkarīgi no tā, kura locījuma nozīmē vārdu savienojums lietots:

nom. *trīs zēni*, *trīs meitenes*

ģen. *trīs zēnu*, *trīs meiteņu*

dat. *trīs zēniem*, *trīs meitenēm* utt.

- Skaitļa vārdus *nulle*, *desmits*, *simts*, *tūkstotis*, *miljons*, *miljards*, *triljons* loka tāpat kā lietvārdus, tikai tiem nav vokatīva formas.

Skaitļa vārdu *nulle* loka pēc 5. deklinācijas lietvārdu parauga.

Skaitļa vārdus *desmits*, *simts*, *miljons*, *miljards*, *triljons* loka pēc 1. deklinācijas lietvārdu parauga.

Skaitļa vārdu *tūkstotis* loka pēc 2. deklinācijas lietvārdu parauga.

- Analītiskajos pamata skaitļa vārdos, kas beidzas ar komponentiem no *viens* līdz *deviņi*, loka tikai pēdējo sastāvdaļu:

nom. *divi simti trīsdesmit pieci*

ģen. *divi simti trīsdesmit piecu*

dat. *divi simti trīsdesmit pieciem* utt.

- Analītiskajiem skaitļa vārdiem, kas apzīmē pilnus desmitus, simtus, tūkstošus, miljonus, miljardus, triljonus, mainās **abi** komponenti:

nom. *pieci simti*

ģen. *piecu simtu*

dat. *pieciem simtiem* utt.

Parasto daļskaitļu apzīmējumos loka visus komponentus:

nom. *viena piektā daļa*, *viena piektdaļa*

ģen. *vienas piektās daļas*, *vienas piektdaļas*

dat. *vienai piektajai daļai, vienai piektdaļai* utt.

Decimāldaļu skaitļa apzīmējumu lokāmība atkarīga no tā, vai **pēdējais komponents** ir vai nav lokāms, piemēram: skaitļa vārds *nulle, komats, vien-*s ir lokāms, bet skaitļa vārds *nulle, komats, desmit* nav lokāms.

Lokāmo decimāldaļskaitļu apzīmējumos mainās tikai pēdējais komponents:

nom. *trīsdesmit divi, komats, četri*

ģen. *trīsdesmit divi, komats, četrus*

dat. *trīsdesmit divi, komats, četriem* utt.

Jaukto skaitļu apzīmējumu starpā ir lokāmi un nelokāmi skaitļa vārdi.

- Analītiskie skaitļa vārdi ir lokāmi, tajos mainās visi lokāmie komponenti:

nom. *divi un viena trešdaļa*

ģen. *divu un vienas trešdaļas*

dat. *diviem un vienai trešdaļai* utt.

Izņēmums ir skaitļa vārdu grupa *viens ar pusi, divi ar pusi, trīs ar pusi* u.tml., kurā vārda *puse* locījumu noteicis prievārds. Šajos skaitļa vārdos mainās tikai veselā skaitļa nosaukums:

nom. *divi ar pusi*

ģen. *divu ar pusi*

dat. *diviem ar pusi*

akuz. *divus ar pusi* utt.

- Jaukto daļskaitļu salikteņi, kas beidzas ar *-pus*, piemēram, skaitļa vārdi *divarpus, trīssarpus, nav* lokāmi.
- Salikteņiem, kuru pirmais komponents ir *pus-*, locījuma paradigma parādīta tabulā.

Locījumi	Vīriešu dzimte		Sieviešu dzimte	
	vsk.	dsk.	vsk.	dsk.
nom.	—	pusotru	—	pusotras
ģen.	pusotra	pusotriem	pusotras	pusotrām
dat.	pusotram	pusotriem	pusotrai	pusotrām
akuz.	pusotru	pusotrus	pusotru	pusotras
instr.	ar pusotru	ar pusotriem	ar pusotru	ar pusotrām
lok.	pusotrā	pusotros	pusotrā	pusotrās
vok.	—	—	—	—

Visi **kārtas** skaitļa vārdi ir **lokāmi**. Tiem ir septiņi locījumi. Kārtas skaitļa vārdus loka pēc noteiktās galotnes īpašības vārdu parauga, piemēram, vīriešu dzimtes formu *trešais* loka tāpat kā formu *lielais*, sieviešu dzimtes formu *trešā* – kā formu *lielā*. Skaitļa vārdam *otrais* ir arī atbilstoša forma ar nenoteikto galotni *otrs*, kuru loka kā nenoteiktās galotnes īpašības vārdu.

Kārtas skaitļa vārdiem, tāpat kā noteiktās galotnes īpašības vārdiem, ir **paplašinātā galotne** vienskaitļa datīvā un lokatīvā un daudzskaitļa datīvā, instrumentālī un lokatīvā: *pirm-ajam*, *pirm-ajā*, *pirm-ajiem*, ar *pirm-ajiem*, *pirm-ajos*; *pirm-ajai*, *pirm-ajā*, *pirm-ajām*, ar *pirm-ajām*, *pirm-ajās*.

Kad kārtas skaitļa vārds lietots kopā ar deklinējamu vārdu, tā galotne **vienskaitļa vokatīvā** var saskanēt gan ar nominatīva galotni (*pirm-ais skolnieki!*), gan ar akuzatīva galotni (*pirm-o skolnieki!*) (sk.135. lpp).

Analītiskajos kārtas skaitļa vārdos mainās tikai pēdējais komponents:

N. *divi simti trīsdesmit piektais*

Ģ. *divi simti trīsdesmit piektā*

D. *divi simti trīsdesmit piektajam* utt.

VI. Skaitļa vārdu lietojums

Skaitļa vārdi ir abstraktu jēdzienu izteicēji, kas norāda daudzumu, neietverot priekšmetiskuma nojēgumu. Konkretizēšanās notiek tad, kad skaitļa vārdam pievieno lietvārdu vai lietvārda nozīmē lietotu vārdu.

Skaitļa vārdu sintaktisko lietojumu lielā mērā nosaka to locīšanas īpatnības.

1. Pēc īpašības vārdu parauga lokāmo skaitļa vārdu lietojums

- Pēc īpašības vārdu parauga lokāmos pamata skaitļa vārdus un kārtas skaitļa vārdus mēdz lietot **adjektīviski**, t.i., tāpat kā īpašības vārdus, un minētie skaitļa vārdi parasti **saskaņojas** ar lietvārdu vai lietvārda nozīmē lietotu vārdu **dzimtē**, **skaitlī** un **locījumā**. Skaitļa vārda dzimte, skaitlis un locījums atkarīgs no lietvārda dzimtes, skaitļa un locījuma:

sešas grāmatas, sešām grāmatām, sešu grāmatu;

divdesmit pirmais gads, divdesmit pirmā gada, divdesmit pirmajam gadam.

Ar lietvārdu saskaņojas arī decimāldaļu skaitļa vārdu pēdējais komponents, ja tas lokāms pēc īpašības vārdu parauga:

pieci, komats, septiņas vienības,

pieci, komats, septiņu vienību,

pieci, komats, septiņām vienībām.

Aiz skaitļa vārdiem ar *-pus* pirmajā daļā lietvārds, kas ar skaitļa vārdu saistīts, un pats skaitļa vārds lietojams vienskaitļa ģenitīvā ne vien ģenitīvā, bet arī nominatīva nozīmē:

Līdz stacijai gandrīz pusotra kilometra (nom. nozīmē). *Līdz pilnam desmitam trūkst pusotra kilometra* (ģen. nozīmē).

Sakarā ar to, ka mūsdienu latviešu valodā vēl sastopamas dažas sastingušas vecā divskaitļa formas (Mllvg I, 485–488), skaitļa vārdu *divi, trīs, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi* un lietvārdu savienojumos vērojamas dažas īpatnības:

- 1) skaitļa vārda vīriešu dzimtes formu *divi*, kas saskan ar veco sieviešu dzimtes divskaitļa formu, var lietot ne tikai ar vīriešu dzimtes lietvārdiem, piemēram: *divi gadi*, bet nominatīvā un akuzatīvā arī ar sieviešu dzimtes lietvārdiem, piemēram: *divas jeb divi sirdis*;

Bet augšup iz mellas nakts tumsības ceļas divi balt-dūjas (nom.) – *div' lūgšanas*. (V.Plūdonis.) *No tālienes es pazinu slinku vīru tikumiņu: Divi stundas* (akuz.) *kājas āva, Trešo – jūdza kumeliņu*. (L.tdz.)

Biežāk nominatīvā un akuzatīvā sastop sieviešu dzimtes formu *divas*, piemēram:

Divas vien mēs māsiņas (nom.), *Kur mēs mīļi dzīvojam!*
Krustiem auga zelta zāle, Kur mēs abas staigājām. (L.tdz.) Māte iestādīja *divas ābelītes* (akuz.);

- 2) ja pirmatnēgie skaitļa vārdi *divi, četri, pieci, seši, septiņi, astoņi, deviņi* un analītiskie skaitļa vārdi, kuru pēdējais komponents ir viens no iepriekšminētajiem vārdiem, raksturo kādu vīriešu dzimtes lietvārdu,

kurš apzīmē laiku, mēru un svaru, tad lietvārds kopā ar skaitļa vārdu var būt gan daudzskaitļa akuzatīvā, gan senajā divskaitļa nominatīva un akuzatīva formā:

Mēnesī viņš nopelna divi simti divdesmit četrus (vai *četrī*) *latus* (vai *latī*). *Trīs gadiņus* (vai *gadiņī*) nolūkoju, .. (L.tdz.)

Šādos gadījumos skaitļa vārds un lietvārds bieži saistīts ar īpašības vārdiem *vecs, ilgs, dziļš, plats, garš, liels, smags* u.tml.

Piecus gadus vai *pieci gadi ilgs* pārtraukums. *Šī meitene ir piecus gadus* vai *pieci gadi vecāka*.

Kārtas skaitļa vārdus izmanto ne vien secības, bet arī datuma norādīšanai. Gada apzīmējumu lieto **ģenitīvā**, dienas un mēneša apzīmējumu – **lokativā**:

Viņa dzimusi tūkstoš astoņi simti deviņdesmit devītā gada divdesmit sestajā februārī un mirusi tūkstoš deviņi simti astoņdesmit trešā gada septiņpadsmitajā novembrī.

- Pēc īpašības vārdu parauga lokāmie skaitļa vārdi lietojami arī **substantīviski** – lietvārda nozīmē:

Divi desmiti un pieci vieni. Skolnieks par atbildi saņēma deviņi.

- Skaitļa vārdam *viens* ir vēl citas nozīmes. To var lietot kā lietvārda, tā īpašības vārda nozīmē norādāmā vai nenoteiktā vietniekvārda vietā:

Skaidrs ir viens: miglas dēļ lidmašīna šodien nepacelsies. Vienu reizi, kad braucām kopā, viņš pastāstīja ko gluži neticamu.

Skaitļa vārdu savienojumam *viens divi* iespējama apstākļa vārda *ātri* nozīme:

Kas to būtu domājis: viens divi un lauks aparts.

Vārds *viens* kopā ar kārtas skaitļa vārdu *otrs* var norādīt uz kaut ko, kas noris divu starpā:

Bērni labprāt palīdzēja viens otram.

2. Pēc lietvārdu parauga lokāmo skaitļa vārdu lietojums

- Skaitļa vārdi *nulle, desmits, simts, tūkstotis, miljons* u.c. skaitļa vārdi, kurus loka pēc lietvārdu parauga, visai bieži tiek lietoti **substantīviski**:

Tūkstoši aplaudēja mūsu dziedātājiem.

Skaitļa vārdam, tāpat kā lietvārdam, var pievienot apzīmētāju:

*Viņš jau **tīrais nulle**.*

Pēc lietvārdu parauga lokāmie skaitļa vārdi **nesaskaujas ar tiem sekojošu lietvārdu**, bet gan pārvalda tā locījumu: **lietvārds aiz skaitļa vārda parasti ir ģenitīvā**:

Tūkstošiem kāju te ir pāri gājušas. (A. Brigadere.)

3. Nelokāmo skaitļa vārdu lietojums

- Skaitļa vārdus *desmit, simt, tūkstoš* un pārējos nelokāmos skaitļa vārdus parasti lieto **adjektīviski**:

*Ceļojums ilga **astotņpadsmit** dienas.*

Nelokāmā skaitļa vārda un lietvārda savienojumos lietvārda locījumu nosaka nelokāmais skaitļa vārds. Jāievēro daži noteikumi lietvārda locījuma izvēlē.

- Parasti aiz **nelokāmajiem** skaitļa vārdiem **lietvārdu** var lietot **jebkurā** daudzskaitļa locījumā:

*Viņi dzīvoja šajā mājā **divarpus gadus**. **Divarpus gados** bija redzēts daudz.*

- Ja nelokāmais skaitļa vārds lietots nominatīva vai akuzatīva nozīmē, lietvārdam iespējami paralēllietojumi – tas var būt nominatīvā vai akuzatīvā, kā arī ģenitīvā.

Locījumi	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
nom.	desmit gadi (gadu)	desmit dienas (dienu)
ģen.	desmit gadu	desmit dienu
dat.	desmit gadiem	desmit dienām
akuz.	desmit gadus (gadu)	desmit dienas (dienu)
instr.	ar desmit gadiem	ar desmit dienām
lok.	desmit gados	desmit dienās
vok.	—	—

*Pēc šī notikuma pagājuši **divpadsmit** (nom. noz.) **gad-i**. Pēc šī notikuma pagājis **divpadsmit** (nom. noz.) **gad-u**. Nopirku **desmit** (akuz. noz.) **zīmuļ-us**. Nopirku **desmit** (akuz. noz.) **zīmuļ-u**.*

Ja nelokāmā skaitļa vārda un lietvārda savienojuma priekšā ir kāds

vietniekvārds vai īpašības vārds, kas, tāpat kā skaitļa vārds, paskaidro tuvāk lietvārdu, tad nominatīva vai akuzatīva vietā lietvārdu **ģenitīvā** nelieto:

Visas desmit (nom. noz.) **grāmat-as** ir izlasītas. Viņš nodzīvoja svešumā **pilnus piecpadsmīt** (akuz. noz.) **gad-us**.

- 3) Decimāldaļu skaitļa vārdu un lietvārdu savienojumos lietvārda forma atkarīga no skaitļa vārda pēdējā komponenta: ja tas nav lokāms lietvārdu var lietot jebkurā locījumā, bet nominatīva un akuzatīva nozīmē – ne vien nominatīvā un akuzatīvā, bet arī ģenitīvā:

Attālums starp asīm **pieci, komats, divpadsmīt milimetri** (vai **milimetru**) (nom. noz.). **Pieci, komats, divpadsmīt milimetru** (ģen. noz.) garam nogrieznim atbilst attālums starp punktiem A un B. Šiem **pieci, komats, divpadsmīt milimetriem** (dat. noz.) ir svarīga loma visa mehānisma darbībā.

Pieci, komats, divpadsmīt milimetrus (vai **milimetru**) (akuz. noz.) garu asi ievietoja pulksteņa rubīna gultņos.

- Nelokāmos skaitļa vārdus lietvārda nozīmē, resp., **substantīviski** lieto reti:
*Atceras **astotņpadsmīt*** [gadus – V.K.] sešdesmitgadīgā sirds.
(V.Lukss.)

4. Aptuvena daudzuma apzīmēšana

Skaitļa vārdus lieto ne vien precīza skaita izteikšanai, bet arī **aptuvena** daudzuma norādīšanai.

1. Skaitļa vārds iegūst aptuvenu nozīmi, ja to lieto

- aiz lietvārda, ar kuru tas saistīts: *gadi piecdesmit*;
- aiz vietniekvārdiem *kāds, savs*: *kādi pieci kilogrami*;
- aiz prievārdiem *ap, līdz*: *ap desmit ziedu*;
- aiz apstākļa vārdiem *apmēram, gandrīz, turpat* u.c.: *gandrīz desmit gadu, apmēram divus mēnešus*.

2. Uz aptuvenu skaitu norāda divi vai vairāki skaitļa vārdi, kas saistīti ar vienu lietvārdu: *divas trīs dienas*.

VIETNIEKVĀRDS

(Pronomens)

I. Vietniekvārda vispārīgs raksturojums un gramatiskās kategorijas

Vietniekvārds ir patstāvīgs, deklinējams vārds, ko lieto citu vārdšķiru vārdu vietā. Vietniekvārds tikai norāda uz priekšmetiem, būtnēm vai parādībām, uz to īpašībām vai skaitu, konkrēti neko nenosaucot.

Vietniekvārds kā vārdšķira ir ietvēris sevī vārdus, kas ir dažādi pēc leksiski gramatiskajām īpatnībām. Vietniekvārdi gan formāli, gan pēc funkcijām līdzinās dažādu vārdšķiru vārdiem. Tā, piemēram, īpašības vārdiem līdzinās vietniekvārdi *mans, tavs, savs*, lietvārdiem – *pats*, skaitļa vārdiem – *viss, dažs*, saikļiem – *kas, kurš, kāds*. Vietniekvārdi *es, tu* pilnīgi atšķiras no citām leksiski gramatiskām grupām.

Valodā vietniekvārdu skaits ir mazs, tomēr tie gan runā, gan rakstos tiek ļoti bieži lietoti (LVBV, 29). Tātad vietniekvārda vispārinātā nozīme ir abstrakta, bet ikreizējā tekstuālā nozīme – mainīga, un vietniekvārda aizstātais nojēgums katrā atsevišķā gadījumā izsecināms no konteksta. Tā, piemēram, teikumā – *Tas nu ir noticis.* – tikai no konteksta un situācijas varam zināt un saprast, uz kādu notikumu ir attiecināts vietniekvārds *tas*. Vietniekvārdi tikai norāda uz priekšmetiem un būtnēm, uz to pazīmēm vai skaitu, bet nenosauc kādus konkrētus priekšmetus, būtnes, to pazīmes vai skaitu. D.Nītiņa vietniekvārdus nosauc par otrreizējām valodiskām zīmēm, kas norāda uz tādām būtnēm, lietām un pazīmēm, kas jau iepriekš nosauktas ar lietvārdiem, īpašības vārdiem u.c. vārdiem (Nītiņa I, 210).

Vietniekvārds var norādīt uz vispārinātām attieksmēm starp priekšmetiem, būtnēm, to pazīmēm vai skaitu. Tā, piemēram, vietniekvārds *dažs* norāda attieksmi pret veselu, vietniekvārds *tu* apzīmē 2. personu attieksmē pret runātāju. Savu domu dažkārt var izteikt teikumos, kur lielākā daļa vārdu vai pat visi vārdi ir vietniekvārdi, piemēram:

Tas viņam ir viss. Viņi abi bija mūsējie. Kas tie citi tādi?

Taču šādi teikumi saprotami tikai noteiktā situācijā vai kontekstā.

Gramatisko kategoriju ziņā vietniekvārdi, no vienas puses, līdzinās citām lokāmo vārdu šķirām, no otras puses, atšķiras no tām. Vietniekvārdiem ir tās pašas gramatiskās kategorijas, kas lietvārdiem un īpašības vārdiem – dzimte, skaitlis un locījums, tomēr tās neaptver visus vietniekvārdus vienādi pilnīgi.

Dzimtes kategorijas nav vienskaitļa 1. un 2. personas vietniekvārdiem *es*, *tu* un daudzskaitļa 1. un 2. personas vietniekvārdiem *mēs*, *jūs*. Ne dzimtes, ne skaitļa kategorijas nav atgriezeniskajam vietniekvārdam *sevis* un vairāknozīmju vietniekvārdam *kas*.

Arī locījuma kategorijas ziņā vietniekvārdi atšķiras no citiem lokāmajiem vārdiem.

- Daļa vietniekvārdu ir lokāmi pēc 1. un 4. deklinācijas lietvārdu jeb pēc nenoteiktās galotnes īpašības vārdu parauga (*cits - cita, tāds - tāda, dažs - daža, katrs - katra* u.c.)
- Atvasinājumi ar piedēkli *-ēj-* (sk.179.–180.lpp.) lokāmi gan pēc noteiktās, gan nenoteiktās galotnes īpašības vārdu parauga.
- Daļai vietniekvārdu raksturīga t.s. pronomiņālā locīšana (*es, tu, šis*).

Vietniekvārdiem ir personas kategorija, ko izsaka personas vietniekvārdi un piederības vietniekvārdi (*es, tu, viņš, mans, tavs*).

Daži vietniekvārdi pēc īpašības vārdu parauga ir ieguvuši noteikto galotni, piemēram: *manējais, tavējais, savējais, kurais*. Tātad tiem piemīt noteiktības / nenoteiktības kategorija.

II. Vietniekvārdu morfēmiskais sastāvs un darināšana

No cilmes viedokļa gandrīz visi vietniekvārdi ir **pirmatnīgi** vārdi, kuriem vienskaitļa nominatīvā ir viena zilbe, piemēram: *es, tu, mans, šis, katrs, viss, kurš*.

Sufiksāli atvasinājumi ir vietniekvārdi *manējs, savējs, tavējs, mūsējs, jūsējs*, kuri darināti ar piedēkli *-ēj-*.

Dažādu attieksmju izteikšanai divi vietniekvārdi var apvienoties **vienā nojēgumā**, piemēram: *šis tas, šāds tāds, kurš katrs, viss kas*. Līdzīgas attieksmes izsaka arī vietniekvārda dažs apvienojums ar īpašības vārdu *labs – dažs labs*.

Vietniekvārdiem var pievienoties partikulas *kaut, jeb, ik, ne, nezin, diez, diezin*. Partikulas *jeb, ik, ne* ir saplūdušas kopā ar vietniekvārdu un ieguvušas priedēkļa nozīmi, piemēram: *jebkas, ikkatrs, nekāds* (sk. 22. lpp.).

Partikulas *diez, diezin, kaut, nez, nezin* ir rakstāmas šķirti no vietniekvārda, bet kopā ar vietniekvārdu tās veido vienu nojēgumu, piemēram: *diez kāds, nezin kurš, kaut kas*. Šādu saliktu vietniekvārdu apzīmēšanai grāmatā tiek lietots termins "analītiski vārdi" (sk. 48.–49. lpp.)

Vietniekvārdiem *kas, kāds* var pievienoties partikulas *kaut, diez, nez, nezin, jeb*, veidojot nenoteiktos vietniekvārdus (analītiskos vārdus), piemēram: *kaut kas, kaut kāds, diez kas, diezin kāds, nez kas, nezin kāds*.

Nenoteiktais vietniekvārds *kas nekas* veidojas, vietniekvārdam *kas* apvienojoties ar noliegto vietniekvārdu *nekas*.

Arī vietniekvārds *kurš* var apvienoties ar partikulām *kaut, diez, diezin, nez, nezin, jeb*, veidojot vietniekvārdus *kaut kurš, diez kurš, diezin kurš, nez kurš, nezin kurš, jebkurš*. Vietniekvārdam *kurš* apvienojoties ar noteikto vietniekvārdu *katrs*, veidojas nenoteiktais vietniekvārds *kurš katrs*.

Daži vietniekvārdi radušies **konversijas ceļā**. Vietniekvārds *pats* ir sens lietvārds, kas lietots ar nozīmi 'saimnieks', 'saimniece' vai arī 'vīrs', 'sieva' (Endzelīns II, 540). Vietniekvārda *viens otrs* pamatā ir divi skaitļa vārdi, bet vietniekvārda *dažs labs* otrais komponents ir īpašības vārds.

III. Vietniekvārdu iedalījums

1. Iedalījums pēc nozīmes

Tradicionālais princips, pēc kura vietniekvārdi tiek grupēti, ir iedalījums pēc nozīmes. Pašreizējās skolu gramatikās vietniekvārdi ir iedalīti gan 9 nozīmju

grupās (Paegle, 36–37); Koluža u.c., 295–296), gan 8 grupās (Apinis u.c. 6.kl. 45–68).

Deviņas vietniekvārdu grupas ir šādas:

- personu vietniekvārdi - *es, tu, viņš, mēs, jūs*;
- atgriezeniskais vietniekvārds *sevis*;
- piederības vietniekvārdi - *mans, tavs, savs* u.c.
- norādāmie vietniekvārdi - *šis, tas, šāds, tāds, viņš* u.c.
- jautājamie vietniekvārdi - *kas, kurš, kāds*;
- attieksmes vietniekvārdi - *kas, kurš, kāds*;
- nenoteiktie vietniekvārdi - *kas, kurš, kāds, cits, dažs* u.c.;
- noteiktie vietniekvārdi - *pats, viss, abi, katrs* u.c.;
- noliegtie vietniekvārdi - *nekas, nekāds, neviens*.

Gramatikās, kurās ir dotas 8 vietniekvārdu grupas, nav izdalīti noliegtie vietniekvārdi, bet *nekas, nekāds, neviens* iekļauti nenoteikto vietniekvārdu grupā. Dažās gramatikās vietniekvārdu iedalījums zināmā mērā atšķiras no iedalījuma skolu gramatikās. Atšķirību būtība ir dažu vietniekvārdu grupu nosaukumos. Noteiktie vietniekvārdi apzīmēti ar terminu "vispārināmie vietniekvārdi" (Ceplīte, Ceplītis, 61; Mllvg I, 531). No šīs grupas ir nošķirts vietniekvārds *pats* un nosaukts par noteicamo vietniekvārdu. (Ceplīte, Ceplītis, 61; Mllvg I, 535).

Šajā grāmatā vietniekvārdi ir iedalīti 9 grupās, izmantojot tradicionālo skolu gramatiku terminoloģiju.

2. Iedalījums pēc funkcijas

Zinātniskajās gramatikās ir dots vietniekvārdu iedalījums pēc funkcijas principa (Mllvg I, 503). Iedalot vietniekvārdus pēc šī principa, tiek ņemts vērā, kādas vārdšķiras vārdus tie aizstāj un kādas vārdšķiras vārdu gramatiskās funkcijas tiem piemīt.

Ja vietniekvārdiem ir lietvārda nozīme un lietvārda funkcija, tos sauc par **substantīviskiem** (*es, tu, mēs, jūs, viņš, pats* u.c.).

Ja vietniekvārdiem ir īpašības vārda nozīme un funkcijas, tos sauc par **adjektīviskiem** (*mans, tavs, tāds*).

Taču tādu vietniekvārdu, kuriem piemīt vai nu tikai priekšmetiskuma nozīme, vai tikai īpašības nozīme ir maz. Lielākajai daļai vietniekvārdu var būt gan substantīviskā, gan adjektīviskā nozīme, un tā atklājas kontekstā, piemēram:

Visi ir ieradušies (subst. noz.) . **Visi** dalībnieki ir ieradušies (adj. noz.).

Kurš nāks man līdz (subst. noz.)? **Kurš** darbs vieglāks (adj. noz.)?

IV. Personu vietniekvārdi

1. Personu vietniekvārdu raksturojums

Personu vietniekvārdiem ir nominālā dzimtes, skaitļa un locījuma kategorija un arī personas kategorija. Tā izriet no darbības vārdu darbības kategorijas un saista vietniekvārdus ar darbības vārdiem.

Personu vietniekvārdi ir *es, tu, viņš, mēs, jūs*.

Ar vietniekvārdu *es* norāda uz runātāju. Tas ir vienskaitļa 1. personas vietniekvārds.

Vietniekvārds *tu* ir vienskaitļa 2. personas vietniekvārds. Ar to pievērš uzmanību uzrunājamai personai.

Vietniekvārds *viņš* (*viņa*) ir 3. personas vietniekvārds. Ar to norāda uz minētu personu.

1. un 2. personas vietniekvārdi *es, tu* atšķiras no pārējiem vietniekvārdiem gan gramatisko kategoriju, gan satura ziņā. Tie ir vārdi, kam nav stabila konkrētā satura. Norādījums uz runātāju vai uzrunāto var mainīties atkarībā no konkrētās situācijas. Katrs no konkrētām personām var būt tiklab runātājs, kā uzrunātais resp. tiklab 1., kā 2. persona, piemēram:

Esmu lasījusi: mežsargiem koku un stirniņu žēl .. Tev arī? - nez kāpēc jautāju Sanitai. - Žēl? Es nezinu, nemāku pateikt... Bet tas, ko es tev teicu, mani pašu nolīdzina ar zemi. Mans darbs te nevienam nav vajadzīgs.. - Tu laikam stipri dusmīgs... (A.Kalve.)

Vietniekvārdiem *es, tu* nav gramatiskās dzimtes, tie norāda gan uz vīrieti, gan sievieti, piemēram: **es esmu vesels, es esmu vesela.**

Vietniekvārdiem *es* un *tu* nav arī daudzskaitļa. Vārds *mēs* nenorāda uz vairākiem *es*, bet uz personu grupu, kurā ietilpst runātājs un citas personas; *mēs* var būt, piemēram, *es un tu, es un viņi, es, tu un jūs* u.tml.

Tāpat vietniekvārds *jūs* nenorāda uz vairākiem *tu*, bet uz vienu uzrunāto personu kopā ar kādu citu, vai citām personām, piemēram: *jūs, t.i., tu un viņš, viņa, viņi.*

2. Personu vietniekvārdu locīšana

1. un 2. personas vietniekvārdus loka īpatnēji. Locījumos tiem mainās sakne resp. ir vērojams **supletīvisms**.

Locīšanas paraugs

Locījumi	Vienskaitļa 1.un 2. personas vietniekvārdi	Daudzskaitļa 1. un 2. personas vietniekvārdi
nom.	<i>es tu</i>	<i>mēs jūs</i>
ģen.	<i>manis tevis</i>	<i>mūsu jūsu</i>
dat.	<i>man tev</i>	<i>mums jums</i>
akuz.	<i>mani tevi</i>	<i>mūs jūs</i>
instr.	<i>ar mani ar tevi</i>	<i>ar mums ar jums</i>
lok.	<i>manī tevī</i>	<i>mūsos jūsos</i>
vok.	— —	— —

Vecas vienskaitļa instrumentāla formas ir *manīm, tevīm*, kuras izloksnēs un vecākās paaudzes rakstnieku darbos ir sastopamas arī kā datīvs, piemēram: *Uz spārniņiem gul' tevīm rasa* (Rainis.) (Mlvg I, 505). Mūsdienās šādas formas ar garo patskani *ī* dažkārt lieto sarunvalodā prepozicionālos savienojumos, piemēram: *atnāc pie manīm, skatījos uz tevīm, sarunājos ar tevīm*. Garais *ī* radies *ī*-celma lietvārdu ietekmē, līdzīgi kā *jaudīm, sirdīm* (Endzeliņš II, 510). Literārajā valodā šādas formas nav atzīstamas. Pareizi: *atnāc pie manis, skatījos uz tevi, sarunājos ar tevi*. Izņēmums ir vienskaitļa datīvs ar prievārdu *līdz*: *līdz manīm, līdz tevīm* (ar īso patskani *ī*).

3.personas vietniekvārdu *viņš* vīriešu dzimtē loka pēc 1. deklinācijas lietvārdu parauga, bet sieviešu dzimtē pēc 4. deklinācijas parauga, resp., kā īpašības vārdus ar nenoteikto galotni (sk. 134.lpp.)

3. Personu vietniekvārdu lietošana

1. es lietošana

1.1. Vienskaitļa 1. personas vietniekvārda *es* lietošana ir visai ierobežota. Ar šo vārdu norāda uz runātāju vai rakstītāju attiecībā pret citiem, piemēram:

Es gribu būt dzīves vidū.. (Ā.Elksne.) *Es eju apkārt jūrai vējainās naktīs.* (I.Ziedonis.)

Personifikācijas gadījumā ar vietniekvārdu *es* var apzīmēt jebkuru būtni vai priekšmetu, piemēram:

Un atkal man [Ilzes] *tik ļoti, ļoti žēl.. Bet es taču esmu akmens..*

(E.Birznijs-Upītis.) *Un sacīja māršils: – Es, lūdzu, esmu koks, nevis kaut kāda puķīte – un lūdzu attiecīgi pret mani izturēties.* (V.Belševica.)

1.2. Vietniekvārda *es* datīva formai *man* bez tiešās nozīmes ir pastiprinājuma nozīme frazeoloģiskos izteicienos, kas izsaka pārmetumu, dusmas, rājienu, draudus, piemēram:

Nu tu man dabūsi! Tu vēl man jokus taisīsi!

1.3. Vietniekvārdu *es* var lietot arī lietvārda nozīmē, apzīmējot personu, personas būtību, būtisko personā (LLVV II, 509), piemēram:

Mans iekšējais es protestēja. Dzejnieks izcēla savu es.

2. tu lietošana

2.1. Vienskaitļa 2. personas vietniekvārdu *tu* attiecina uz runas partneri. Ar šo vietniekvārdu latviešu valodā ir pieņemts uzrunāt ģimenes locekļus, radniekus, draugus, labus paziņas, piemēram:

Redzi, Kaspar, puse no mājas pieder tev, tad nu es domāju tā – mēs ar

Zandu pārvāksimies te, bet tu ar bērniem ej uz mūsu māju... (E.Līvs.)

Bieži vien ar *tu* tiek uzrunāti arī darba biedri, taču tas ir atkarīgs no personu vecuma, amatattiecībām un uzrunas tradīcijām konkrētajā kolektīvā (Skujiņa II, 77).

2.2. Par uzrunājamo objektu var būt ne tikai persona, bet jebkura būtne, priekšmets vai kolektīvs, piemēram:

Vītol, Gaujas līču draugs! Cik tu esi slaiks un smalks! (Ā.Elksne.) *Tu velti*

mieru lūdies, jaunā sirds, Kad šaubas, neziņa un sāpes **tevi** plosa..
(E.Zālīte.)

2.3. Vietniekvārdu *tu* dažkārt lieto 1. personas vietniekvārda *es* vietā. Šāds lietojums sastopams:

- frazeoloģiskos izteicienos (*Ko **tu** neteiksi! Ej nu **tu** sazinī!*);
- kādas personas runā – savu piedzīvojumu atstāstījumā (***Tu** ieej pļavā tumsā – izstiep rokas un .. klausies, no kurienes nāk siltums. **Tu** paej vēl dažus soļus, un.. kāds **tev** saka..*)(I.Ziedonis

3. **mēs** lietošana

3.1. Daudzskaitļa 1. personas vietniekvārds *mēs* norāda uz kolektīvu, ja kolektīva vārdā runā kāds no tā locekļiem, piemēram:

*Kad **mēs** zem ozoliem dzejoļus lasām, Zīles birst.* (I.Ziedonis.) *..ceļš **mūs** aizveda līdz kādai milzīgai, iežogotai teritorijai.* (Diena.)

3.2. Vietniekvārdu *mēs* dažkārt lieto vietniekvārdu *tu* un *jūs* vietā:

*Kā **mums** klājas? Kā **mēs** jūtamies?*

Sastopams arī tā saucamais autora jeb oratora daudzskaitlis. To lieto runātājs vai rakstītājs, ja, analizējot kādu jautājumu, izteiktās domas negrib piedēvēt sev vien, bet arī klausītājiem resp. lasītājiem, piemēram:

*No teiktā **mēs** varam izdarīt dažus secinājumus. Šajā lekcijā **mēs** noskaidrosim Latvijas ārpolitikas aktuālus jautājumus.*

4. **jūs** lietošana

4.1. Daudzskaitļa 2. personas vietniekvārds *jūs* norāda uz diviem vai vairākiem runas partneriem, piemēram:

*Kāpēc **jūs**, draugi, nenākat, Pusnakts aiz loga kad tumst?* (I.Ziedonis.)

4.2. Vietniekvārdu *jūs* lieto vietniekvārda *tu* vietā, uzrunājot svešus, mazpazīstamus cilvēkus, piemēram:

*"Alnī, vai **jūs** pie mājas šodien?" jautāja Rasma. "..**jūs** varētu pieskatīt mazās." (A.Kalve.)*

Jūs ir tradicionālā uzrunas forma oficiālās darba attiecībās. *Jūs* lietojumu *tu* vietā regulē tradicionālā latviešu valodas runas etiķete un cilvēku savstarpējo attiecību kultūra. Pēdējā laikā tiek uzskatīts, ka uzrunai ar *tu* ir modernāka,

demokrātiskāka nokrāsa, taču jāņem vērā latviskā mentalitāte un komunikācijas tradīcijas. Uzruna ar *tu* var būt nepatīkami familiāra, bet *jūs* forma liecina par cieņu pret sarunu partneri (Skujiņa III, 77–78).

4.3. Vietniekvārdu *jūs* lieto arī tad, ja runātājs savu pārdzīvojumu vispārina. Tad vietniekvārdu *jūs* attiecina uz kolektīvu vai zināmu sabiedrības daļu, piemēram:

Šai pasaulē viens riņķis – tas ir mūžīgs: lai ko jūs meklētu, jūs atradīsīt – māti. (I.Ziedonis.)

4.4. Ar vietniekvārdu *jūs* var uzrunāt jebkuru priekšmetu, būtni vai parādību daudzskaitlī, piemēram:

Jūs, sīkās zīlītes, Jūs, kuhlās lapiņas, Laukā, laukā! (J.Rainis.)

5. *viņš* lietošana

5.1. Trešās personas vietniekvārda *viņš* vecākā nozīme ir norādāmā (Endzelīns, 517; sk. arī 183. lpp.) Par to liecina tādi vārdu savienojumi kā *viņā pusē*, *viņā malā*, *viņos laikos*, *viņā saulē*, kā arī saliktie apstākļu vārdi *viņdien*, *viņvasar*, *viņugad*.

5.2. Ar 3. personas vietniekvārdu *viņš* norāda uz personu, par kuru runā, piemēram:

Zvejnieku meita raugās un nezina, ko iesākt. Vēl neviens viņai nav pateicis, kas ir visdārgākais. (S.Kaldupe.)

5.3. Latviešu literārajā valodā ir likums, ka vietniekvārdu *viņš* lieto, runājot tikai par būtnēm (Mllvg I, 508; Rozenbergs, 65). Taču mūsdienās diezgan bieži gan runā, gan rakstos šo likumu neievēro un *viņš* attiecina arī uz priekšmetiem, piemēram:

Kur tas avots? Kā no viņa dzert? (E.Plaudis.) *Un bezgala smaga top krūts, Viņā gulst tukšums grūts.* (E.Zālīte.)

V. Atgriezeniskais vietniekvārds

1. Vietniekvārda raksturojums

Atgriezeniskais vietniekvārds *sevis* locījumu ziņā ir defektīvs vārds. Tam nav nominatīva. Piecas locījumu formas veidotas pēc vienskaitļa 1. un 2. personas vietniekvārdu parauga.

Locīšanas paraugs

nom.	—
ģen.	sevis
dat.	sev
akuz.	sevi
instr.	ar sevi
lok.	sevī
vok.	—

Līdzīgi kā vienskaitļa 1. un 2. personas vietniekvārdiem, arī atgriezeniskajam vietniekvārdam *sevis* ir sena instrumentāļa forma *sevīm*. Mūsdienās dažkārt to lieto ar garo patskani *ī* prepozicionālos savienojumos, piemēram: *ielūgt draugus **pie sevīm**, pulcēt bērnus **ap sevīm**, sarunāties **ar sevīm*** (sk. 173.lpp.). Literārajā valodā šādas formas nav atzīstamas. Pareizi: *ielūgt draugus **pie sevis**, pulcēt bērnus **ap sevi**, sarunāties **ar sevi***.

Vietniekvārdam *sevis* nav dzimtes un skaitļa kategorijas, tas attiecināms uz visām trim personām vienskaitlī un daudzskaitlī, uz vīriešu un sieviešu dzimtes vārdiem.

2. Vietniekvārda lietošana

Atgriezeniskā vietniekvārda galvenā nozīme ir norādīt uz attieksmi, kāda katrai no trim personām ir pašai pret sevi, piemēram:

.. es aizmirsu **sevi** un māti. (I.Ziedonis.) Varbūt viņi **sevi** atradīs ātrāk,
*Ļaus **sevi** agrāk mīlēt* .. (A.Līce.) *Tomēr minūšu, stundu Un gadu mijā*
Sevi mums jāsaglabā. (Ā.Elksne.)

Vietniekvārds *sevis* akcentēti norāda uz darbības izjutēju. Darbības vārda un vietniekvārda *sevis* savienojums norāda uz darbību, kas veikta ar nodomu, apzināti (Rozenbergs, 66), piemēram:

Vasara ir ziedu zaļumballe. No dārzu dārzēm sabrauc puķes **sevi** izrādīt.
(I.Ziedonis.) Es gribu tikt pareizi saprasts, ka arī pats **sevi** drīkst tiesāt..
(O.Vācietis.)

VI. Piederības vietniekvārdi

1. Piederības vietniekvārdu raksturojums un lietošana

Piederības vietniekvārdi norāda uz piederību kādai personai. Tie ir *mans* tavs, savs, kā arī ar piedēkli -*ēj*- atvasinātie vietniekvārdi (sk. 179.–180.lpp.)

Vietniekvārds *mans* norāda uz piederību vienskaitļa 1. personai, piemēram: *mans draugs – mani draugi, mana māsa – manas māsas.*

Vietniekvārds *tavs* norāda uz piederību vienskaitļa 2. personai, piemēram: *tavs draugs – tavi draugi, tava māsa – tavas māsas.*

Vietniekvārds *savs* norāda uz piederību visām trim personām gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī. Ārpus konteksta šis vietniekvārds tieši nenorāda uz piederību nevienai personai. Konkrētu piederības nozīmi tas iegūst tikai kontekstā, kur kāds no personu vietniekvārdiem vai kāds cits deklinējams vārds ir teikuma priekšmets, piemēram:

.. mēs tev piedāvājam vislabāko, ko **tu savā** dzīvē varētu iemantot.
(M.Kļava.) **Laiks savus** sekunžu starus Cauri man triec .. (I.Ziedonis.)
Bet es tomēr uzņēmos uzmeklēt **savu** dzimteni .. (H.Vīka.)

Vietniekvārds *savs* attieksmē uz visām trim personām latviešu valodā ir daudz vairāk parasts nekā *mans*, *tavs*, *jūsu*, *viņa* – *viņas* – *viņu*, piemēram:

Dari tu savu (nevis *tavu*) darbu, *es darīšu savu* (nevis *manu*). *Viņam* bija žēl *savas* (nevis *viņa*) dzīves.

Piederības vietniekvārdu *savs* nedrīkst lietot tad, ja var rasties pārpratumi. Tā, piemēram, teikumu *Atļauj man satikt savu draugu* var saprast divējādi: *Atļauj man satikt manu draugu* un *Atļauj man satikt tavu draugu*.

Attiecīgās personas piederības vietniekvārds jālieto arī pašlīdzteikumā, kurā ir jauns teikuma priekšmets, piemēram:

Es noliku pilno baraviku grozu istabas vidū, lai visi varētu apbrīnot manu šīsdienas veiksmi.

Stabilos vārdu savienojumos vietniekvārdam savs ir īpaša nozīme: to lieto ar nozīmi 'īpašs', 'sevišķs', 'zināms', 'kāds', piemēram:

Katram cilvēkam vajag savu atpūtas brīdi. Stingram režimam arī ir sava nozīme.

Vietniekvārds savs var funkcionēt frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumos, piemēram: *dzīvot savā maizē, iet savā nodabā, darīt uz savu roku, runāt bez sava gala.*

Piederības vietniekvārdus *mans, tavs, savs* loka pēc 1. un 4. deklinācijas lietvārdu parauga vai kā īpašības vārdus ar nenoteikto galotni.

2. Piederības izteikšana ar personu vietniekvārdu ģenitīva formām

Latviešu valodā nav īpašu piederības vietniekvārdu, ar kuriem varētu norādīt uz piederību daudzskaitļa 1. un 2. personai un 3. personai abos skaitļos. Šim nolūkam izmanto attiecīgo personu vietniekvārdu ģenitīva formas.

Uz piederību daudzskaitļa 1. personai norāda vietniekvārda *mēs* ģenitīva forma *mūsu* – *mūsu mājas, mūsu draugi*.

Uz piederību daudzskaitļa 2. personai norāda vietniekvārda *jūs* ģenitīva forma *jūsu* – *jūsu mājas, jūsu draugi*.

Uz piederību 3. personai norāda vietniekvārda *viņš* – *viņa* vienskaitļa un daudzskaitļa ģenitīva formas: *viņa mājas – viņas draugi, viņu mājas*.

3. Atvasinātie piederības vietniekvārdi

No piederības vietniekvārdiem *mans, tavs, savs*, kā arī no personu vietniekvārdu ģenitīva formām *mūsu, jūsu, viņa* – *viņas* – *viņu* ar piedēkli -*ēj*- var atvasināt piederības vietniekvārdus *manējs, tavējs, savējs, mūsējs, jūsējs, viņējs*. Šiem atvasinājumiem, līdzīgi kā īpašības vārdiem, var būt noteiktā galotne: *manējais, manējā, manējie, manējās, mūsējais, mūsējā, mūsējie, mūsējās*. Satura ziņā atvasinātie vietniekvārdi izsaka tādu pašu piederības

nozīmi, kā tiem atbilstošie pamatvārdi, piemēram: *mans – manējais, tavs – tavējais, mūsu – mūsējie*.

Atvasinātos piederības vietniekvārdus var lietot gan **adjektīviski**, gan **substantīviski**.

Adjektīviski šos vietniekvārdus var lietot tikai tad, ja apzīmējamais lietvārds neatrodas blakus, bet ir minēts iepriekš un netiek vairs atkārtots (Laua II, 92), piemēram:

*Ko tu darītu, ja tev būtu tāda laimes gliemežnīca kā **manējā**?*

(S.Kaldupe.)

Substantīviskā lietojumā atvasinātie piederības vietniekvārdi ir sinonīmi vairākām leksiski semantiskām lietvārdu grupām (Rozenbergs, 70). Galvenokārt tos lieto, apzīmējot ģimenes locekļus, radniekus, draugus (**Manējie** vēl *guļ. Jūsējie čakli strādā.*), kā arī cilvēkus, ko vieno kopīgas intereses, nodarbošanās, dzīves vieta, etniskā piederība, izcelšanās u.tml., piemēram:

Jūsējie uzvarēs. Te viņš bija **savējais**. Laužu pūlī viegli varēja pazīt **mūsējos**.

Dažkārt šim vietniekvārdam ir sarunvalodas nokrāsa, piemēram:

*...ko tas līdz, ka esmu smuka, ja **manējais** vēl nav uzradies.* (Ē. Kūlis.)

VII. Norādāmie vietniekvārdi

1. Norādāmo vietniekvārdu raksturojums

Norādāmie vietniekvārdi norāda uz priekšmetiem, būtnēm vai to pazīmēm. Norādāmie vietniekvārdi ir *šis, tas, šāds, tāds, viņš*. Sarunvalodā sastopami arī *šitas, šitāds*.

Vietniekvārdi *šis, šitas, šitāds* pievērš uzmanību priekšmetiem, būtnēm vai to pazīmēm, kas no runātāja viedokļa ir tuvākas, konkrētākas. Uz tālāko, abstraktāko norāda ar vietniekvārdiem *tas, tāds*, bet uz vistālāko – ar vietniekvārdu *viņš*, piemēram: *šajā pusē, tajā pusē, viņā pusē*.

2. Norādāmo vietniekvārdu locīšana

Locīšanas ziņā norādāmie vietniekvārdi ir divējādi.

1. Vietniekvārdus *tāds, šāds, šitāds* loka pēc 1. vai 4. deklinācijas lietvārdu parauga vai pēc nenoteiktās galotnes īpašības vārdu parauga.

2. Vietniekvārdiem *tas, šis* raksturīga pronomiņālā locīšana. Gan vīriešu, gan sieviešu dzimtē dažos locījumos lieto paralēlformas (sk. locīšanas tabulu). Lietošanas ziņā tās visas ir līdzvērtīgas.

Locīšanas paraugs

Locījumi	Vienskaitlis				Daudzskaitlis			
	Vīriešu dzimte		Sieviešu dzimte		Vīriešu dzimte		Sieviešu dzimte	
nom.	šis	tas	šī	tā	šie	tie	šīs	tās
ģen.	šī, šā	tā	šīs, šās	tās	šo	to	šo	to
dat.	šim	tam	šai	tai	šiem	tiem	šīm	tām
akuz.	šo	to	šo	to	šos	tos	šīs	tās
instr.	ar šo	ar to	ar šo	ar to	ar šiem	ar tiem	ar šīm	ar tām
lok.	šajā	tajā	šajā	tajā	šajos	tajos	šajās	tajās
	šai	tai	šai	tai	šais	tais	šais	tais
	šinī	tanī	šinī	tanī	šinīs	tanīs	šinīs	tanīs
vok.	—	—	—	—	—	—	—	—

Vīriešu un sieviešu dzimtes vienskaitļa ģenitīva formas *šā, šās* cilmes ziņā ir vecākas par formām *šī, šīs* (Mllvg I, 515). Blakus sieviešu dzimtes daudzskaitļa nominatīva formai *šīs* iespējama paralēlforma *šās*, kura ir vecāka. Mūsdienās literārajā valodā to lieto samērā reti. No literārās valodas ir izzudusi vecā vīriešu dzimtes vienskaitļa datīva forma *šam*, to aizstāj jaunākā forma *šim* (Mllvg I, 515).

3. Norādāmo vietniekvārdu lietošana

1. *šis* lietošana

Vietniekvārdu *šis* lieto gan adjektīviski, gan substantīviski.

1.1. Adjektīviskā lietojumā vietniekvārds norāda uz kaut ko zināmu, pazīstamu, iepriekš minētu vai arī uz kādu vietas un laika ziņā tuvāku nojēgumu, piemēram:

Tu atradīsi savu laimi šajā pasaulē, šajos tīrumos, šajās mājās.

(M.Kļava.) *Te, no šā tīruma, te, no šā lauka iesākās vērtību mērs.*

(L.Brīdaka.)

1.2. Substantīviskā lietojumā šis norāda uz personu un zināmā mērā aizstāj 3. personas vietniekvārdu *viņš* vai norādāmo vietniekvārdu *tas*. Šāds lietojums izplatīts vecākajos literārās valodas tekstos, piemēram:

"Sveiks!" šis runāja un apķērās Krustiņam ap kaklu. (R.Blaumanis.)

Mūsu dienās, galvenokārt sarunvalodā, vietniekvārdam šis substantīviskajā lietojumā var būt dažāda stilistiskā nokrāsa (Rozenbergs, 72). To lieto, norādot uz tuviniekiem, kaimiņiem, draugiem, piemēram:

Aiziesim pie šiem. Vai šie vēl nenāk? Ko šis gribēja?

Formas šis – šī, aizstājot 3. personas vietniekvārdus, ieguvušas humoristisku vai nievīgu nokrāsu, piemēram:

.. direktors katru rītu uzmanīgi izpēta avīzi, vai šim nav piešķirts kāds medālis.. (J.Lapsa.)

2. *tas* lietošana

2.1. Vietniekvārds *tas* parasti norāda uz tālāko kā pretstatu tuvākajam, ko apzīmē ar vietniekvārdu *šis*, piemēram: *šis kalns, šī māja – tas kalns, tā māja.*

2.2. Vietniekvārds *tas* var norādīt arī uz kaut ko iepriekš minētu, zināmu, pazīstamu, piemēram:

.. uzpil retas lāses. Tās nopakšņ putekļos uz mašīnas jumta, un tas nu atgādina baku izķēmotu pieri. (J.Lapsa.) *Te ir tā vieta, kur atkal un atkal atgriezties aicinās sirds.* (L.Brīdaka.)

2.3. Vietniekvārdu *tas* bieži lieto kā sekojoša vārda nozīmes pastiprinātāju, piemēram:

Jūs pazīsiet mani nākam pēc atslēgu zvanišanas. Tās vienas no zāles – pie rokas, Tās otras no zvaigznes – pie jostas, Tās trešās – pie sirds. (M.Zālīte.)

2.4. Diezgan bieži vietniekvārdu *tas* lieto pēc vācu valodas artikula parauga. Šāda lietojuma iemeslus ne katrreiz iespējams noteikt. Bieži *tas* sastopams sarunvalodā, ja grib uzsvērt kaut ko zināmu, pazīstamu, piemēram:

Vai ko vārsi? – To piena putru tāpat neviens nestrebj. (I. Indrāne.)

... tur, gar Daugavas kreiso krastu, jau stiepjas tie lielie beku meži ..

(R. Ezera.)

Artikulam līdzīga nozīme vērojama arī dažos izteicienos, piemēram:

Tā jau ir tā bēda; tas jau ir tas posts; tur jau ir tas joks.

Šādiem vārdu savienojumiem ir idiomātisks raksturs. Atmetot vietniekvārdu *tas*, tiek mainīta izsakāmā doma: *tā jau ir bēda; tas jau ir posts; tur jau ir joks.*

Vietniekvārda *tas* lietošana pēc artikula parauga bez īpašas motivācijas nav vēlama no stila viedokļa.

2.5. Vietniekvārdam *tas* latviešu valodā saglabājusies arī nekatras dzimtes nozīme (Mlvg I, 520). Nekatras dzimtes nozīmē *tas* norāda uz kādu parādību, kas nav nosaukta vai ko nevar nosaukt ar vīriešu vai sieviešu dzimtes vārdu, bet ko var saprast no konteksta vai konkrētas situācijas, piemēram: ***tas*** ir beidzies, ***to*** viņš neteica, ***tam*** nav nekādas nozīmes.

Nekatras dzimtes nozīme ir arī vietniekvārda *tas* datīvam savienojumos ar prievārdu: *bez tam, pirms tam, pēc tam* u.c.

2.6. Vietniekvārds *tas* var attiekties gan uz priekšmetiem, gan uz būtnēm, piemēram:

.. viņš ir zēns, un uz tiem nevar paļauties. (I. Indrāne.) *Viļņi nāk no jūras*

tumsas, es tos dzirdu .. (I. Ziedonis.)

3. *viņš* lietošana

Vietniekvārds *viņš* kā norādāmais vietniekvārds mūsdienu literārajā valodā sastopams samērā reti. Tas parasti saistās ar nedaudziem vārdiem, norādot uz vistālāko nojēgumu gan telpas, gan laika ziņā: *viņā malā, viņā pusē, viņā saulē, viņā galā, viņās dienās* u.c.

4. šāds, tāds, šitas, šitāds lietošana

Vietniekvārdus *šāds, tāds* lieto galvenokārt adjektīviski. Pēc nozīmes šiem vietniekvārdiem ir tādas pašas attieksmes kā vietniekvārdiem *šis* un *tas*. Vietniekvārda *šāds* nozīme ir konkrētāka, lietošanas robežas ir šaurākas.

4.1. Abi vietniekvārdi var norādīt uz kaut ko zināmu, iepriekš minētu, piemēram:

Tādu meiteņu droši vien pasaulē ir tūkstošiem. (M.Kļava.) .. *kas vien var atgadīties šādā skaidrā rītā* .. (R.Ezera.)

4.2. Izsaukuma teikumā vietniekvārds *tāds* pastiprina sekojošā apzīmējumā vārda pozitīvo vai negatīvo nozīmi, piemēram:

Tāda laime... Tāda laime... Nemaz noticēt nevar. (M.Kļava.)

4.3. Vārdu savienojumam *tāds kā* ir pārmetoša nozīme. Tam var sekot kāds negatīvs vērtējums, piemēram:

Taču dārznieks tāds kā nejēga. (S.Kaldupe.)

Izsaukuma teikumos vārds *tāds* var atrasties aiz niansējamā lietvārda, pastiprinot apzīmējamā vārda nozīmi un piešķirot lietvārdam nievīgu vai humoristisku nokrāsu, piemēram:

Ak tu brīnums tāds! Ak tu joks tāds!

4.4. Vietniekvārds *tāds* var būt lietots arī substantīviski. Tad tam parasti ir nievīga nokrāsa, piemēram:

Nav arī ko pārcensties un uzbāzties tādai ar savu laipnību. (I.Indrāne.)

Norādāmos vietniekvārdus *šitas, šitāds* lieto izlokšnēs un sarunvalodā. Dailīliteratūrā šie vietniekvārdi sastopami sarunvalodas atveidojumos, piemēram:

"Šīto, šīto kannu ņem, tur rīta slaukums!" Lauris prātīgi pamāca.

(I.Indrāne.) *Eh, cik šitādu piena baltu rītu, rītiņu nav pieredzēts vasaras nogalēs.* (L.Pakraste.)

VIII. Jautājamie vietniekvārdi

Jautājamie vietniekvārdi ir *kas, kurš, kāds*. Jautājamie vietniekvārdi ievada jautājuma teikumus.

1. Jautājamo vietniekvārdu locīšana

Jautājamo vietniekvārdu *kas* loka īpatnēji. Tas nemainās ne dzimtēs, ne skaitļos. Literārajā valodā tam nav lokatīva formas (nom. – *kas*, ģen. – *kā*, dat. – *kam*, akuz. – *ko*, instr. – *ar ko*).

Vietniekvārdus *kurš*, *kāds* loka tāpat kā 1. un 4. deklinācijas lietvārdus vai nenoteiktās galotnes īpašības vārdus.

2. Jautājamo vietniekvārdu lietošana

1. *kas* lietošana

Jautājamo vietniekvārdu *kas* lieto substantīviski. Vietniekvārda izteiktā jautājuma saturs var būt dažāds.

1.1. Ar vietniekvārdu *kas* jautā par kādu nenosauktu priekšmetu vai būtni, piemēram:

Kas ir visdārgākais, visvairāk saudzējamais? (S.Kaldupe.)

1.2. Ar vietniekvārdu *kas* prasa paskaidrojumu arī par kādu zināmu, iepriekš minētu priekšmetu vai būtni, piemēram:

Kas tās par mājām? ***Kas*** viņš tāds ir?

1.3. Ar vietniekvārdu *kas* jautā par kādu parādību, kas tiks nosaukta atbildē, piemēram:

Kas notiks ar mani, ar tevi? (Ā.Elksne.)

1.4. Vietniekvārda *kas* locījuma formām *kam* un *ko* ir arī citas nozīmes.

- Formas *kam* un *ko* lieto ar nozīmi 'kāpēc', piemēram:

Ko tu mani katru nakti sauc? ***Ko*** tu mani savos matos vij? (I.Ziedonis.)

Kam nu vajadzēja steigties! (R.Ezera.)

- Formai *kam* ir arī nolūka nozīme, piemēram:

Klavieres? ***Kam*** viņiem tās? (I.Indrāne.)

2. *kurš* lietošana

Jautājamam vietniekvārdam *kurš* salīdzinājumā ar vietniekvārdu *kas* ir noteiktāks saturs. Dažos gadījumos var lietot kā vienu, tā otru no šiem

vietniekvārdiem, taču konkrētā situācijā *kurš* attiecas uz kaut ko noteiktu, bet vietniekvārdam *kas* ir vispārīga nozīme.

2.1. Substantīviskā nozīmē ar vietniekvārdu *kurš* var jautāt diviem, trim vai vairākiem, ja to vidū ir darītājs, piemēram:

***Kurš* nāks man līdzi? *Kurš* apgāza krūzi? *Kuram* pieder šī grāmata?**

2.2. Adjektīviskā nozīmē lietots vietniekvārds *kurš* norāda uz izvēli, piemēram:

***Kurš* bērs, *kura* vālodze to pateiks? (I.Indrāne.) Uz *kuru* kafejnīcu iesim?**

2.3. Ar vietniekvārdu *kurš* jautā, ja lietvārdam par apzīmētāju ir:

- kārtas skaitļa vārds: ***desmitā* gadadiena (*kura* gadadiena?), *piektais* dzīvoklis (*kurš* dzīvoklis?);**
- norādāmais vietniekvārds vai piederības vietniekvārds: ***uz to* pusi (*uz kuru* pusi?), *uz manu* māju (*uz kuru* māju?).**

3. *kāds* lietošana

Vietniekvārdu *kāds* lieto adjektīviski, jautājot par nezināmām priekšmetu vai būtnu īpašībām, piemēram:

***Kāds* vējš pūš tavās acīs? (I.Ziedonis.) *Kādā* zemē turas jūsu saknes? (I.Indrāne.)**

Tomēr vietniekvārdam *kāds* ne vienmēr ir tikai īpašības norādījuma nozīme. Reizēm ar *kāds* var apzīmēt to pašu, ko ar vietniekvārdiem *kurš* vai *kas*, piemēram:

***Kāda* šodien diena? – Trešdiena. *Kādu* Gunāra Priedes lugu teātris iestudēs? – Lugu "Zilā".**

IX. Attieksmes vietniekvārdi

Attieksmes vietniekvārdi ir *kas*, *kurš*, *kāds*. (Par locīšanu sk. 185.lpp.) Tie ievada palīgteikumus.

1. *kas* lietošana

1.1. Dažādās locījumu formās vietniekvārds *kas* saista palīgteikumu ar virsteikumu, piemēram:

*Patīk man meži un ceļi, **kas** vijas starp rudajiem stumbriem.. (Ā.Elksne.)*

*Nevar zināt, **ko** ceļš slēpj aiz nākamiem lokiem .. (Ā.Elksne.)*

1.2. Vietniekvārdu *kas* lieto arī nozīmes pastiprināšanai, atkārtojot kādu vārdu, uz kuru tas attiecas: *tiesa **kas** tiesa, tēvs **kas** tēvs.*

1.3. Lietvārda priekšā vietniekvārds *kas* var norādīt uz lielu daudzumu:

*Lūk, **kas** ļaužu!*

Kopā ar prievārdu *pa* vietniekvārds *kas* iegūst nozīmi 'cik liels', 'cik garš', 'cik smags' u.tml.:

*Skaties, **kas** par puiku!*

2. **kurš** lietošana

Attieksmes vietniekvārdam *kurš* mūsdienu literārajā valodā ir tāda pati nozīme kā vietniekvārdam *kas*. Tā kā vietniekvārdam *kurš* ir pilnīgāka formu sistēma nekā vietniekvārdam *kas* (abi skaitļi, abas dzimtes un visi locījumi), šo attieksmes vietniekvārdu lietošanā jāievēro zināmas likumības.

2.1. Ja vietniekvārdam jābūt vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvā vai lokatīvā, tad lieto vietniekvārdu *kurš*, piemēram:

*Es ticu ezeriem, **Kuru** krasti stāvus dzelmē skrien. (I.Ziedonis.) Laiks bija kā pelēka lapa, **kurā** lietus rakstīja un rakstīja.. (A.Štrauss.)*

2.2. Vietniekvārds *kurš* ir nepieciešams saistījumā ar prievārdiem, piemēram:

*Es zinu to ceļu, **pa kuru** dūmi debesīs zūd. (I.Ziedonis.)*

2.3. Ja vietniekvārdam jābūt vienskaitļa vai daudzskaitļa nominatīvā, datīvā vai akuzatīvā, tad var lietot gan vietniekvārdu *kas*, gan vietniekvārdu *kurš*, piemēram:

*Lielās, asfaltētās šosejas, **kas** taisni un droši savieno pilsētas, visas aiziet sānis.. (D.Zigmonte.) Tās taču ir veselās cilvēku dzīves, **kuras** aizbrāžas garām.. (D.Zigmonte.) Es zinu to dziesmu, **ko** dzied lapas, kad rudenī trūd. (I.Ziedonis.)*

2.4. Ja saliktā teikumā ir vairāki palīgteikumi, attieksmes vietniekvārdu izvēlē jāievēro divi noteikumi:

- Vienlīdzīgi palīgteikumi jāievada ar vienu un to pašu vietniekvārdu, piemēram:

*Tā bija viena no mazajām, necilajām stacijām, **kurā** viņa [Vizma] nekad netika spērusi kāju un **kura** ikreiz mēmi un bezpersoniski aizpeldējusi garām viņpus vagona logam.. (R.Ezera.)*

- Pakāpeniskajā pakārtojumā palīgteikumi jāievada ar vietniekvārdiem *kas*, *kurš* pārmaiņus, piemēram:

*Pa vaļējo lodziņu tajā [istabā] plūda iekšā salda smarža, **kas** nāca no divām dobēm, **kuras** gluži tuvu pie lodziņa stāvēja.. (R.Blaumanis.)*

3. **kāds** lietošana

- 3.1. Attieksmes vietniekvārds *kāds*, ievadot palīgteikumu, var attiekties uz citu salikta teikuma komponentu kopumā, piemēram:

*Piecas koka karotes noliktas blakus bļodai, un es paņēmu, **kāda** gadās.. (J.Akuraters.)*

- 3.2. Attieksmes vietniekvārds *kāds* var attiekties uz norādāmo vietniekvārdu *tāds* vai kādu citu vārdu citā salikta teikuma daļā, piemēram:

*.. tā jau parastā dzērve, bet raugās ar tik lūdzošu skatienu, **kādu** mežsargs nekad nebija manījis ne cilvēku, ne putnu acīs. (S.Kaldupe.)*

X. Nenoteiktie vietniekvārdi

1. Nenoteikto vietniekvārdu raksturojums

Nenoteiktie vietniekvārdi norāda uz nenoteiktiem, nepazīstamiem priekšmetiem vai būtnēm vai arī uz nenoteiktām, nezināmām to īpašībām. Nenoteiktie vietniekvārdi ir *kas*, *kurš*, *kāds*, *cits*, *dažs*, *kaut kas*, *kaut kurš*, *kaut kāds*, *jebkas*, *jebkurš*, *jebkāds*, *diezin kas*, *diezin kurš*, *diezin kāds*, *diez kas*, *diez kurš*, *diez kāds*, *nez kas*, *nez kurš*, *nez kāds*, *nezin kas*, *nezin kurš*, *nezin kāds*, *kurš katrs*, *dažs labs*, *viens otrs*, *kas nekas*, *kāds nekāds*.

Jāiegaumē dažu minēto vietniekvārdu pareizrakstība. Nenoteiktie vietniekvārdi, kuru pirmajā daļā ir *kaut*, *diez*, *diezin*, *nez*, *nezin*, rakstāmi

atsevišķi, piemēram: *kaut kas, kaut kāds, diez kurš, diez kāds, nez kas, nez kāds*. Atsevišķi rakstāmas abas daļas arī nenoteiktajiem vietniekvārdiem *kurš katrs, dažs labs, viens otrs*. Nenoteiktie vietniekvārdi ar *jeb* rakstāmi kopā: *jebkas, jebkāds*.

2. Nenoteikto vietniekvārdu lietošana

1. *kas* lietošana

Vietniekvārds *kas* norāda uz kādu nezināmu parādību, par kuru trūkst reāla priekšstata, piemēram:

*Lai **ko** mēs zaudējam, lai **ko** mēs gūstam, Pa gultni akmeņainu tālāk plūstam..* (Ā.Elksne.)

2. *kurš* lietošana

Nenoteiktais vietniekvārds *kurš* norāda uz nenoteiktiem priekšmetiem vai būtnēm, piemēram:

*.. [lakstīgalas] ber trelli aiz treļļa, kā sacenzdamās cīta pret citu: **kura** var dziļāk locīt, **kura** augstāk svilpot.* (A.Karele.)

Dažos gadījumos nenoteikto vietniekvārdu *kurš* lieto ar noteikto galotni *kurais – kurā*. Lietvārda nozīmē šīs formas piedrojas vai nu vietniekvārdiem *kāds, kas*, vai apstākļa vārdiem *kur, kad* (*kāds kurais* izskatās, domā *ko* nu *kurais*, aizbēga *kur kurais*, atnāk *kad kurais*).

3. *kāds* lietošana

Nenoteikto vietniekvārdu *kāds* lieto gan adjektīviski, gan substantīviski.

3.1. Adjektīviskajā lietojumā izšķirami šādi gadījumi:

- Vietniekvārds izsaka aptuvenumu skaitļa vārda priekšā vai arī norāda uz nezināmām, nenoteiktām priekšmetu vai būtnu pazīmēm, piemēram:

*Pagāja **kādas** piecas dienas. **Kādu** rītu Annele tupēja pie ugunsкура.* (A..Brigadere.)

- Vietniekvārds *kāds* var būt lietots ar nozīmi 'daži', 'dažas': *pateikt **kādus** vārdus, iestādīt vēl **kādus** kokus.*
- Vietniekvārds *kāds* var pastiprināt ar īpašības vārdu izteikto pazīmi, piemēram:

Kādas tev platas plaukstas, **kādas** tev stipras plaukstas.. (S.Kaldupe.)

3.2. Substantīviski lietotais nenoteiktais vietniekvārds **kāds** norāda uz nezināmu personu, piemēram:

Viņpus kāpām kāds bija iestādījis dārzus. (S.Kaldupe.) *Un liekas, kāds ap māju staigā* *Un zīmīgi tev skatās vaigā..* (E.Zālīte.)

4. **cits** lietošana

Nenoteikto vietniekvārdu **cits** lieto gan adjektīviski, gan substantīviski.

4.1. Adjektīviskajā lietojumā vietniekvārds **cits** norāda uz nenoteiktām atšķirīgām pazīmēm, piemēram:

*Nākamo sestdien atnāca **citi** ļaudis, **citiem** ļaudīm līdz **cita** dziesma.* (S.Kaldupe.)

Adjektīviskajā lietojumā vietniekvārdam **cits** dažkārt ir nozīme 'nākošais, sekojošais' (**citu** gadu, **citu** zienu, **citā** reizē).

4.2. Substantīviski lietotam vietniekvārdam **cits** var būt dažādas nozīme. Tas norāda uz kādu nenoteiktu priekšmetu vai būtni pretstatā kaut kam noteiktam, zināmam, piemēram:

***Cits** Volgas krastus mīl, **cits** kalnu klīnti, **Es** mīlu garu, lapegļainu gatvi ..*
(O.Vācietis.)

Ar **cits** apzīmē tādu nojēgumu, kas ir atšķirīgs no parastā, pretējs gaidītajam, piemēram:

*Man prātā bija pavisam kas **cits**. Zēns domāja par ko **citu**.*

Ja vietniekvārdu **cits** lieto atkārtoti, tas norāda uz **vairāku** priekšmetu vai būtnu savstarpējo sakaru, secību (*palīdz **cits citam**, iet **cits** aiz **cita**, stāv **cits citam** līdzās*). Ja runā par **divu** priekšmetu vai būtnu savstarpējo sakaru, lieto vārdu savienojumu *viens otrs* (*palīdz **viens otram**, iet **viens** aiz **otra**, stāv **viens otram** līdzās*).

5. **dažs** lietošana

Nenoteikto vietniekvārdu **dažs** lieto gan substantīviski, gan adjektīviski.

5.1. Adjektīviskajā lietojumā vietniekvārds **dažs** norāda uz nenoteiktām vai nezināmām būtnu vai priekšmetu pazīmēm, piemēram:

***Dažā** traukā sulas ir tik saldas, ka līp pie lūpām kā medus.* (A.Brigadere.)

*Viņš grib **dažus** gadus pastrādāt tepat rūpnīcā ..* (E.Lukjanskis.)

5.2. Substantīviskajā lietojumā vietniekvārds norāda uz nenoteiktu, vārdā nenosauktu vai arī nezināmu būtni vai priekšmetu, piemēram:

***Dažs** ir līdz pēdīgajam kā stīga noskrūvēts. **Dažs** spieķu rindā šajā ir tikai skata pēc.* (I.Ziedonis.)

Vietniekvārdu *dažs* var papildināt īpašības vārds *labs*, veidojot saliktu nenoteikto vietniekvārdu *dažs labs*:

***Dažs labs** koks jau nokaltis.*

6. viens otrs lietošana

Nenoteiktais vietniekvārds *viens otrs* ir veidojies, skaitļa vārdiem *viens* un *otrs* zaudējot skaitļa vārdu nozīmi un kopā izsakot vienu nojēgumu. Vietniekvārdu *viens otrs* lieto gan adjektīviski, gan substantīviski, tam ir tāda pati nozīme kā vietniekvārdiem *dažs*, *dažs labs*, piemēram:

*Un tad atskanēja **viena otra** balss..* (Z.Kipere.) *Visgrūtāk ir savas dusmas nest, Apspiest un valdīt Un **viena otra** sētas vārtņus Gabalos nesa-skaldīt.* (I.Ziedonis.)

XI. Noteiktie vietniekvārdi

Noteiktie vietniekvārdi norāda uz noteiktiem, zināmiem priekšmetiem vai būtnēm. Noteiktie vietniekvārdi ir *viss*, *katrs*, *ikkatrs*, *ikkurš*, *ikviens*, *abi*, *pats*.

Noteiktie vietniekvārdi ar *ik* rakstāmi kopā: *ikviens*, *ikkatrs*.

1. Noteikto vietniekvārdu locīšana

Noteiktos vietniekvārdus, izņemot vietniekvārdu *pats*, loka tāpat kā 1. un 4. deklinācijas lietvārdus vai kā nenoteiktās galotnes īpašības vārdus.

Vietniekvārdu *pats* loka īpatnēji. Vienskaitļa nominatīvā tā sakne beidzas ar *t*, bet visos pārējos vienskaitļa un daudzskaitļa locījumos galotnes priekšā notiek līdzskaņu mija – *t* mijas ar *š*. Sākot ar vienskaitļa ģenitīvu, šo vietniekvārdu loka tāpat kā īpašības vārdu ar nenoteikto galotni. Literārajā

valodā ir nostabilizējusies sieviešu dzimtes forma *pati*. Daudzās izloksnēs vēl lieto formu *pate* (Rudzīte, 128, 230, 356).

Vietniekvārda *pats* locīšanas paraugs

Locījumi	Vīriešu dzimte		Sieviešu dzimte	
	Viensk.	Daudzsk.	Viensk.	Daudzsk.
nom.	<i>pats</i>	<i>paši</i>	<i>pati</i>	<i>pašas</i>
ģen.	<i>paša</i>	<i>pašu</i>	<i>pašas</i>	<i>pašu</i>
dat.	<i>pašam</i>	<i>pašiem</i>	<i>pašai</i>	<i>pašām</i>
akuz.	<i>pašu</i>	<i>pašus</i>	<i>pašu</i>	<i>pašas</i>
instr.	<i>ar pašu</i>	<i>ar pašiem</i>	<i>ar pašu</i>	<i>ar pašām</i>
lok.	<i>pašā</i>	<i>pašos</i>	<i>pašā</i>	<i>pašās</i>
vok.	—	—	—	—

2. Noteikto vietniekvārdu lietošana

1. *viss* lietošana

Noteikto vietniekvārdu *viss* lieto gan adjektīviski, gan substantīviski.

1.1. Adjektīviskajā lietojumā vietniekvārds *viss* norāda, ka zināmus priekšmetus vai parādības vai arī priekšmetu vai parādību kopumus var uzvert kā vienotu veselumu: *visa zeme*, *visa pasaule*, *visas debesis*, *visi cilvēki*, piemēram:

Vasara ir visu ziedu zaļumballe. (I.Ziedonis.)

Dažreiz vietniekvārds norāda uz pastiprinātu darbības intensitāti: *visa māja skan*, *visa zāle dzied*. Uz darbības intensitāti vietniekvārds norāda arī idiomātiskos izteicienos, kad runa ir tikai par diviem nojēgumiem, piemēram: *visas rokas dreb*, *visas acis žilbst*.

1.2. Substantīviskajā lietojumā vietniekvārds *viss* norāda uz abstraktu, nedalāmu kopuma jēdzienu, piemēram:

Viss izdomāts, viss izplānots, par visu norunāts, bet Rasma vēl tagad uz perona deva vīram norādījumus. (A.Stankēvičs.)

Daudzskaitļa forma *visi* apzīmē zināmu priekšmetu vai personu kopumu: *visi apsēdās*, *visus pārņēma satraukums*.

2. katrs lietošana

Mūsdienu literārajā valodā vietniekvārda **katrs** nozīme stipri mainījies – tā ir sašaurinājusies. Agrāk šis vietniekvārds lietots gan kā jautājamais, gan kā attieksmes, gan kā nenoteiktais vietniekvārds (Endzelīns II, 544, MIlvg I, 533).

Mūsdienās noteikto vietniekvārdu *katrs* lieto gan adjektīviski, gan substantīviski.

2.1. Adjektīviskajā lietojumā vietniekvārds *katrs* apzīmē jebkuru no kopuma izdalītu būtni vai priekšmetu, piemēram:

*Pa stāvo ceļu viņi veda **katru** vezumu atsevišķi.* (A.Brigadere.)

2.2. Substantīviskajā lietojumā vietniekvārds norāda uz vispārinātu personu:

*Arī dārznieks domā par jūru, cik tā devusi **katram**, cik **katrs** no tās spējis paņemt.* (S.Kaldupe.)

Vietniekvārdu *katrs* var pastiprināt partikula *ik*, veidojot noteikto vietniekvārdu *ikkatrs*. Šim vietniekvārdam ir tādas pašas lietojuma nozīmes kā vietniekvārdam *katrs*.

Nozīmes ziņā tuvs ir noteiktais vietniekvārds *ikkurš* (LLVV III, 446).

3. ikviens lietošana

Noteikto vietniekvārdu *ikviens* var lietot gan adjektīviski, gan substantīviski.

3.1. Adjektīviskajā lietojumā vietniekvārds *ikviens* apzīmē jebkuru no kopuma izdalītu priekšmetu vai būtni, piemēram:

***Ikviena** lieta atkal un atkal iedzirkstas tūkstošiem krāsu pārejās ..*

(L.Briedis.)

3.2. Substantīviskajā lietojumā vietniekvārds izsaka vispārinātas personas jēdzienu, piemēram:

***Ikviens** lai uguni kurina, kas visu pasauli sasilda.* (J.Rainis.)

4. abi lietošana

Latviešu valodniecībā nav vienotu uzskatu par vārda *abi* vārdšķiru. Daja valodnieku domā, ka tas ir skaitļa vārds, kurš norāda uz kopumu (MIlvg I, 478;

LLVV I, 30). Skolu gramatikās vārds *abi* uzlūkots par noteikto vietniekvārdu (Paegle, 60; Apinis u.c. 6.kl., 65).

Vietniekvārdam *abi* ir tikai daudzskaitļa formas. To var lietot gan adjektīviski, gan substantīviski. Tas norāda uz diviem zināmiem, pazīstamiem priekšmetiem vai būtnēm, piemēram:

*Kas tur pa brīnumu – mēs **abi** paslēpes spēlējam.* (V.Belševica.) **Abas** dienas bija saulainas.

5. pats lietošana

Vietniekvārdu *pats* nereti vēl lieto ar seno lietvārdu 'saimnieks', 'saimniece' nozīmi, piemēram:

*Vai **pats** mājās? Ko **pati** dara? **Paši** aizbrauca uz pilsētu.*

5.1. Mūsdienu literārajā valodā senā lietvārda nozīmes paliekas var saskatīt vairākos šī vietniekvārda substantīviskajos lietojumos. Vietniekvārds *pats* uzsver darbības norises patstāvību, piemēram:

***Pats** cīnies, palīdz, domā, spried un sver, **pats** esi kungs, **pats** laimei durvis ver!* (J.Rainis.)

Vietniekvārds *pats* pastiprina tā jēdziena nozīmi, uz kuru tas attiecas, piemēram:

*"Vēlāk **tu pats** visu sapratīsi," Simona sacīja.* (E.Lukjanskis.)

*Bet **mednieks pats** juta savās rokās īstu ozola spēku.* (S.Kaldupe.)

Vietniekvārda *pats* pirmatnējā nozīme jūtama piederības ģenitīvā: ***pašu** cilvēks, **pašu** jaudis, **pašas** dēls.*

5.2. Vietniekvārdu *pats* lieto arī adjektīviski. Tas norāda uz kāda jēdziena nozīmes pastiprinājumu, piemēram:

*Pie **paša** loga aug kļava. Suņi riedami pavadīja svešinieku līdz **pašam** mežam.*

Kopā ar norādāmajiem vietniekvārdiem *pats* norāda uz raksturojamo parādību identitāti: ***tāds pats** darbs, **tie paši** cilvēki, **ši pati** māja.*

XII. Noliegtie vietniekvārdi

Noliegtie vietniekvārdi izsaka noliegumu. Noliegtie vietniekvārdi ir *nekas*, *nekāds*, *neviens*. Noliegtos vietniekvārdus loka tāpat kā vietniekvārdus *kas*, *kāds* un skaitļa vārdu *viens*. Arī gramatiskās kategorijas tiem ir tādas pašas.

Vietniekvārdu *nekas* lieto tikai substantīviski, piemēram:

*Kad es esmu viens, **nekas** manī nepazūd.* (I.Ziedonis.)

Vietniekvārdu *neviens* lieto gan substantīviski, gan adjektīviski, piemēram:

*.. **neviens** tevi šeit nav aicinājis.* (E.Lukjanskis.) ***Neviena** dzīves stunda nav pagājusi lieka.* (I.Ziedonis.)

Vietniekvārdu *nekāds* lieto tikai adjektīviski, piemēram:

*.. **sejā** neatplauka **nekāda** izteiksme ..* (R.Ezera.)

DARBĪBAS VĀRDS

(Verbs)

I. Darbības vārda vispārīgs raksturojums un gramatiskās kategorijas

Darbības vārds jeb verbs ir patstāvīgs, konjugējams vārds, kas izsaka darbību, procesu vai stāvokli, piemēram: *celt, braukt, adīt, skraidīt* – darbība, *plaukt, kust, dīl* – process, *gulēt, stāvēt, atrasties* – stāvoklis.

Darbības vārda semantika ir ļoti plaša, jo objektīvās īstenības norises ir tik dažādas un daudzveidīgas, ka jēdzieni "darbība", "stāvoklis" un "process" neaptver visu šīs vārdšķiras semantisko daudzveidību. Tāpēc robežas starp darbības vārdu semantiskajām grupām bieži vien precīzi nav nosakāmas. Tā, piemēram, grūti noteikt, vai darbības vārdi, kas apzīmē intelektuālas parādības (*šaubīties, priecāties, ticēt, vilties, skumt*), izsaka darbību, stāvokli vai procesu.

Darbības vārdam valodā citu vārdšķiru vidū ir nozīmīga vieta. Tas rada valodas dzīvīgumu, dinamiku un ritmu, piemēram:

*Meitenēm gribas **jauties** mūzikai, **šūpoties** kā šmaugām niedrēm, **atraisīties** mūzikā ..* (Ē. Kūlis.) *Tad es beidzot **ceļos, apraušu** ugunsкура vietu ar smiltīm, **ielienu** teltī un **apguļos**..* (R. Ezera.) *Visgrūtāk ir savas dusmas **nest, Apspiest** un **valdīt**..* (I. Ziedonis.)

Darbības vārdu raksturo gramatiskā darbības kategorija, kas cieši saistīta ar laika un darītāja nojēgumu un kas šķir darbības vārdu no citiem morfoloģiskajiem grupējumiem. Darbības kategorija darbības vārda izpratnē ir tikpat būtiska kā priekšmetiskuma kategorija lietvārda izpratnē. Ne katrs vārds, kas apzīmē darbību, procesu vai stāvokli, ir darbības vārds. Darbību, procesu vai stāvokli var izteikt arī ar lietvārdiem, piemēram: *skriešana, sēdēšana, mazgāšanās, ieguve, pārbaude*.

Taču šie vārdi nav saistīti ar laika un darītāja nojēgumu, tiem piemīt priekšmetiskuma nozīme (sk. 60.lpp.).

No gramatiskā veidojuma viedokļa darbības vārdu raksturo kārtas, veida, izteiksmes, laika, personas un skaitļa kategorija.

II. Darbības vārda pamatcelmi

Darbības vārda formu sistēma grupējas ap trim pamatcelmiem: **nenoteiksmes celmu**, **tagadnes celmu** un **pagātnes celmu**. No šiem pamatcelmiem tiek veidotas visas darbības vārdu formas.

1. Nenoteiksmes celmu dabū, nenoteiksmes formai atmetot galotni *-t* vai *-ties*, piemēram: ***nāk-t***, ***nolik-t***, ***domā-t***, ***padziedā-t***, ***smie-ties***, ***paskatī-ties***.

No nenoteiksmes celma veido:

- darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās nākotnes formas (sk. 236. lpp.);
- darāmās kārtas atstāstījuma izteiksmes vienkāršo nākotni (sk. 246. lpp.);
- darāmās kārtas vēlējuma izteiksmes vienkāršo tagadni (sk. 243. lpp.);
- lokāmo ciešāmās kārtas pagātnes divdabi (sk. 271. lpp.);
- daļēji lokāmo divdabi (sk. 274. lpp.).

Tagadnes un pagātnes pamatcelmu noteikšanā tradicionāli tiek izmantotas vienskaitļa vai daudzskaitļa 1. personas formas (Mlvg I, 665).

2. Tagadnes celmu dabū, darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes vienskaitļa vai daudzskaitļa 1. personas formai atmetot galotni, piemēram: ***nāk-u***, ***nāk-am***; ***noliek-u***, ***noliek-am***; ***domāj-u***, ***domāj-am***; ***padzied-u***, ***padzied-am***; ***smej-os***, ***smej-amies***; ***paskat-os***, ***paskat-āties***.

No tagadnes celma veido:

- darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes personu formas (sk. 227.–229. lpp.);
- darāmās kārtas atstāstījuma izteiksmes vienkāršo tagadni (sk. 245. lpp.);
- lokāmos darāmās kārtas un ciešāmās kārtas tagadnes divdabjus (sk. 260., 268. lpp.);
- nelokāmos divdabjus (sk. 277., 280. lpp.).

3. Pagātnes celmu dabū, darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās pagātnes vienskaitļa vai daudzskaitļa 1. personas formai atmetot galotni, piemēram: *nāc-u, nāc-ām; nolik-u, nolik-ām; domāj-u, domāj-ām; padziedāj-u, padziedāj-ām; smēj-os, smēj-āties; paskatīj-os, paskatīj-āties*.

No pagātnes celma veido:

- darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās pagātnes personu formas (sk. 233. lpp.);
- lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi (sk. 265. lpp.).

III. Darbības vārdu morfēmiskais sastāvs un darināšana

No morfēmiskā sastāva viedokļa ir pirmatnīgi, atvasināti un salikti darbības vārdi.

1. Pirmatnīgie darbības vārdi

Pirmatnīgi ir darbības vārdi, kuriem nenoteiksmē ir tikai sakne un galotne. Visi pirmatnīgie darbības vārdi ir vienzilbes vārdi. Tie ir gan tieši, gan atgriezeniski, piemēram: *aug-t, cel-t, brauk-t, nes-t, mos-ties, griez-ties, ģērb-ties*. Daudziem vienzilbes darbības vārdiem blakus ir tās pašas saknes lietvārdi vai īpašības vārdi, piemēram: *salt – sals, rūgt – raugs, gaist – gaiss – gaišs*. Ne vienmēr var droši noteikt, kurš vārds ir vecāks, tomēr valodniecībā uzskata, ka primārie ir darbības vārdi. Tāpat pirmatnīgi ir visi vienas saknes darbības vārdi, kam saknē ir vokāļu mija, piemēram: *birt – bērt, liet – liet, dzist – dzēst, līt – liet* (Mllvg I, 330).

2. Atvasinātie (afiksālie) darbības vārdi

Atvasināti ir darbības vārdi, kuriem nenoteiksmes celmā bez saknes un galotnes ir vēl kāds afikss – priedēklis (*aiz-brauk-t, at-mos-ties*), piedēklis

(*dom-ā-t, las-ī-t*) vai arī vienlaikus priedēklis un piedēklis (*ap-ūdeņ-o-t, uz-zied-inā-t, at-gais-o-t*).

2.1. Darbības vārdu priedēkļi

Atvasināšana ar priedēkļiem ir produktīvs darbības vārdu darināšanas paņēmieni. Latviešu literārajā valodā ir šādi darbības vārdu priedēkļi:

aiz- **aizvest, aizdot, aizslēpties**

ap- **apdzist, apgāzt, apgriezties**

at- **atļaut, atbraukt, atsaukties**

ie- **ietīt, iebrukt, iekliegties**

iz- **izskriet, izmest, izbīties**

ne- **nenākt, necelt, nebīties**

no- **nolikt, nokrist, nolaisties**

pa- **pacelt, panest, pateikties**

pār- **pārliet, pārmeš, pārlieties**

pie- **piecelt, piesmelt, pieliekties**

sa- **saprast, sašūt, sacensties**

uz- **uzplaukt, uzcelt, uztraukties**

Ar priedēkļiem darbības vārdus atvasina tikai no darbības vārdiem. Priedēkli pievieno darbības vārda celma priekšā, atvasināšanas procesā celmā nenotiek ne fonētiskas, ne morfoloģiskas izmaiņas (Mllvg I, 344), piemēram: *plaukt* → *iz-plaukt*, *plaucēt* → *iz-plaucēt*, *mest* → *no-mest*, *mētāt* → *no-mētāt*. Prefiksācijas iespējas ir ļoti lielas – no viena motivētālvārda ar dažādiem priedēkļiem var atvasināt daudzus jaunus vārdus, piemēram:

braukt → *aiz-braukt, ap-braukt, at-braukt, ie-braukt, iz-braukt, no-braukt, pa-braukt, pār-braukt, pie-braukt, sa-braukt, uz-braukt* ;

smieties → *ie-smieties, iz-smieties, pa-smieties, pār-smieties*.

Dažus darbības vārdus bez priedēkļa nelieto vai arī lieto ļoti reti, piemēram: *pazīt, apņikt, saslimt, aizmirst, sastapt*.

Dažreiz darbības vārdu darināšanā izmantots kā piedēklis, tā piedēklis vienlaikus, piemēram: *ap-laim-o-t, at-jaun-o-t, ap-ūdeņ-o-t*.

Priedēkļiem ir plaša semantika (Mllvg I, 345–370). Vairākiem priedēkļiem var piemist viena un tā pati nozīme. Piemēri:

- darbības vietas nozīme (ir gandrīz visiem priedēkļiem): **aiz-** (*aizbraukt, aizpeldēt, aizslēpties*), **ap-** (*apiet, aptvert, apstaigāt*), **at-** (*atskriet, atbraukt, atlidot*), **ie-** (*iebrist, iekrist, iesojot*), **iz-** (*izskriet, izvilkt, izliet*), **no-** (*nolaisties, nokrist, nokāpt*), **pār-** (*pārlidot, pārlēkt, pārkrist*), **pie-** (*pieiet, piepeldēt, piesiet*);
- darbības ierobežojuma nozīme: **aiz-** (*aizlūzt, aizplēst, aizķert*), **ap-** (*apsaldēt, apdegt, aprāt*), **ie-** (*ieplēst, iešķelt, iedragāt*), **pa** (*pabraukt, panest, palabot*), **pie-** (*pieklust, pierimt, pieciest*);
- darbības pastiprinājuma nozīme: **at-** (*atdzerties, atēsties, atklausīties*), **iz-** (*izgaidīties, izciemoties, izēsties*), **pār-** (*pārsalt, pārkarst, pārgurt*), **pie-** (*pieēsties, pielasīt, pieskandināt*), **no-** (*noskrieties, nokaitināt, nosalt*).

Prefiksālo darbības vārdu nozīme īsti atklājas tikai kontekstā, jo vienam atvasinājumam atkarībā no lietojuma var būt vairākas nozīmes, piemēram: *aizraut* – 1) raujot attālināt, raut prom (*aizraut bērnu no uguns*); 2) strauji pārvietot (*straume aizrauj visu līdzi*); 3) strauji aiztaisīt, aizvērt (*aizraut durvis ciet, aizraut aizkarus*); 4) pēkšņi pārtraukt (*aizraut elpu, balss aizrāvās*); 5) sajūsmināt, valdzināt, pārņemt savā varā (*dziesma visus aizrāva*) (LLVV I, 100).

2.2. Darbības vārdu piedēkļi

Atvasināšana ar piedēkļiem arī ir produktīvs darbības vārdu darināšanas veids. Darbības vārdus ar piedēkļiem var atvasināt no dažādu vārdšķiru vārdiem:

no darbības vārdiem (*braukt* → *brauk-ā-t, steigt* → *steidz-inā-t*);

no lietvārdiem (*miza* → *miz-o-t, spēle* → *spēl-ē-t*);

no īpašības vārdiem (*labs* → *lab-o-t, tīrs* → *tīr-t-t*).

no skaitļa vārdiem (*viens* → *vien-o-t*);

no vietniekvārdiem (*savs* → (*at*)*sav-inā-t*);

no apstākļa vārdiem (*žēl* → *žēl-o-t, daudz* → *daudz-inā-t*);

no izsaukmes vārdiem (*ā-ā → āj-inā-t, ku-kū → kūk-o-t*).

Ar piedēkļiem atvasināto darbības vārdu vidū ir arī tādi, kam pamatā esošā pirmatnīgā vārda mūsdienu literārajā valodā vairs nav, taču dzīvie un produktīvie piedēkļi, ar kuriem atvasina līdzīgus darbības vārdus no pirmatnīgiem, ļauj šādus darbības vārdus uzskatīt par atvasinātiem, piemēram: *ad-ī-t, sij-ā-t, ec-ē-t, mekl-ē-t, man-ī-t, las-ī-t, mais-ī-t* (Mllvg I, 331).

Nozīmes ziņā sufiksālo darbības vārdu vidū izdalāmas divas morfoloģiski semantiskas grupas:

1. Kauzatīvie jeb **liekamie** darbības vārdi izsaka tādu darbību, kuras veicējs liek citam izjust vai veikt pamatvārda nosaukto darbību, piemēram: *kust → kausēt* (likt kust); *rūkt → rūcināt* (likt rūkt); *sēdēt → sēdināt* (likt sēdēt); *smiet → smīdināt* (likt smieties).

2. Iteratīvie darbības vārdi apzīmē atkārtotu darbību, piemēram: *kāpt → kāpelēt, bēgt → bēguļot, grūst → grūstīt, kniebt → knaibīt, raut → raustīt*.

Latviešu literārajā valodā ir šādi darbības vārdu piedēkļi:

-ā-	<i>raudāt, tiesāt, braukāt, bradāt, bēdāties;</i>
-ē-	<i>gulēt, klusēt, čabēt, studēt, spēlēties;</i>
-ī-	<i>grozīt, locīt, darīt, sacīt, skatīties;</i>
-inā-	<i>sveicināt, pulcināt, dedzināt, balināt</i>
-o-[-uo-]	<i>slimot, jokot, žēlot, viesoties.</i>

Darbības vārdu atvasināšanā tiek izmantoti arī paplašinātie piedēkļi:

-alē-	<i>tekalēt, braukalēt;</i>
-ajā-	<i>kāpajāt, braukajāt;</i>
-elē-	<i>spriedelēt, skraidelēt;</i>
-ulē-	<i>burbulēt;</i>
-uļo-	<i>nīkuļot, snauduļot.</i>

Daudzos kauzatīvajos un iteratīvajos darbības vārdos piedēkļa priekšā ir līdzskaņi **-d-** (*skal-d-ī-t, sil-d-ī-t, mī-d-ī-t*), **-ŋ-** (*gai-ŋ-ā-t, klai-ŋ-o-t, lī-ŋ-ā-t*), **-ļ-** (*koš-ļ-ā-t*), skaņu kopas **-st-** (*bār-st-ī-t, rau-st-ī-t, tvar-st-ī-t*) un **-šŋ-** (*gul-šŋ-ā-t*).

Šo līdzskaņu un skaņu kopu vēsturisko skaidrojumu ir devis J. Endzelīns (Endzelīns II, 799, 817, 831, 839). A. Vulāne no mūsdienu valodas viedokļa šīs morfēmas iesaka uzskatīt par interfiksiem, jo tās nefunkcionē kā patstāvīgs derivatīvais līdzeklis un "ārpus konkrēto verbu derivatīvā konteksta šīm morfēmām nav vārddarināšanas nozīmes" (Vulāne I, 291–292).

3. Saliktie darbības vārdi (salikteņi)

Par saliktiem sauc tādus darbības vārdus, kas vienā vārdā apvieno divu vai vairāku patstāvīgu vārdu celmus, piemēram: *lab-iekārto-t*, *piln-veido-t*.

Salikto darbības vārdu latviešu valodā nav daudz. To darināšana ir stipri ierobežota, jo maz ir patstāvīgu vārdšķiru, kas izmantojamas par salikto darbības vārdu pirmo komponentu, turklāt par otro komponentu mēdz būt galvenokārt darbības vārds ar kustības nozīmi telpā.

Latviešu valodā ir divi salikto darbības vārdu tipi.

1. Defektīvie saliktie darbības vārdi ir tādi, kam nav personu formu, tie lietojami tikai nenoteiksmē un dažu divdabju formās. Tādi ir darbības vārdi, kuriem pirmajā komponentā ir apstākļa vārdi *klāt* (*klātsēdēt*, *klātsēdēdams*), *garām* (*garāmejot*, *garāmiedams*), *šurp* (*šurpbraucot*), *prom* (*promesot*, *promiedams*, *prombūdams*), *atpakaļ* (*atpakaļejot*), *pakaļ* (*pakaļskiet*, *pakaļbrizdams*).

Dažādu lokāmo divdabju formās tiek lietoti saliktie darbības vārdi, kuru pirmo komponentu veido vietniekvārda sakne *paš-* (*paštaisīts*, *pašausts*, *pašaudzēts*), lietvārda sakne *pus-* (*pusplaucis*, *pussagruvis*, *pussagrauts*, *puspievērts*, *pusvārīts*) kā arī dažu īpašības vārdu saknes (*jaunatklāts*, *jaunapgūts*, *jaunapgūstams*) (Mllvg I, 372–373; sk. arī 54.lpp.).

2. Pilnas paradigmas saliktajiem darbības vārdiem nav nekādu ierobežojumu formu lietošanas ziņā, tiem iespējamās gan finītās, gan infinītās formas. Taču tādu vārdu ir ļoti maz, piemēram: *pilnveidot*, *vienveidot*, *labiekārtot*, *garlaikot*.

4. Skaņu pārmaiņas darbības vārdu darināšanā

Darbības vārdu darināšanas procesā dažkārt notiek skaņu pārmaiņas – vēsturiskā vokāļu mija un vēsturiskā līdzskaņu mija (sk. 57.–58.lpp.). Skaņu pārmaiņas nav vienīgais vārddarināšanas paņēmieni dotajā vārdā, tās notiek vienlaikus ar afiksāciju.

1. Vēsturiskā **vokāļu mija** saknē notiek daudzos darbības vārdos, kas atvasināti ar piedēkļiem. Visbiežāk tā vērojama iteratīvas nozīmes atvasinājumos, piemēram: *griezt* → *graizīt*, *kniebt* → *knaibīt*, *liekt* → *locīt*, *plēst* → *plosīt*, *bērt* → *bārstīt*, *velt* → *valstīt*, *dzert* → *dzirdīt*, *dzīt* → *dzenāt*, *vīlkt* → *valkāt* (Mllvg I, 333).

2. Palatālo vokāļu noteiktā **līdzskaņu mija** saknes beigās, piemēram: *augt* → *audzēt*, *rūgt* → *raudzēt*, *migt* → *midzināt*, *rūkt* → *rūcināt*, *sveikt* → *sveicināt*.

IV. Darbības vārda formu iedalījums

Darbības vārda formas iedala vairākās grupās, ievērojot dažādus kritērijus.

1. Iedalījums pēc formu morfoloģiskā veidojuma un sintaktiskajām funkcijām (finītās un infinītās formas).

2. Iedalījums pēc formas un nozīmes (tiešie un atgriezeniskie darbības vārdi).

3. Iedalījums pēc gramatiskā patstāvīguma (patstāvīgie un palīgdarbības vārdi).

4. Iedalījums pēc nozīmes un saistījuma ar citiem vārdiem (pārejošie un nepārejošie darbības vārdi).

5. Iedalījums pēc locīšanas īpatnībām (kārtņie un nekārtņie darbības vārdi).

1. Darbības vārdu iedalījums pēc formu morfoloģiskā veidojuma un sintaktiskajām funkcijām

Atkarā no darbības vārda formu morfoloģiskā veidojuma un to sintaktiskajām funkcijām visas formas iedala divās grupās – **finītajās** un **infinītajās**.

1.1. Finītās formas

Finītās formas ir darbības vārdu personu formas. Tās realizējas dažādu kārtu, izteiksmju, laiku, skaitļu un personu lietošanā, piemēram: *es lasu, es lasītu, tu lasīsi, jūs lasījāt, grāmata tiek lasīta*.

Darbības vārda finītajām formām ir stingri noteikta sintaktiskā funkcija – teikumā tās vienmēr ir izteicējs vai galvenais loceklis. Piemēri:

Jancis zina itin labi, kurā vietā visvairāk rieksu uzglabājas.. (Valdis.)
..zeme abpus ceļam zilgani balta – it kā to būtu šorīt nolaizījusi balta govys ar zilu mēli. (S.Kaldupe.) *Ir cilvēki gluži kā ābeles, Turas mālainē smagā un cietā.* (Ē.Šauriņa.) *Esmu pasaulē iemiesots. Pasaule manī. Ja esi gaismai dots, tad skani.* (P.Zirnītis.)

1.2. Infinītās formas

Pie infinītajām formām literārajā valodā pieder nenoteiksme un divdabji.

Nenoteiksme jeb infinitīvs ir verbālās sistēmas sākuma forma. Tā tikai nosauc darbību, procesu vai stāvokli, nenorādot ne laiku, ne skaitli, ne personu (sk. 255. lpp.).

Lokāmie un nelokāmie divdabji ir īpašas darbības vārdu formas, kas nozīmē un formā ietver sevī darbības vārda un īpašības vārda vai darbības vārda un apstākļa vārda elementus (sk. 257.–280.lpp.). Divdabjiem nav personas kategorijas, taču divi no tiem var būt analītisko personu formu sastāvdaļa. Lokāmais darāmās kārtas pagātnes divdabjis ir darāmās kārtas salikto laiku formu sastāvdaļa (*esmu atnācis, bijī izlasījis*), bet lokāmais ciešamās kārtas pagātnes divdabjis ir ciešamās kārtas vienkāršo un salikto

laiku formu sastāvdaļa (*tiek ielūgts, ir izlasīts*). Tādējādi vienam un tam pašam divdabim atkarā no lietojuma var būt gan infinītas, gan finītas formas nozīme. Sal., piemēram:

Izplaucis (infin. f.) *zieds ir smaržīgs. Dārzā ir izplaucis* (fin. f.) *brīnumains zieds.*

Nopļauta (infin. f.) *zāle saulē vīst un smaržo. Zāle ap māju ir nopļauta* (fin. f.).

2. Darbības vārdu iedalījums pēc formas un nozīmes

Pēc formas un nozīmes darbības vārdus iedala **tiešajos** un **atgriezeniskajos** darbības vārdos. Tiešajiem darbības vārdiem nenoteiksmē ir galotne **-t** (*cel-t, brauk-t, domā-t, darī-t*), bet atgriezeniskajiem darbības vārdiem nenoteiksmē ir galotne **-ties** (*cel-ties, priecā-ties, peldē-ties, do-ties*) (Endzelīns II, 917–918).

Latviešu valodā daudzi darbības vārdi var būt gan tieši, gan atgriezeniski, piemēram: *mazgāt – mazgāties, celt – celties, apgāzt – apgāzties, apspriest – apspriesties, griezt – griezties.*

Dajai tiešo darbības vārdu literārajā valodā nav atbilstošu atgriezenisko darbības vārdu, piemēram: *audzēt, grimt, snigt, raudāt, sēdēt, dzert, apsveikt.* Dažos gadījumos atgriezeniskā forma iespējama tās pašas saknes darbības vārdam, kas atvasināts ar priedēkli, piemēram: *raudāt – ieraudāties, sēdēt – aizsēdēties, dzert – padzerties.*

Dajai atgriezenisko darbības vārdu literārajā valodā nav atbilstošu tiešo darbības vārdu, piemēram: *brīnīties, cīnīties, gadīties, priecāties, lepoties, rāpties, sūroties.*

2.1. Atgriezenisko darbības vārdu veidošanās

Atgriezeniskie darbības vārdi veidojušies, tiešajiem darbības vārdiem saaugot ar senu refleksīvu vietniekvārdu *sī* ('sevi', 'sev') (Endzelīns II, 903, 915–916; Mllvg I, 554). Priedēkļa verbos refleksīvais vietniekvārds senāk

atradies starp priedēkli un sakni, bet bezpriedēkļa formām pievienojies beigās. Aiz priedēkļa iesprausto refleksīvo *-si-* (vai arī *-s-*, *-sa-*, *-za-*) rāda tautasdziesmas un izlokšņu materiāli (Rudzīte, 141, 244, 383), piemēram: *sasatikt, nosmazgāt, atsapūst*.

Tāli dzīvoj' mana mīļā, Es nevaru sasatikt. Jemšu stallī sirmu zirgu, Jāšu mīļās apsavērt. (T.dz.)

Senais refleksīvais elements *-s-* aiz priedēkļa saglabājies vēl tādos literārās valodas vārdos kā *iz-s-alkt*, *sa-s-kaisties*, *sa-s-tapt*, *pie-s-karties*.

Mūsdienu literārajā valodā atgriezenisko formu darināšanas veids ar iespraustu refleksīvo vietniekvārdu vairs nav dzīvs. Refleksīvais elements *-s-* ir saglabājies tikai galotnēs.

2.2. Atgriezenisko darbības vārdu nozīmes

Atgriezeniskajiem darbības vārdiem ir vairākas leksiski semantiskās nozīmes.

1. Tieši atgriezeniskā nozīme.

Darbības vārdi apzīmē tādu darbību, kas iziet no darītāja jeb darbības subjekta un vēršas uz to atpakaļ, tātad darbības subjekts reizē ir arī darbības objekts jeb darbības uztvērējs (Mlvg I, 556), piemēram: *mazgāties - mazgāt sevi*, *ģērbties - ģērbt sevi*, *slaucīties - slaucīt sevi*, *ieslēgties - ieslēgt sevi*.

Citur skrien baroties stirnas, citur krīt āboli .. (Ā.Elksne.) *Saule mērcējās jūrā un nespēja ienirt.* (E.Līvs.)

2. Netieši atgriezeniskā nozīme.

Darbības vārdi izsaka darbību, kas notiek darbības veicēja (darbības subjekta) labā, un atgriezeniskajam elementam te ir datīva nozīme, piemēram: *apauties* (apaut *sev*) *zābakus*, *iegādāties* (iegādāt *sev*) *mēbeles*, *apsieties* (apsiet *sev*) *lakatu*.

Tieši šādu viņš bija iztēlojies atgriešanos .. (E.Līvs.)

3. Savstarpējas darbības nozīme.

Ar darbības vārdu nosauktā darbība vai process iziet no diviem vai vairākiem darītājiem un pamīšus pāriet uz viņiem atpakaļ (Mllvg I, 557), piemēram: *rāties, bārties, plūkties, iepazīties, saskatīties.*

Vējš ar mežu naktī sarunājas ... (Ā.Elksne.) *Durvīs gandrīz saskrienos ar Valteru.* (R.Ezera.)

4. Aktivitātes nozīme.

Darbības vārdi izsaka darītāja aktīvas psihiskas norises vai stāvokļus (*klausīties, apņemties, rūpēties, vēlēties, uzmanīties*) vai arī apzīmē ārējus procesus vai norises (*griezties, viņloties, laistīties*).

Mēs paraugāmiens viens otrā, nesacīdami neko. (R.Ezera.) *Es skatījos tad uz baltajiem kokiem bez domām un ilgām ..* (J.Akuraters.)

5. Darbības patstāvīguma nozīme.

Darbības vārds nosauc patstāvīgu procesu vai darbību, kuras rezultātā notiek pārmaiņas ar darbības veicēju (Mllvg I, 560), piemēram: *aizcirsties, atvērties, aizdarīties, iedurties, iesmelgties.*

Šonakt izšķīlās ziedi – dzeltenī, pilns viss pagalms. (O.Vācietis.) *Šai mirklī lidmašīna savvēlās uz viena spārna, un Jāņa skatiens atsītās debesu zilgmē.* (E.Līvs.)

6. Darbības pasivitātes nozīme.

Darbības vārds apzīmē pasīvu procesu, kas bieži notiek bez darītāja aktivitātes (Mllvg I, 561), piemēram: *glabāties, nolietoties, atrasties, krāties.*

Paulas lielajās, zilajās acīs krājās mītrums. (E.Līvs.)

7. Darbības pārmēra vai pārpilnības nozīme, piemēram: *pieēsties, sadzerties, izsalties, nobristies, nostrādāties, saglabāties.*

Man nepavisam negribas atkal noņemties ar ēsttīstīšanu, taču pretī nekā nebilstu. (R.Ezera.)

Atgriezenisko darbības vārdu lietojuma sfēra ir plaša, to nozīmes ir daudzveidīgas, tās var būt tuvas un ne vienmēr ir nošķiramas.

Dažkārt atgriezeniskie darbības vārdi **tiekl** lietoti **nevietā**, īpaši tās ir formas ar pasivitātes nozīmi, piemēram: *tirgū pārdodas āboli, grāmata ātri lasās, vārds lokās, šodien strādājas labi, atvēries jauns veikals*. Šādas formas latviešu valodai ir svešas un lielākoties radušās krievu valodas ietekmē (Blinkena I, 128–134; Mllvg I, 561; Skujiņa III, 65). Šādu kļūdaiņi lietotu atgriezenisko darbības vārdu vietā jāatrod citas izteiksmes iespējas, kas atbilst latviešu literārās valodas normām, piemēram: *tirgū pārdod ābolus vai tirgū tiekl pārdoti āboli; grāmatu ātri var izlasīt; vārds ir lokāms vai vārdu loka; šodien darbs veicas labi, ir atvērts jauns veikals*.

3. Darbības vārdu iedalījums pēc gramatiskā patstāvīguma

Pēc gramatiskā patstāvīguma izšķir **patstāvīgos** darbības vārdus un **palīgdarbības** vārdus.

Patstāvīgie darbības vārdi izsaka darbību, stāvokli vai procesu, un teikumā tie tiek lietoti ar pilnu nozīmi, piemēram:

Cilvēks strādā. Putni lido pāri jūrai. Ziedi plaukst. Bērns guļ.

Palīgdarbības vārdu funkcija ir darbības vārdiem *būt, tikt, tapt, retos* gadījumos *kļūt*. Palīgnozīme šiem darbības vārdiem ir tikai tādā gadījumā, ja tos lieto:

- darāmās kārtas salikto laiku formu veidošanā, piemēram: *esmu atnācis, ir sapratis, bijām pabeiguši, būs aizbraukusi*;
- darāmās kārtas vajadzības izteiksmes vienkāršo laiku formu veidošanā, piemēram: *man ir jāmacās, tev bija jābrauc, jums būs jāceļ*;
- ciešamās kārtas vienkāršo un salikto laiku formu veidošanā, piemēram: *tiekl veikts, tiksīm ielūgti, top slavēts, kļūst satraukts, esmu mācīts, bija brīdināts*.

Visos pārējos gadījumos darbības vārdiem *būt, tikt, tapt, kļūt* no morfoloģijas viedokļa ir **patstāvīga** nozīme, piemēram:

Drīz **būšot** sniegs Un tevis vairs **nebūšot** Taigas būdā Pie Vienatnes
upes. (I.Ziedonis.) Uz teātri es **tieku** reti. Vērojām, kā **top** jaunā celtne.
Mēs **kļūstam** vecāki.

4. Darbības vārdu iedalījums pēc nozīmes un saistījuma ar citiem vārdiem

Pēc nozīmes un saistījuma ar citiem vārdiem darbības vārdus iedala **pārejošos** jeb **transitīvos** darbības vārdos un **nepārejošos** jeb **intransitīvos** darbības vārdos. Darbības vārdu pārejošā vai nepārejošā nozīme ir reizē leksiska, sintaktiska un morfoloģiska pazīme.

Darbības vārdiem nav īpašu morfoloģisku formu, kas rādītu darbības pārejamības vai nepārejamības nozīmi. Šo nozīmi nosaka darbības vārda sintaktiskais saistījums ar citiem vārdiem (Ozola Ā. III, 216–217).

4.1. Pārejošie darbības vārdi

Pārejošie darbības vārdi izsaka darbību, kas izriet no darbības veicēja (darbības subjekta) un pāriet uz darbības uztvērēju (darbības objektu). Parasti darbības uztvērējs ir izteikts ar deklinējamu vārdu akuzatīvā bez prievārda, piemēram: **lasīt** grāmatu, **skaldīt** malku, **adīt** cimdus, **kopt** slimnieku.

Dažkārt darbības objekts var būt lietvārds ģenitīvā, piemēram: **alkt** slavas, **lūgt** padoma, **ilgoties** miera.

Tāad pārejošo darbības vārdu gramatiskā pazīme ir papildinātājs akuzatīvā bez prievārda vai, dažos gadījumos, ģenitīvā.

Dažos gadījumos pārejamības nozīme ir visai ierobežota. Tā izpaužas frazeoloģiskās vārdkopās, kur objekts atkārtoti to pašu nojēgumu, kas ietverts verba saknē, piemēram: **sapņot** sapni, **dzīvot** dzīvi, **dziedāt** dziesmu. Pārejamības raksturs ir arī darbības vārdu savienojumiem ar izplatījuma, laika un satura akuzatīvu, piemēram: **iet tālu ceļu**, **kāpt kalnu**, **gulēt miegu**, **sēdēt stundu**, **braukt visu nakti**.

Pārejošo darbības vārdu semantika ir visai plaša. Visbiežāk sastopamas šādas nozīmes.

1. Konkrētas darbības nozīme: darbība vērsta uz kādu konkrētu priekšmetu un rada šai priekšmetā pārmaiņas, piemēram: *rakt zemi, slaucīt grīdu, kalt dzelzi, skaldīt malku*. Konkrētas darbības nozīme ir arī tiem pārejošajiem darbības vārdiem, kuriem objekts norāda uz darbības rezultātu, piemēram: *cept maizi, adīt jaku, stādīt mežu*.

2. Abstraktas darbības nozīme, piemēram: *mīlēt dzimteni, glabāt noslēpumu, apgūt iemaņas, atcerēties bērnību*.

4.2. Nepārejošie darbības vārdi

Nepārejošie darbības vārdi izsaka darbību, kas savā nozīmē ir pilnīga bez darbības uztvērēja (darbības objekta). Tie neprasa sev pievienot papildinātāju akuzatīvā vai ģenitīvā, piemēram: *skanēt, ziedēt, plaukt, priecāties, nogurt, rāties, snigt, vīst*.

Nepārejošo darbības vārdu semantika ir dažāda. Galvenās ir šādas nozīmes:

1. Kustības nozīme telpā: *sekot, jāt, jogot, ripot, krist, sabrukt*.
2. Fizisks vai psihisks stāvoklis: *drebēt, valdēt, trokšņot, skumt, sērot*.
3. Dažādi procesi un norises: *līt, snigt, dzeltēt, plaukt, bālet, pelēt, smaržot, skanēt*.

Dažu darbības vārdu pārejamība un nepārejamība var mainīties. Diezgan daudz ir tādu darbības vārdu, kas atkarībā no konteksta var būt gan pārejoši, gan nepārejoši. Tieši darbības vārda leksiskā nozīme ir tā, no kā atkarīga darbības vārda izteiktās darbības nepieciešamība saistīties vai nesaistīties ar papildinātāju akuzatīvā bez prievārda (Ozola Ā.III, 218). Tā, piemēram, darbības vārdi *lasīt, redzēt, dziedāt* savā pamatnozīmē ir pārejoši, jo katram no tiem var pievienot papildinātāju akuzatīvā (*lasīt grāmatu, redzēt izrādi, dziedāt dziesmu*), taču šo pašu darbības vārdu nozīme citā kontekstā var būt pilnīga arī bez papildinātāja, piemēram: *bērns labi lasa, cilvēks slikti redz, meitene dzied skaļi*. Šajā gadījumā šie darbības vārdi apzīmē procesu, kam nav darbības uztvērēja akuzatīvā formā, un tāpēc ir uzlūkojami par nepārejošiem (Mīlvg I, 550–551).

5. Darbības vārdu iedalījums pēc locīšanas īpatnībām

Darbības vārdu maiņu laikos, personās un skaitļos sauc par konjugēšanu (locīšanu). Pēc locīšanas īpatnībām izšķiramas divas darbības vārdu grupas – **regulāri** lokāmie darbības vārdi jeb **kārtņie** darbības vārdi un **neregulāri** lokāmie jeb **nekārtņie** darbības vārdi. Pie kārtņajiem darbības vārdiem pieder viss lielais darbības vārdu vairums. Nekārtņie darbības vārdi ir trīs pirmatnīgie vārdi *būt, dot, iet* un visi no šiem vārdiem ar piedēkļiem atvasinātie vārdi, kā arī attiecīgi atgriezeniskie darbības vārdi, piemēram: *nebūt, pārdot, aizdot, iedot, sadot, nepadoties, aiziet, pieiet, apieties*.

Pēc darbības vārdu formu veidošanas kopīgajām pazīmēm visus **kārtņos** darbības vārdus iedala trijās **konjugācijās**. Konjugācijas nosaka pēc trīs pamatcelmiem – pēc nenoteiksmes, pēc tagadnes un pagātnes celmiem. Svarīga loma konjugāciju grupējumā ir celmu **piedēkļiem**. Konjugāciju klasifikācijā nekādas nozīmes nav piedēkļiem.

5.1. Pirmā konjugācija

Pie 1. konjugācijas pieder visi pirmatnīgie darbības vārdi, kā arī tie darbības vārdi, kas no pirmatnīgajiem darbības vārdiem atvasināti ar piedēkļiem. 1. konjugācijas darbības vārdiem **nenoteiksmes celmā nav piedēkļu**, piemēram: *rak-t, sāk-t, nogrim-t, panāk-t, cel-ties, aizsteig-ties, atkāp-ties*.

Pēc tagadnes celma pazīmēm 1. konjugācijas darbības vārdi ir iedalāmi vairākās grupās. Latviešu valodas gramatikās ir pazīstams dalījums **piecās** grupās (piem., Cepļīte, Cepļītis, 77; Gailums, Vilāns, 149–168; Mllvg I, 667–675; Pauliņš u.c., 96–99) un dalījums **trijās** grupās (Latv. val. 9.-11.kl., 130–133). Iedalījums piecās grupās zināmā mērā ir vēsturisks, jo tas pamatojas uz senākām darbības vārdu formām, kas mūsdienās fonētiskā sastāva ziņā mainījušās. Šajā grāmatā 1. konjugācijas darbības vārdi tiek iedalīti trijās

grupās, jo šāds iedalījums ir tuvāks mūsdienu literārās valodas darbības vārdu tagadnes formu sastāvam.

Lai noteiktu 1. konjugācijas grupas, jāsalīdzina nenoteiksmes celms ar tagadnes celmu.

1. grupa

1. Pie 1. grupas pieder tādi darbības vārdi, kam **nenoteiksmes celms ir tāds pats kā tagadnes celms**. Tie ir darbības vārdi ar nepārveidotu nenoteiksmes celmu tagadnē, piemēram: *aug-t – aug-u, nāk-t – nāk-u, atnes-t – atnes-u, aizbēg-t – aizbēg-u*.

2. Pie 1. grupas pieder arī tādi darbības vārdi, kam **nenoteiksmes celmā notikušas fonētiskas pārmaiņas**, bet tagadnes celms ir senais fonētiski nepārveidotais celms. Te minami vairāki gadījumi:

- nenoteiksmes celmā galotnes priekšā līdzskaņi [t], [d] mijušies ar [s] (Laua I, 91–92): *mes-t* (< *met-t*) – *met-u*, *sis-t* (< *sīt-t*) – *sīt-u*, *ēs-t* (< *ēd-t*) – *ēd-u*, *ves-t* (< *ved-t*) – *ved-u*;
- nenoteiksmes celmā garais patskanis radies no sena tautosillabiska savienojuma (*I < in*) (Latv. val. 9.–11.kl., 131): *mī-t* – *min-u* (sal. liet. *minti*), *pī-t* – *pin-u* (sal. liet. *pinti*);
- nenoteiksmes celmā divskanis [ie] radies no senāka [ei], (*ie < ei*) (Endzellīns II, 59–60): *lie-t* < *lei-u* (*lej-u*), *smie-t* < *smei-u* (*smej-u*);

2. grupa

Pie 1. konjugācijas 2. grupas pieder tie darbības vārdi, kuriem tagadnes celmā ir notikušas fonētiskas pārmaiņas, tātad tagadnes celms fonētiski atšķiras no nenoteiksmes celma:

- tagdanes celmā notikusi saknes patskaņu mija (Laua II, 74–75): *lik-t* – *liek-u*, *aizmīg-t* – *aizmieg-u*;
- tagadnes celmā ir garš patskanis vai divskanis, kas radies no skaņu savienojumu pārveidojumiem:

a - uo (< *an*) *rak-t* – *ruok-u* (< *ranku*); *tap-t* – *tuopu* (< *tanpu*),

tāda paša tipa darbības vārdi ir *lakt*, *plakt*, *rast*, *smakt*;

i - ī (< in) kris-t – krīt-u (< krintu); patik-t – patīk-u (< patinku),

tāda paša tipa vārdi ir *lipt, mist, apnikt;*

u - ū (< un) jus-t – jūt-u (< juntu), spruk-t – sprūk-u (< sprunku),

tāda paša tipa darbības vārdi ir *brukt, drupt, jukt, klupt, mukt, rukt, sust;*

ī - ie (< en) tik-t – tiek-u (< tenku);

- dažiem darbības vārdiem nenoteiksmes celma garais patskanis [ī] tagadnes celmā pārveidots par [ij], lai novērstu hiātu (gara un īsa patskaņa atrašanos blakus (ī > ij): *mī-t > mī-u > mij-u; rī-t > rī-u > rij-u; vī-t > vī-u > vij-u;*

- tagadnes celms veidots ar [j] noteikto līdzskaņu miju (Laua II, 87):

p - pj kāp-t – kāpj-u, kop-t – kopj-u

b - bj glāb-t – glābj-u, ģērb-t – ģērbj-u

m - mj lem-t – lemj-u, stum-t – stumj-u

k - c brauk-t – brauc-u, sveik-t – sveic-u

g - dz lūg-t – lūdz-u, beig-t – beidz-u

s - š dzēs-t – dzēš-u, els-t – elš-u

z - ž grauz-t – grauž-u, berz-t – berž-u

l - ļ vel-t – veļ-u, smel-t – smeļ-u

r - ņ bērt – beŗ-u, ar-t – aŗ-u¹

t - š cies-t (ciet-a) – cieš-u, cens-ties (cent-ās) – cenš-os

d - ž lais-t (laid-a) – laiž-u, grūs-t (grūd-a) – grūž-u²

3. grupa

1. konjugācijas 3. grupas darbības vārdu tagadnes celmu veido no nenoteiksmes celma ar piedēkļiem *-n-, -j-, -st-*. Tā ir grupa ar piedēkli tagadnes celmā, piemēram: *sie-t – sie-n-u, skrie-t – skrie-n-u, jā-t – jā-j-u, grim-t – grim-st-u, slāp-t – slāp-st-u.*

¹ Mīkstinātais līdzskanis [ĵ] mūsdienu literārajā valodā nav obligāts, rakstos to neatspoguļo.

² Šiem darbības vārdiem nepārveidots nenoteiksmes celma beigu līdzskanis ir vienkāršās pagātnes celmā.

Jāiegaumē, ka līdzskaņi *s, z, t, d* tagadnes celma piedēkļa *-st-* priekšā zūd (Laua II, 96), piemēram: *plīš-u – plī(s)-st-u – plī-st-u, lūz-u – lū(z)-st-u – lū-st-u, kalt-u – kal(t)-st-u – kal-st-u, klīd-u – klī(d)-st-u – klī-st-u*.

Darbības vārdam *aut* tagadnes formas tiek lietotas gan ar piedēkli *-n-*, kas ir vecāks (*es au-n-u, tu au- n, viņš au-n*) (LVPPV111), gan ar piedēkli *-j-* (*es au-j-u, tu au-j, viņš au-j*). Piemēri:

Apaun kājas, aizvedīšu! (I.Ziedonis.) Svētdienas rītā Paulis svīlpodams *aujas* zābakos .. (I.Indrāne.)

5.2. Otrā konjugācija

Pie 2. konjugācijas pieder darbības vārdi, kam nenoteiksmē ir piedēkļi *-ā-, -ē-, -ī-, -o-[-uo-]*. Tagadnes celms veidots ar piedēkli *-j-*, piemēram: *dom-ā-t – dom-ā-j-u, maks-ā-t – maks-ā-j-u, kalt-ē-t – kalt-ē-j-u, klus-ē-t – klus-ē-j-u, med-ī-t – med-ī-j-u, zelt-ī-t – zelt-ī-j-u, og-o-t – og-o-j-u, šūp-o-t – šūp-o-j-u*.

Pie 2. konjugācijas pieder arī darbības vārdi, kas beidzas ar paplašinātajiem piedēkļiem *-alē-* (*brauk-alē-t, tek-alē-t*), *-ajā-* (*kāp-ajā-t*), *-elē-* (*spried-elē-t*), *-uļo-* (*bēg-uļo-t*).

Pie 2. konjugācijas pieder arī darbības vārds *dabūt*.

Tagadnes un pagātnes celmi 2. konjugācijas darbības vārdiem ir vienādi, tos veido ar piedēkli *-j-*. Tā ir raksturīga pazīme, pēc kuras 2. konjugācijas darbības vārdus var atšķirt no 3. konjugācijas darbības vārdiem, piemēram:

Pašlaik es strādāju ātri. Vakar es strādāju lēni.

Tā kā 2. konjugācijas darbības vārdu tagadnes formas veido pēc viena parauga, šīs konjugācijas darbības vārdus grupās dalīt nav nepieciešams. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā 2. konjugācijas darbības vārdi ir iedalīti četrās grupās, balstoties uz to, ar kādu piedēkli atvasināts nenoteiksmes celms (Mllvg I, 675–677).

5.3. Trešā konjugācija

Pie 3. konjugācijas pieder darbības vārdi, kam nenoteiksmē ir piedēkļi *-ī, -inā-, -ē-, -ā-*, piemēram: *las-ī-t, sveic-inā-t, stāv-ē-t, dzied-ā-t*.

Darbības vārdiem ar piedēkļiem *-ē-, -ī-, -ā-* tagadnes celmu veido, atmetot nenoteiksmes celma piedēkli (*stāv-ē-t – stāv-u, dzied-ā-t – dzied-u, las-ī-t – las-u*); darbības vārdiem ar *-inā-* tagadnes celmā tiek atmests piedēkļa beigu patskanis *ā* (*sveic-inā-t – sveic-in-u, viz-inā-ties – viz-in-os*).

Pagātnes celmu 3. konjugācijas darbības vārdiem veido tāpat kā 2. konjugācijas darbības vārdiem (sk. 233.lpp.). Tātad tagadnes un pagātnes celmi 3. konjugācijas darbības vārdiem ir atšķirīgi. Tā ir raksturīga 3. konjugācijas darbības vārdu pazīme, kas palīdz atšķirt tos no 2. konjugācijas darbības vārdiem, piemēram: *zied-ē-t – zied-u – zied-ē-j-u, gaid-ī-t – gaid-u – gaid-ī-j-u, audz-inā-t – audz-in-u – audz-inā-j-u*.

3. konjugācijas darbības vārdus iedala divās grupās.

1. grupa

Pie 1. grupas pieder darbības vārdi, kam nenoteiksmē ir piedēkļi *-ī, -inā-* (izskaņas *-ī, -īties, -ināt, -ināties*), piemēram: *gaid-ī-t, pild-ī-t, šaub-ī-ties, svaid-ī-ties, kūp-inā-t, mier-inā-t, turp-inā-ties, līdz-inā-ties*.

Pie 3. konjugācijas 1. grupas pieder darbības vārds *zināt*. Tas uzskatāms par izņēmumu šinī grupā, jo nenoteiksmes celma piedēklis ir *-ā-*. Kopš seniem laikiem svārstījusies šī darbības vārda paradigma, tagadnes 3. personā ir lietotas paralēlformas *zina* un *zin*, bet daudzskaitļa 1. un 2. personā *zinām* un *zinam*, *zināt* un *zinat*. Arī dažādās gramatikās ir bijuši atšķirīgi viedokļi par šī darbības vārda paradigmu (Blinkena III, 133–135).

Mūsdienās par normu atzīts šī darbības vārda formu lietojums pēc 3. konjugācijas 1. grupas parauga, tātad 3. personā ir galotne *-a* (viņš *zin-a*), bet daudzskaitļa 1. un 2. personā galotnē garais *ā* (mēs *zin-ām*, jūs *zin-āt*). Paralēlformas *zin* // *zina* literārajā valodā nav vēlamas (LVPPV 869).

2. grupa

Pie 3. konjugācijas 2. grupas pieder darbības vārdi, kuriem nenoteiksmē ir piedēklis *-ē* (*grib-ē-t, dzird-ē-t, skan-ē-t*) un darbības vārdi ar piedēkli *-ā* (*dzied-ā-t, raud-ā-t*).

5.4. Paralēli lokāmie darbības vārdi

Daži darbības vārdi mūsdienu literārajā valodā tiek lietoti gan kā 2. konjugācijas, gan kā 3. konjugācijas darbības vārdi. Darbības vārdu paralēlisms izpaužas tagadnes formās.

Vislielākās svārstības konstatējamas dažiem darbības vārdiem, kas beidzas ar *-īt*: *cienīt, mērit, pelnīt, pētīt, veltīt, vēīt* (Bāliņa, Miķelsons, 101; Mllvg I, 676, 680). Darāmās kārtas vienkāršajā tagadnē šiem darbības vārdiem iespējamas 2. un 3. konjugācijas paralēlformas.

Locīšanas paraugs īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē

2. konjugācija	3. konjugācija
es pētīj-u	es pēt-u
tu pētī-Ø	tu pēt-i
viņš pētī-Ø	viņš pēt-a
mēs pētīj-am	mēs pēt-ām
jūs pētīj-at	jūs pēt-āt
viņi pētī-Ø	viņi pēt-a

Abu konjugāciju paralēlformas minētajiem darbības vārdiem uzrādītas arī Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā (1995). Dažkārt valodas praksē vienam un tam pašam darbības vārdam vērojams paradigmu jaukums. Tā, piemēram, runā *es pētu, tu pēti* (3.konjugācija), bet *viņš pētī* (2.konjugācija).

Jāatceras, ka tiem darbības vārdiem, kuriem saknē ir *e, ē* skaņas, ja tos lieto pēc 3. konjugācijas parauga, šīs skaņas ir izrunājamas plati, izņemot vienskaitļa 2. personas formu (*es pētu, viņš velta, mēs vēstām, jūs veltāt*).

No darbības vārdiem, kas nenoteiksmē beidzas ar **-ēt**, 2. un 3. konjugācijas formas mūsdienās ir vārdiem *bālet* un *pelet* (LVLLV, 17, 588).

Līdzīgs paralēlisms vērojams darbības vārda **sargāt** tagadnes formu lietojumā: blakus 2. konjugācijas formām *es sargāju, tu sargā, viņš sargā* sastopamas 3. konjugācijas formas *es sargu, tu sargi, viņš sarga* (LVPPV 702).

Mūsdienu literārajā valodā 2. konjugācijas formām ir tendence izzust un daudzi svārstīgie darbības vārdi ir iekļāvušies 3. konjugācijas paradigmā. Te var minēt tādus darbības vārdus kā *cerēt, mīlēt, precēties, ausīties, pelnīt, postīt, sirdīties, zvanīt u.c.* (Bāliņa, Miķelsone, 101–102; MIlvg I, 676–677, 679).

Pāreja no vienas konjugācijas otrā ir norisinājusies pakāpeniski. Dažas 2. konjugācijas formas, ko tagad aktīvi vairs nelieto, nereti sastopamas vecākajā daiļliteratūrā, piemēram:

Kristīne satvēra viņas abas rokas un spieda tās pret savu pieri. "Ak mammī, necerē vis labāk, mammī! Necerē vis! (R.Blaumanis.) Piepeši viņš [Edgars] sacīja, noliekdamies uz priekšu: "Krištin, mums abiem jāprecējas." (R.Blaumanis.)

Darbības vārdam *sēdēt* ir paralēlformas vienas konjugācijas robežās – blakus tagadnes formām *es sēžu, tu sēdi, viņš sēž* sastopamas arī formas *es sēdu, tu sēdi, viņš sēd* (Bāliņa, Miķelsone, 102–103). Piemēri:

.. zaļā pļavmalē pavēnī vecā pirtiņa sēd. (F.Bārda.) Tagad viņš [Edžiņš] sēž man pie kājām, rotaļādamies uz grīdas kā suņuks .. (R.Ezera.)

5.5. Nekārtnie darbības vārdi

Nevienā no trim konjugācijām neiederas pirmatnīgie darbības vārdi *būt, dot, iet* un visi no šiem trim vārdiem atvasinātie darbības vārdi, kā arī attiecīgie atgriezeniskie darbības vārdi (sk. 211.lpp.) Tie ir nekārtnie darbības vārdi, kas no pārējiem darbības vārdiem atšķiras gan ar tagadnes un pagātnes celmu, gan ar personu formu veidojumu. Tagadnes un pagātnes celmos, kā arī

personu formās šiem darbības vārdiem ir vērojams supletīvisms – saknes maiņa.

Blakus nenoteiksmei *būt* ir tagadnes celms resp. sakne *es-* (*es-mu*¹, *es-i*, *es-am*, *es-at*), pagātnes celms *bij-* (*bij-u*, *bij-i*, *bi-ja*, *bij-ām*, *bij-āt*).

Darbības vārda *dot* tagadnes celms ir *dod-* (*dod-u*, *dod*, *dod-am*, *dod-at*) un pagātnes celms *dev-* (*dev-u*, *dev-i*, *dev-a*, *dev-ām*, *dev-āt*).

Darbības vārda *iet* tagadnes celms ir *ej-* (*ej-u*, *ej*, *ej-am*, *ej-at*), pagātnes celms *gāj-* (*gāj-u*, *gāj-i*, *gāj-a*, *gāj-ām*, *gāj-āt*).

Arī viena un tā paša darbības vārda personu formām ir atšķirīgas saknes. Tā blakus darbības vārda *būt* 1. un 2. personas formām *esmu*, *esi* ir 3. personas forma *ir*; no *iet* blakus 1. un 2. personai *ēju*, *ej* ir 3. persona *iet*.

Dažādi ir darinātas nekārtno darbības vārdu noliegtās formas. Darbības vārda *nebūt* 1. un 2. personas formas veido, pievienojot negāciju *ne-* personas formai - *es neesmu*, *tu neesi*, *mēs neesam*, *jūs neesat*, bet 3. personā ir forma *nav* (*viņš nav*, *viņi nav*).

Nākotnes formas visiem nekārtnajiem darbības vārdiem veido regulāri no nenoteiksmes celma, pievienojot nākotnes formveidotājus piedēkļus -s- vai -š-: *bū-š-u*, *do-s-i*, *ie-s*, *ie-s-im*. Regulāri no attiecīgajiem pamatcelmiem darina arī divdabjus, piemēram: *būdams*, *iedams*, *ejošs*, *gājis*, *devis*, *iets*, *dots*, *ejams*, *dodams*, *dodot*, *ejot*. +

Nekārtno darbības vārdu formu īpatnības nav pamatojamas no mūsdienu formu darināšanas viedokļa. Izskaidrojums tām meklējams valodas vēsturē, un tās tiek aplūkotas vēsturiskās gramatikas kursā.

V. Veida kategorija

Veida kategorija raksturo ar darbības vārdu izteikto darbību kā ierobežotu, pabeigtu vai arī neierobežotu, nepabeigtu (Milvg I, 564), piemēram:

¹ Pirmās personas formā *esmu* ir saglabājusies senā galotne -*mu* (Milvg I, 682).

lasīt grāmatu, audzēt labību – ilgstoša, nepabeigta darbība, *izlasīt grāmatu, izaudzēt labību* – pabeigta darbība.

Latviešu valodā darbības vārdus iedala **pabeigta** un **nepabeigta** veida jeb **perfektīvos** un **imperfektīvos** darbības vārdos (lat. *perfectus* "pabeigts", *imperfectus* "nepabeigts"). Uz pabeigtu, ierobežotu darbību parasti norāda priedēklis. Bezpriedēkļa darbības vārdi parasti apzīmē nepabeigtu darbību. Veida kategorija iespējama tikai tādā darbības vārdu sistēmā, kur vienam veidam var nostatīt pretī otru veidu, t.i., tiem darbības vārdiem, kas izsaka nepabeigtu darbību, nostatīt pretī tās pašas nozīmes darbības vārdus, kas izsaka pabeigtu darbību. Šādu savstarpējo atbilstību sauc par **veidu korelāciju**.

Nav vienotu uzskatu par to, vai darbības vārda veids ir gramatiskā kategorija, vai derivatīva un leksiskā kategorija (Endzelīns II, 956–964; MIlvg I, 564 – 575; Nitiņa I, 204; Kalnača III, 248–251). Šo dažādo uzskatu pamatā ir tas, ka latviešu valodas priedēkļiem ir gan vārddarināšanas (derivatīvas), gan formveidošanas funkcijas. Tā, piemēram, darbības vārds *braukt* apzīmē ilgstošu, nepabeigtu darbību. Šim darbības vārdam var pievienot dažādus priedēkļus: *iebraukt, izbraukt, sabraukt, uzbraukt, pārbraukt, nobraukt* u.c. Šajā gadījumā tiek darināti jauni vārdi, kuru leksiskā nozīme atšķiras no pamatvārda *braukt* nozīmes. Vienlaikus visi priedēkļi norāda uz pabeigtu darbību, tālād starp bezpriedēkļa darbības vārdu un priedēkļa darbības vārdiem pastāv veidu korelācija (savstarpējā atbilstība) un izpaužas veida kategorija.

1. Nepabeigta veida (imperfektīvie) darbības vārdi

Imperfektīvie darbības vārdi izsaka ilgstošu, nepabeigtu darbību, ilgstošu procesu vai stāvokli, piemēram: *saukt, skriet, zīmēt, vīst, slimot*.

Imperfektīvie parasti ir darbības vārdi, kuriem **nav priedēkļu**, piemēram:

Stāv saule debesīs. **Sit** sirds. No magoņsarkanuma dullums **dūmo** ..

(J.Peters.) *Tikai tad, kad nomalē es tieku, Kur no dārziem vēji maržas nes, Priecīgs pieri es pie smiltīm lieku Un zem rokas ņemu ābeles.*

(A.Čaks.)

Pie imperfektīvajiem darbības vārdiem tomēr pieder arī daži prefiksāli atvasinājumi.

- Tie ir tādi darbības vārdi, ko bez priedēkļiem parasti nelieto, piemēram: *apnikt, pazīt, aplaimot, atjaunot, pielāgot, atgādināt*.
- Imperfektīvi ir tādi prefiksāli darbības vārdi, kuru nozīme stipri atšķiras no atbilstošo bezpriedēkļu darbības vārdu nozīmes, piemēram: *pārdot, piedot* (sal. ar *dot*), *pārstāvēt, piestāvēt, pastāvēt* (sal. ar *stāvēt*), *uzdzīvot* (sal. ar *dzīvot*), *palikt* (sal. ar *likt*).

2. Pabeigta veida (perfektīvie) darbības vārdi

Perfektīvie darbības vārdi izsaka ierobežotu vai pabeigtu darbību vai arī norāda uz procesu vai stāvokli kā uz kaut ko pabeigtu, piemēram: *sasaukt, aizskriet, uzzīmēt, novīst, izslimot*.

Perfektīvo darbības vārdu pazīme ir **priedēklis**, piemēram:

*No Liepājas gaisa var **uzbūvēt** torni .. No Liepājas smiltīm var **uzburt** sev pili .. Uz Liepājas liepām var **uzrakstīt** dzeju .. Tur, Liepājas naktīs, var **nogremdēt** sevi .. Ar Liepājas dūri var **sadragāt** mūri ..* (J.Peters.)

Priedēkli var pievienot gandrīz katram bezpriedēkļa darbības vārdam, tāpēc perfektīvi var būt viss lielais darbības vārdu vairums.

No veidu korelācijas viedokļa darbības vārdu priedēkļiem ir divējāda nozīme.

1. Priedēkļi darbības vārdus tikai **perfektīvē**, nepiešķirot tiem nekādu citu leksisko nozīmi (Staltmane, 13–14), piemēram: *darīt – padarīt, pirt – nopirt, gurt – nogurt, maksāt – samaksāt, tumst – satumst, risināt – atrisināt*.

Šādos gadījumos priedēklim nav cita uzdevuma kā formāli norādīt darbības vārda pabeigtības nozīmi. Tikai pabeigtības nozīmē biežāk tiek lietoti priedēkļi *pa-* (*pabeigt, pasacīt, pateikt, pazust, paziņot*), *no-* (*nobiedēt, nobālēt, nozust, nogurt, novīst*), *sa-* (*salabot, samaksāt, sabojāt, sarīkot*), *iz-* (*izbeigt, izcept, izturēt, izlabot*).

2. Priedēkļi darbības vārdus ne tikai perfektīvē, bet arī **modificē**, t.i., piešķir tiem citu leksisku nozīmi (vietas, virziena nozīmi) salīdzinājumā ar

patatvārdus (Staltmane, 12–13), piemēram: *krist – nokrist, pārkrist; kāpt – izkāpt, pārkāpt, uzkāpt; skriet – izskriet, ieskriet, uzskriet*.

Ir bezpriedēkļa darbības vārdi, kuru semantika ir tāda, ka tie nosauc pabeigtu, ierobežotu darbību. Parasti tie ir internacionālas cilmes darbības vārdi, piemēram: *adresēt, akcentēt, bankrotēt, citēt, fiksēt, informēt, komentēt, konstatēt, likvidēt, meliorēt, orientēties, precizēt, reaģēt, reģistrēt, restaurēt, startēt*. Šādiem darbības vārdiem *nevajadzīgi tiek pievienoti priedēkļi*, visbiežāk priedēklis *no-* (*noadresēt, nobankrotēt, nocitēt, nofiksēt, nokomentēt, nokonstatēt, nolikvidēt, noprecizēt, noreagēt, nostartēt*), kā arī priedēkļi *at-* (*atrestaurēt*), *iz-* (*izakcentēt*), *pa-* (*painformēt, pakomentēt*), *pie-* (*piefiksēt, pieregistrēt*) (Freimane I, 157). Šādu prefiksālu darbības vārdu lietojumam ir savs pamats – acīmredzot bezpriedēkļa darbības vārdā pabeigtības nozīme nav pietiekami spilgti jūtama, tāpēc valodas lietotāji vēlas šo pabeigtību akcentēt, lietojot priedēkli, kā tas latviešu valodas darbības vārdu sistēmā parasts (Kalnača III, 250–251).

Priedēkļi *no-*, *pa-*, *pie-* ir *lieki* arī dažos latviskās cilmes vārdos, piemēram: *novienkāršot, nopamatot, noraksturot, paturpināt, paraksturot, piepacelt* (Freimane I, 158).

Perfektīvajiem darbības vārdiem, kuriem priedēklī ietverta vietas vai virziena nozīme, atbilst īpašas imperfektīvas formas – bezpriedēkļa darbības vārda sakopojums ar apstākļa vārdu, turklāt apstākļa vārds nozīmes ziņā līdzinās atbilstošā perfektīvā darbības vārda priedēklim, piemēram: *atņemt ņemt nost, pārcelt – celt pāri, aizvērt – vērt ciet, apgāzt – gāzt apkārt, atgriezt – griezt nost, pienākt – nākt klāt*.

Imperfektīvais darbības vārds kopā ar apstākļa vārdu izsaka gandrīz tādu pašu pabeigtu darbību kā attiecīgais perfektīvais darbības vārds. Šāds izteiksmes veids latviešu valodā ir visai parasts, īpaši īstenības izteiksmes tagadnes formās un pavēles izteiksmē, piemēram:

Es tieši uz ielas eju tev klāt, Es gribu ar tevi parunāt .. (I.Ziedonis.)

Arnis kāpj nost no skatuves. (Ē.Kūlis.) *Bet es ceļos kājās un ņemu nost no plaukta mantas.* (R.Ezera.) *Labdien, labdien! Nāciet tik iekšā! ..* (A.Jakubāns.)

Līdz šim morfoloģijā veida kategorijas izpausme ir aplūkota galvenokārt no formālā viedokļa, par veida kategorijas rādītāju uzskatot priedēkļa esamību vai neesamību. Taču pabeigta un nepabeigta veida nozīme nav tikai darbības vārda gramatiskā pazīme, tai ir arī kontekstuāla izpausme. Atkarā no konteksta darbības vārds var izteikt gan pabeigtu, gan ilgstošu darbību (Kalnača III, 249). Šādi divveidu darbības vārdi var būt gan ar priedēkļiem, gan bez priedēkļiem, piemēram: *pārdot – Vakar tirgū visu dienu pārdeva vīnogas* (ilgstoša darbība), *Vakar tirgū pārdeva visas vīnogas* (pabeigta darbība).

Minētie piemēri rāda, ka ilgstošas un pabeigtas darbības nozīme saistīta ar kontekstu.

IV. Kārtas kategorija

Darbības vārdu kārtā ir morfoloģiski sintaktiska kategorija. Tā izpaužas darbības vārda spējā izteikt sakarus starp darbības veicēju (darbības subjektu) un darbības uztvērēju (darbības objektu). Darbība var iziet no darbības veicēja jeb no darbības subjekta un būt vērsta uz kādu uztvērēju jeb darbības objektu, piemēram:

Es (darb. subjekts) *rakstu vēstuli* (darb. objekts). *Brālis* (darb. subjekts) *remontē mašīnu* (darb. objekts).

Darbības subjekts var būt neatklāts, piemēram:

Ziemas vakaros agri satumst.

Var būt nosaukts tikai darbības objekts, piemēram:

Zeme tiek arta. Logs ir atvērts.

Latviešu valodā darbības vārdam ir divas kārtas: darāmā kārtā un ciešamā kārtā.

1. Darāmā kārtā

Darāmā kārtā jeb aktīvs ir viena no trim senajām darbības vārdu kārtām, kas saglabājusies no indoeiropiešu pamatvalodas.

Darbības vārds darāmajā kārtā parasti apzīmē tādu darbību, kas iziet no darbības veicēja un pāriet uz darbības uztvērēju, piemēram:

Arnis atstāj Montu plāna vidū, pakampj no sola trompeti .. trompete izkļiedz pret nakts debesīm ellišķīgu smeldzi, līksmi, izaicinājumu .
(Ē. Kūlis.)

Darbības veicēja nosaukums teikumā lietots nominatīva formā, bet darbības uztvērēja nosaukums – akuzatīvā. Šādos gadījumos darbības vārds ir pārejošs.

Ja darbības vārds ir nepārejošs, tad blakus tā darāmās kārtas formām iespējams lietot tikai darbības veicēja nosaukumu, bet darbības uztvērēja nav,

piemēram:

Aiz loga aizzib pārbrauktuve .. (R.Ezera.) Smaržo bieza un tumīga tumsa. Un prožektoru gaismā Ceļmalas papeles lido. (I.Ziedonis.)

Darāmajā kārtā lietojami gan tiešie, gan atgriezeniskie darbības vārdi.

2. Ciešamā kārtā

Darbības vārds ciešamajā kārtā apzīmē tādu darbību, kurai nav minēts darbības veicējs, bet ir nosaukts tikai darbības uztvērējs, piemēram:

.. zvaigznes un varavīksnes netiek pirkas un pārdotas .. (Ā.Elksne.)

Tur lejā, kāpostdārza galā, pērnajā pavasarī bija nozāģēti daži veci vītolī. (J.Jaunsudrabiņš.)

Teikumos ar ciešamās kārtas formām lietvārds nominatīvā ir darbības uztvērējs. Darbības subjekts, no kā izriet darbība, šādās konstrukcijās nav minēts (Mllvg I, 552).

Latviešu valodā ciešamās kārtas formas veido analītiski (sk. tabulas). Šo formu pamatelements ir lokāmais ciešamās kārtas pagātnes divdabī ar izskaņām *-ts, -ta*. Vienkāršo laiku formu veidošanā izmanto palīgdarbības vārdus *tikt, tapt*, retos gadījumos *kļūt* (bērns *tiek mācīts*, filma *top uzņemta*, dzīvnieks *kļūst satraukts*); salikto laiku formu veidošanā izmanto palīgdarbības vārdu *būt* (koks *ir iestādīts*).

Ciešamās kārtas formu veidošana īstenības izteiksmē

Vienkāršie laiki

Skaitlis	Per-sona	Vienkāršā tagadne	Vienkāršā pagātne	Vienkāršā nākotne
viensk.	es tu viņš	tieku mācīts, -ta tiek mācīts, -ta tiek mācīts, -ta	tiku mācīts, -ta tiki mācīts, -ta tika mācīts, -ta	tikšu mācīts, -ta tiksi mācīts, -ta tiks mācīts, -ta
daudz-sk.	mēs jūs viņi	tiekam mācīti, -tas tiekam mācīti, -tas tiekam mācīti, -tas	tikām mācīti, -tas tikām mācīti, -tas tika mācīti, -tas	tiksim mācīti, -tas tiksit, (-iet) mācīti, -tas tiks mācīti, -tas

Saliktie laiki

Skaitlis	Persona	Saliktā tagadne	Saliktā pagātne	Saliktā nākotne
viensk.	es tu viņš	esmu mācīts, -ta esi mācīts, -ta ir mācīts, -ta	biju mācīts, -ta biji mācīts, -ta bija mācīts, ta	būšu mācīts, -ta būsi mācīts, -ta būs mācīts, -ta
daudzsk.	mēs jūs viņi	esam mācīti, -tas esat mācīti, -tas ir mācīti, -tas	bijām mācīti, -tas bijāt mācīti, -tas bija mācīti, -tas	būsim mācīti, -tas būsit, (-iet) mācīti, -tas būs mācīti, -tas

Saliktās tagadnes 3. personā palīgdarbības vārda formu *ir* mēdz izlaist, piemēram:

*Viss **veidots** tepat mežā ar cirvi un zāgi. No bezzarainiem priežu resgaļiem **izplēstas** jumta lubas, kas vēl **pārklātas** ar .. egles mizu ..*

(A.Caune.)

Ciešamās kārtas formas ir visās izteiksmēs un visos laikos. Tikai dažādās izteiksmēs ir atšķirīga šo formu aktivitāte un lietojuma apjoms.

VI. Laika kategorija

Laiks ir viena no objektīvās īstenības eksistences formām. Valodā to var atspoguļot gan ar leksiskiem, gan gramatiskiem līdzekļiem. Leksiski laika jēdzienu var izteikt ar lietvārdiem (*vakars, rīts, pusdienlaiks*), īpašības vārdiem (*agrs, šodienējs, pērnais*) un apstākļa vārdiem (*šodien, parīt, vakar*). Gramatikā laiks tiek atspoguļots darbības vārda laiku formās, kas veido laika kategoriju.

Laika kategorija raksturo ar darbības vārdu izteiktās darbības vai stāvokļa attieksmi pret runas momentu. Runas moments uzskatāms par izejas punktu gramatisko laiku iedalījumam. Gramatiskais laiks darbības vārdu formās atspoguļo objektīvo laiku, kas ir viena no objektīvās īstenības eksistences formām. Kā uz objektīvo, tā uz gramatisko laiku attiecas trīs laika dalījumi: tagadne, pagātne un nākotne (Mllvg I, 582–583). Tagadne norāda uz darbību, kas ir vienlaicīga ar runas momentu (*lasu grāmatu, laistu dārzu*), pagātne

norāda uz darbību, kas notikusi pirms runas momenta (*lasīju grāmatu, laistīju dārzu*), nākotne norāda uz darbību, kas notiks pēc runas momenta (*lasīšu grāmatu, laistišu dārzu*).

1. Vienkāršās un saliktās laika formas

Laika kategorija latviešu valodā aptver visus darbības vārdus. Darbības izpausmi laikā var diferencēt ar sešām laiku formām: ar trim vienkāršā un un trim saliktā laika formām.

Vienkāršie laiki ir tagadne, pagātne un nākotne. Šo laiku izteikšanai latviešu valodā ir īpaši morfoloģiskie līdzekļi – tagadnes, pagātnes un nākotnes celmi un attiecīgās personu galotnes.

Saliktos laikus lieto diferencētai laiku apzīmēšanai tagadnē, pagātnē un nākotnē. Ir saliktā tagadne, saliktā pagātne un saliktā nākotne. Saliktās laiku formas ir analītiskas. Darāmajā kārtā tās veido no palīgdarbības vārda *būt* tagadnes, pagātnes vai nākotnes formām un attiecīgā darbības vārda lokāmā darāmās kārtas pagātnes divdabja formas (*es esmu izlasījis, viņš bija izlasījis, tu būsi izlasījis*).

Tomēr darbības laika kategorija ir ļoti daudzveidīga, tā nav ierobežojama tikai ar sešām laika formām vien, jo katrai no tām izveidojušās vairākas nozīmes. Tās diferencēti palīdz attēlot apkārtējās pasaules daudzveidību un niansēt runātāja pausto domu (Kalnača II, 129).

Visas laiku formas var veidot kā no imperfektīvajiem, tā no perfektīvajiem darbības vārdiem, kā no nepārejošiem, tā no pārejošiem darbības vārdiem.

2. Laika formu absolūtā un relatīvā nozīme

Laika formām teikumā var būt **absolūta** un **relatīva** nozīme.

Absolūtā nozīmē gramatiskais laiks lietots tad, kad laika formās tieši izpaužas objektīvā īstenība, t.i., kad ar tagadnes, pagātnes vai nākotnes

formām norāda uz darbību, kas notiek tagadnē, pagātnē vai nākotnē (Mllvg I, 584), piemēram:

Vakar lasīju grāmatu, šodien rakstu referātu, rīt atpūtīšos.

Relatīvā nozīme gramatiskajam laikam ir tad, ja tas lietots cita laika vietā (Mllvg I, 584), piemēram: tagadnes formas lietotas nākotnes vietā (*Rīt mēs ejam uz teātri.*) vai pagātnes vietā (*Zēns vēroja, kā strādā varenā mašīna.*).

Valodniece A.Kalnača šajā sakarā runā par darbības vārdu laika formu gramatisko sinonīmiju. Viņa norāda, ka katrai darbības vārda laika formai atkarībā no konteksta var būt vairākas nozīmes, tātad laika formas var būt polisēmiskas (Kalnača I, 111–117).

VII. Izteiksmes kategorija

Izteiksmes kategorija izsaka darbības modalitāti, t.i., pauž darbības attieksmi pret īstenību, norādot uz darbību kā uz objektīvu realitāti vai arī norādot, ka darbība ir vēlama, vajadzīga vai nepieciešama (Mllvg I, 600).

Latviešu valodā ir piecas darbības vārdu izteiksmes: īstenības izteiksme, pavēles izteiksme, vajadzības izteiksme, vēlējuma izteiksme un atstāstījuma izteiksme. Īstenības izteiksme un pavēles izteiksme ir senas izteiksmes. Pārējās trīs izteiksmes izveidojušās no dažādām citām darbības vārdu formām. Tā vēlējuma izteiksmes vienkāršā forma ir vienāda ar seno supīna formu, kas mūsdienās gandrīz pilnīgi zudusi, saglabājoties tikai dažās izloksnēs. Atstāstījuma izteiksmes funkcijas ieguvis nelokāmais divdabis ar -ot. Vajadzības izteiksmes pamatā ir īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes 3. personas formā, kam pievienots *jā-* (Mllvg I, 601).

1. Īstenības izteiksme (indikatīvs)

Īstenības izteiksme ir izteiksmes kategorijas pamats. Darbības vārds īstenības izteiksmē izsaka reālu darbību, kas ir notikusi, notiek vai notiks, vai arī noliedz šīs darbības eksistenci. Īstenības izteiksmes formas lieto, konstatējot kādus faktus, informējot par īstenības parādību, norisi, piemēram:

Tikai pēc brīža **nokrīt** čiekurs un sausi **nopakšņ** uz smilšainās, skujuām apbirušās zemes. (R.Ezera.) ..bieza migla **bija ietinusi** mežus un druvas. Saule vēl **nebija lēkusi**, jo gaismiņa tikko **sāka** svist. (Apsīšu Jēkabs.)

Īstenības izteiksmei ir seši laiki: trīs vienkāršie un trīs saliktie laiki.

1.1. Vienkāršā tagadne

1.1.1. Vienkāršās tagadnes personu formu veidošana.

Vienkāršā tagadne ir sena no indoeiropiešu pamatvalodas mantota forma. Mūdienu latviešu valodā vienkāršās tagadnes formas veido, tagadnes celmam pievienojot personu galotnes. Tagadnes celmu veidošana aplūkota konjugāciju apskatā, tāpēc atkārtoti šim jautājumam nepieskarsimies (sk. 212.–217.lpp.) Vienkāršās tagadnes personu galotnes apkopotas tabulā (sk. 228. lpp.)

Veidojot īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes personu formas, iespējami vairāki gadījumi.

1. Tiešajiem darbības vārdiem **vienskaitļa 2. personā** ir vai nu **galotne -i** vai arī **forma bez galotnes**.

Galotne **-i** ir:

- 1. konjugācijas 2. grupas darbības vārdiem, kam tagadnes celms beidzas ar līdžskani *d, p, t* un kam vēsturiski tagadnes celmā ir bijis infikss *n* (Endzelīns II,705): *zust – zūd-i, atrast – atrod-i, tapt – top-i, lipt – līp-i, drupt – drūp-i, kļupt – klūp-i; just – jūt-i, mist – mīt-i, prast – prot-i, krist – krīt-i;*
- 1. konjugācijas 3. grupas darbības vārdiem, kam tagadnes celms veidots ar piedēkli *-st-*: *grimt – grim-st-i, plaukt – plauk-st-i, lūzt – lū-st-i, salt – sal-st-i;*
- visiem 3. konjugācijas darbības vārdiem: *sveicināt – sveicin-i, lasīt – las-i, gribēt – grib-i, raudāt – raud-i.*

2. Tiešajiem darbības vārdiem vienskaitļa un daudzskaitļa 3. personas formās nav galotnes, izņemot 3. konjugācijas 1. grupas darbības vārdus,

kuriem 3. personā ir galotne -a: *vizin-a, brīdin-a, sveicin-a, gaid-a, rakst-a, slauk-a*.

3. Tiešajiem 2.konjugācijas darbības vārdiem vienskaitļa 2.personā un abu skaitļu 3. personā nav formveides piedēkļu un galotnes, ir tikai nenoteiksmes celma forma: **dom-ā-t - tu dom-ā, viņš dom-ā; līm-ē-t - tu līm-ē, viņi līm-ē**.

4. Tiešajiem 3. konjugācijas 1. grupas darbības vārdiem daudzskaitļa 1. un 2. personā galotnē ir garš patskanis ā: *sveicin-ām, sveicin-āt, las-ām, las-āt*.

Atgriezeniskajiem 3. konjugācijas 1. grupas darbības vārdiem garais patskanis ā galotnē ir vienskaitļa un daudzskaitļa 3. personā un daudzskaitļa 1. un 2. personā: *sasveicin-āties, sasveicin-āties, sasveicin-ās; baid-āties, baid-āties, baid-ās*.

5.Otrās konjugācijas darbības vārdiem piedēkļa -j- priekšā patskanis vienmēr ir garš: *līmē-j-u, medī-j-u, pastaigā-j-os*.

Parskats par darbības vārdu personu galotnēm

vienkāršajā tagadnē

Skaitlis	Persona	Tiešie darbības vārdi	Atgriezeniskie darbības vārdi
Vienskaitlis	1.	-u	-os
	2.	-i, ø	-ies
	3.	ø, -a	-as, -ās
Daudzskaitlis	1.	-am, -ām	-amies, -āties
	2.	-at, -āt	-aties, -āties
	3.	ø, -a	-as, -ās

Tiešo darbības vārdu locīšanas paraugs vienkāršajā tagadnē

Locīšanas paraugā doti darbības vārdi no visām konjugācijām un visām grupām, kā arī nekārtnie darbības vārdi.

1. konjugācija: *nākt, just, vest, likt, glābt, velt, siet, klāt, grīmt*.

2. konjugācija: *staigāt, līmēt, medīt, ceļot, dabūt*.

3. konjugācija: *gaidīt, brīdināt, dzirdēt, raudāt*.

Persona	Konjugācija	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
1.pers.	1.konj.	nāk-u, jūt-u, ved-u, liek-u, glābj-u, veļ-u, sie-n-u, klā-j-u, grim-st-u	nāk-am, jūt-am, ved-am, lieka-am, glābj-am, veļ-am, sie-n-am, klā-j-am, grim-st-am
	2.konj.	staigā-j-u, līmē-j-u, medī-j-u, ceļo-j-u, dabū-j-u	staigā-j-am, līmē-j-am, medī-j-am, ceļo-j-am, dabū-j-am
	3.konj.	gaid-u, brīdin-u, dzird-u, raud-u	gaid-ām, brīdin-ām, dzird-am, raud-am
	nekārtnie	es-mu, dod-u, ej-u	es-am, dod-am, ej-am
2.pers.	1.konj.	nāc-ø, jūt-i, ved-ø, liec-ø, glāb-ø, vel- ø sie-n, klā-j, grim-st-i	nāk-at, jūt-at, ved-at, liek-at, glābj-at, veļ-at, sie-n-at, klā-j-at, grim-st-at
	2.konj.	staigā-ø, līmē-ø, medī-ø, ceļo-ø, dabū-ø	staigā-j-at, līmē-j-at, medī-j-at, ceļo-j-at, dabū-j-at
	3.konj.	gaid-i, brīdin-i, dzird-i, raud-i	gaid-āt, brīdin-āt, dzird-at, raud-at
	nekārtnie	es-i, dod-ø, ej-ø	es-at, dod-at, ej-at
3.pers.	1.konj.	nāk-ø, jūt-ø, ved-ø, liek-ø, glābj-ø veļ-ø, sie-n-ø, klā-j-ø, grim-st-ø	nāk-ø, jūt-ø, ved-ø, liek-ø, glābj-ø, veļ-ø, sie-n-ø, grim-st-ø
	2.konj.	staigā-ø, līmē-ø, medī-ø, ceļo-ø, dabū-ø	staigā-ø, līmē-ø, medī-ø, ceļo-ø, dabū-ø
	3.konj.	gaid-a, brīdin-a, dzird-ø, raud-ø	gaid-a, brīdin-a, dzird-ø, raud-ø
	nekārtnie	ir-ø, dod-ø, ie-t-ø	ir-ø, dod-ø, ie-t-ø

Atgriezenisko darbības vārdu locīšanas paraugs vienkāršajā tagadnē

Atgriezeniskajiem darbības vārdiem tagadnes celmi veidoti tāpat kā tiešajiem darbības vārdiem. Personu formas no tiešajiem darbības vārdiem atšķiras tikai ar galotnēm, tāpēc locīšanas paraugā dots pa vienam darbības vārdam no katras konjugācijas, izņemot 3. konjugāciju, kur ir atšķirīgas galotnes 1. un 2. grupas darbības vārdiem, un viens nekārtnais darbības vārds.

1. konjugācija: *pārklāties*.

2. konjugācija: *pastaigāties*.

3. konjugācija: *tuvināties, peldēties*.

nekārtnais darbības vārds *doties*.

Persona	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
1.persona	pārklā-j-os, pastaigā-j-os, tuvin-os, peld-os, dod-os	pārklā-j-amies, pastaigā-j-amies, tuvin-āties, peld-amies, dod-amies
2.persona	pārklā-j-ies, pastaigā-j-ies, tuvin-ies, peld-ies, dod-ies	pārklā-j-aties, pastaigā-j-aties, tuvin-āties, peld-aties, dod-aties
3.persona	pārklā-j-as, pastaigā-j-as, tuvin-ās, peld-as, dod-as	pārklā-j-as, pastaigā-j-as, tuvin-ās, peld-as, dod-as

1.1.2. Vienkāršās tagadnes formu nozīmes.

Vienkāršā tagadne ir darbības vārda pamatlais. Tā valodā tiek lietota ļoti bieži, un tai ir daudz nozīmju un nozīmju nianšu. To var lietot gan absolūtā, gan relatīvā nozīmē, un tā var veidot sinonīmu ar citām laika formām.

1. Vienkāršās tagadnes formas parasti nosauc darbību, kas ir vienlaicīga ar runas momentu, piemēram:

"Bet tu taču teici!" Raudupiete iesaucas un nobāl. (R.Blaumanis.) *Saule laižas dzeltenī spožā un mirst jau aiz upes elkšņos.* (J.Akuraters.)

2. Vienkāršo tagadni var lietot ar vispārināta laika nozīmi, tad to sauc par **vispārināto tagadni** (Mlv I, 588). Vispārinātā tagadne norāda uz nenoteiktu laiku, to var attiecināt uz visiem laikiem. Šādas laika formu nozīmes ir abstraktas un indiferentas pret konkrētu runas momentu (Kalnača II, 130–131).

- Vispārinātā tagadne ar nenoteikta laika nozīmi parasti tiek lietota vispārīgās atziņās, vērtējumos (sakāmvārdos, parunās, aforismos), kā arī zinātnisku faktu (secinājumu, teorēmu, aksiomu) formulējumos, piemēram:

*Jauna slota tīri **slauka**. (Paruna.) Mans zelts ir mana tauta, mans gods ir viņas gods. (R.Blaumanis.) Bišu inde **satur** dažādus bioloģiski aktīvus amīnus un fermentus. (J.Šusters.)*

- Vispārinātā tagadne izsaka darbību, kas mēdz notikt, kas notiek pastāvīgi, kas ir ierasta, piemēram:

*Pēc mazuļu izvadišanas visi jaunie strazdi un arī daļa veco putnu **aizceļo**, bet daļa veco putnu **paliek** dzimtenē līdz pat oktobrim. (J.Kazubiernis.)*

3. Tagadne norāda uz notikumiem tuvākā vai tālākā pagātnē. To sauc par **vēstījuma tagadni**. Šādas tagadnes nozīme īsti uztverama un izprotama tikai plašākā kontekstā (Mlvg I, 588), piemēram:

*Nu Annele **saprata** (pagātne) gan, kas tie tādi par kalniem, kas vecmāmiņai bijuši gāzami. Vecmāmiņa **stāv** uz divu laikmetu sliekšņa un **glabā** viņu abu atslēgas. Ko viņa **dara**, ko viņa **saka**, viss **iznāk** citādi nekā citiem ļaudīm. (A.Brigadere.)*

Vēstījuma tagadni bieži lieto daijliteratūrā, tā dara stāstījumu emocionālāku, spraigāku, attēlojot pagātnes notikumus, rada tagadnes ilūziju.

4. Tagadni lieto arī nākotnes vietā, tā norāda uz darbību, kas drīz notiks. Parasti šādu izteiksmes veidu izmanto sarunvalodā, piemēram:

*Debestiņ, jau vienpadsmit! Pēc četrdesmit minūtēm autobuss! Tālīt **ģērbjos** ciet, jābrauc uz Rīgu .. (R.Ezera.)*

5. Ciešamās kārtas vienkāršā tagadne (par formu veidošanu sk. 223. lpp.) tiek lietota ilgstošas pasīvas darbības izteikšanai, piemēram:

*Sen aizmirsies, kas skolā mācīts. Man gaitas nav. Es **tieku nests**. (M.Zālīte.) Nevienš **netiek žēlots**, ja mīlā bij melots, ja dzīvē bij tēlots. (I.Ziedonis.)*

1.2. Saliktā tagadne

1.2.1. Saliktās tagadnes formu veidošana.

Saliktās tagadnes formas ir analītiskas, tās veido no lokāmā darāmās kārtas pagātnes divdabja un palīgdarbības vārda *būt* tagadnes formām.

Formu veidošanas paraugs

Vienskaitlis	Daudzskaitlis
es esmu izlasījis (-usi)	mēs esam izlasījuši (-ušas)
tu esi izlasījis (-usi)	jūs esat izlasījuši (-ušas)
viņš (-a) ir izlasījis (-usi)	viņi (-as) ir izlasījuši (-ušas)

Piemēri:

*Tikai reiz **esmu redzējis** rudzus ziedam. (J.Liepiņš.) Pavasaris **ir atnācis**. Putni **ir salidojuši**. (K.Skalbe.)*

3. personā palīgdarbības vārdu *ir* bieži mēdz izlaist, piemēram:

*.. laikam dziedātājs **apgērbies** zilzaļganpelēks kā sirmā ozola stumbrs.*

*(J.Simbārdis.) Tālāk, kur kārkli **sastājušies** blīvā rindā, – tur ir upe.*

(I.Indrāne.)

Palīgdarbības vārds 3. personā ir nepieciešams, ja ir izteikta noliegta darbība, piemēram:

*Saule vēl **nav atvērusi** acis. Māte **nav sākusī** manu šūpuli šūpot.*

(I.Ziedonis.)

1.2.2. Saliktās tagadnes formu nozīmes.

1. Salikto tagadni lieto, izsakot darbību, kas notikusi pirms kādas citas tagadnes darbības. Pretstatā vienkāršajai pagātnei, kas arī rāda pagātnes notikumus, bet nesaista tos ar tagadni, saliktā tagadne šos notikumus parāda no tagadnes viedokļa. Šo pagātnes notikumu sekas ir konstatējamas tagadnē. Tā, piemēram, vārdu savienojumā *putni **atlidoja*** ir attēlota pagātnē notikusi darbība, bet, lietojot salikto tagadni *putni **ir atlidojuši***, ne vien attēlota pagātnē notikusi darbība, bet reizē arī norādīts tās sakars ar tagadni: putni pašlaik ir šeit.

2. Saliktā tagadne var būt lietota ar vispārināta laika nozīmi, tad tā izsaka atzinumus, secinājumus, piemēram:

Neatkārto neko no tā, ko esi dzirdējis, pirms neesi to mierīgi apdomājis.. (Ļ. Tolstojs.)

3. Ciešamās kārtas salikto tagadni (par formu veidošanu sk. 224.lpp.) lieto, norādot uz darbības rezultātu vai pabeigtu procesu, piemēram:

Ai, dzimtene, likumi tavi Ir ierakstīti man pasē. (I. Ziedonis.) *Visas klusuma tīnes atvērtas vaļā līdz galam, un klusums izklāts neredzamām, bet cieši sajūtamām gubu gubām ..* (J. Sudrabkalns.)

1.3. Vienkāršā pagātne

1.3.1. Vienkāršās pagātnes formu veidošana.

Vienkāršās pagātnes formas veido, pagātnes celmam pievienojot personu galotnes.

1. konjugācijas darbības vārdiem pagātnes celms pēc sava veidojuma ir dažāds:

- pagātnes celms ir vienāds ar nenoteiksmes celmu: *nes-t – nes-u, glāb-t – glāb-u, rak-t – rak-u, lik-t – lik-u, grauz-t – grauz-u, grim-t – grim-u;*
- pagātnes celms ir senais fonētiski nepārveidotais celms: *ved-u > (ves-t), zud-u > (zus-t), sit-u > (sis-t), met-u > (mes-t), pin-u > (pī-t), min-u > (mī-t);*
- pagātnes celmā notikušas dažādas fonētiskas pārmaiņas: *sauk-t – sauc-u, lūg-t – lūdzu, vel-t – vēlu, vil-t – vīlu, kul-t – kūlu, vī-t – vij-u, rī-t – rij-u, kļū-t – kļuv-u.*

2. un 3. konjugācijas darbības vārdiem pagātnes celmu veido ar piedēkli *-j-*, kuru pievieno nenoteiksmes celmam, piemēram: *domā-t – domā-j-u, kaltē-t – kaltē-j-u, medī-t – medī-j-u, ogo-t – ogo-j-u, dziedā-t – dziedā-j-u, lasī-t – lasī-j-u, sveicinā-t – sveicinā-j-u.*

2. konjugācijas darbības vārdiem tagadnes un pagātnes celmi ir vienādi (sk. 214. lpp.).

Pārskats par darbības vārdu personu galotnēm

vienkāršajā pagātnē

Skaitlis	Persona	Tiešie darbības vārdi	Atgriezeniskie darbības vārdi
Vienskaitlis	1.	-u	-os
	2.	-ī	-ies
	3.	-a	-ās
Daudzskaitlis	1.	-ām	-āmies
	2.	-āt	-āties
	3.	-a	-ās

Tiešo darbības vārdu locīšanas paraugs vienkāršajā pagātnē

Visu konjugāciju visu grupu darbības vārdus vienkāršajā pagātnē loka vienādi. Locīšanas paraugā dots pa vienam darbības vārdam no katras konjugācijas un nekārtnie darbības vārdi *būt, doties*.

Vienskaitlis

es cēl-u, staigā-j-u, lasī-j-u, bij-u
tu cēl-i, staigā-j-i, lasī-j-i, bij-i
viņš(-a) cēl-a, staigā-j-a, lasī-j-a,
bij-a

Daudzskaitlis

mēs cēl-ām, staigā-j-ām, lasī-j-ām, bij-ām
jūs cēl-āt, staigā-j-āt, lasī-j-āt, bijāt
viņi(-as) cēl-a, staigā-j-a, lasī-j-a, bij-a

Atgriezenisko darbības vārdu locīšanas paraugs vienkāršajā pagātnē

Vienskaitlis

es cēl-os, pastaigā-j-os,
klausī-j-os, dev-os
tu cēl-ies, pastaigā-j-ies,
klausī-j-ies, dev-ies
viņš(-a) cēl-ās, pastaigā-j-ās,
klausī-j-ās, dev-ās

Daudzskaitlis

mēs cēlā-mies, pastaigā-j-āmies,
klausī-j-āmies, dev-āmies
jūs cēl-āties, pastaigā-j-āties,
klausī-j-āties, dev-āties
viņi(-as) cēl-ās, pastaigā-j-ās,
klausī-j-ās, dev-ās

1.3.2. Vienkāršās pagātnes formu nozīmes

Darbības vārds vienkāršajā pagātnē apzīmē ilgstošu vai īslaicīgu darbību vai stāvokli bez attieksmes uz tagadni (Mllvg I, 591–592).

1. Vienkāršā pagātne norāda uz pagātnē notikušu darbību. To ļoti bieži lieto dažādu notikumu attēlojumos, dabas aprakstos, un tā ir visparastākā laika forma dailīliteratūrā, piemēram:

*Visu nedēļu saule **dedzināja** kā uzsūtīta. Vējš **nāca** no rītiem..., tikai naktis tad **atmetās** saltas, bet rītu versme no brokastlaika **saauga** vēl niknāka. Dīva **palika** klusa, akmeņi tur **izcēlās** līdz pat pavēderēm. Akā ūdens **nokritās** tā, ka visa kārts līdz vindai jāsabāž iekšā, kad **gadījās** veļas mazgājamā diena .. (A.Upīts.)*

2. Vienkāršā pagātne var būt lietota vispārināta laika nozīmē, tā var attiekties uz jebkuru laiku. Tāds vienkāršās pagātnes lietojums bieži sastopams folklorā, piemēram:

*Manis dēļ, tu, alksnīti, Vai **lapoji, nelapoji**; Ne no tevis slotas **grieza**, Ne ar **vija** vaindzu. (T.dz.)*

3. Ar **ciešāmās kārtas** vienkāršo pagātņi (par formu veidošanu sk. 223. lpp.) izsaka pasīvu norisi, kas var būt gan ilgstoša, gan pabeigta, piemēram:

*Visi ciemiņi **tika lūgti** pusdienās. Raža **tika novākta** laikā.*

1.4. Saliktā pagātne

1.4.1. Saliktās pagātnes formu veidošana.

Saliktās pagātnes formas ir analītiskas. Tās veido analogiski saliktās tagadnes formām, izmantojot palīgdarbības vārda *būt* pagātnes formas un lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi.

Formu veidošanas paraugs

Vienskaitlis	Daudzskaitlis
es biju izlasījis (-usi)	mēs bijām izlasījuši (-ušas)
tu biji izlasījis (-usi)	jūs bijāt izlasījuši (-ušas)
viņš (-a) bija izlasījis (-usi)	viņi (-as) bija izlasījuši (-ušas)

Piemērs:

*Saule vēl **nebija lēkusi**, jo gaismiņa tikko sāka svīst. (Apsīšu Jēkabs.)*

1.4.2. Saliktās pagātnes formu nozīmes.

Saliktā pagātne nozīmju ziņā nav bagāta. To lieto, apzīmējot darbību, kas notikusi pirms kādas citas pagātnes darbības. Saliktā pagātne salīdzinājumā ar vienkāršo pagātnei ir priekšpagātne, tā raksturo darbību vai stāvokli pirms pagātnes iestāšanās (Mlvg I, 595; Rozenbergs, 127), piemēram:

*Kamēr Juris izmeta enkuru, viņš stāstīja saviem pasažieriem visu, ko **bija lasījis un uzzinājis** par šo salu. (A.Jakubāns.) Mana vijole **bija samirkusi**. Rasotie koki **bija viņu samērcējuši**. (J.Jaunsudrabiņš.)*

Ciešamās kārtas saliktā pagātne (par formu veidošanu sk. 224. lpp.) norāda uz pasīvu norisi, bieži tai ir darbības rezultāta nozīme, piemēram:

*Atmata **bija apvērpta** baltiem tīmekļu pavedieniem. (A.Brigadere.) **Bij zāle piebērta** ar ziediem smaržīgiem. (Ā.Elksne.)*

1.5. Vienkāršā nākotne

1.5.1. Vienkāršās nākotnes formu veidošana

Vienkāršās nākotnes formas veido no nenoteiksmes celma ar piedēkļiem -s-, -š- un personu galotnēm. Piedēkli -š- izmanto vienskaitļa 1. personā, bet pārējās formās lieto piedēkli -s-.

Visu konjugāciju visu grupu darbības vārdus vienkāršajā nākotnē loka vienādi.

Pārskats par darbības vārdu personu galotnēm

vienkāršajā nākotnē

Skaitlis	Persona	Tiešie darbības vārdi	Atgriezeniskie darbības vārdi
Vienskaitlis	1.	-u	-os
	2.	-i	-ies
	3.	ø	-ies
Daudzskaitlis	1.	-im	-imies
	2.	-it, -iet	-ities, -ieties
	3.	ø	-ies

Tiešo darbības vārdu locīšanas paraugs vienkāršajā nākotnē

Locīšanas paraugā gan tiešajiem, gan atgriezeniskajiem darbības vārdiem dots pa vienam piemēram no katras konjugācijas un nekārtnie darbības vārdi *būt*, *doties*.

Vienskaitlis	Daudzskaitlis
es cel-š-u, staigā-š-u, lasī-š-u, bū-š-u	mēs cel-s-im, staigā-s-im, lasī-s-im, bū-s-im
tu cel-s-i, staigā-s-i, lasī-s-i, bū-s-i	jūs cel-s-it (-iet), staigā-s-it (-iet), lasī-s-it (-iet), bū-s-it (-iet)
viņš(-a) cel-s, staigā-s, lasī-s, bū-s	viņi (-as) cel-s, staigā-s, lasī-s, bū-s

Atgriezenisko darbības vārdu locīšanas paraugs vienkāršajā nākotnē

Vienskaitlis	Daudzskaitlis
es cel-š-os, pastaigā-š-os, klausī-š-os, do-š-os	mēs cel-s-imies, pastaigā-s-imies, klausī-s-imies, do-s-imies
tu cel-s-ies, pastaigā-s-ies, klausī-s-ies, do-s-ies	jūs cel-s-ities (-ieties), pastaigā-s-ities (-ieties) klausī-s-ities (-ieties), do-s-ities (-ieties)
viņš(-a) cel-s-ies, pastaigā-s-ies, klausī-s-ies, do-s-ies	viņi(-as) cel-s-ies, pastaigā-s-ies, klausī-s-ies, do-s-ies

- Tiem 1. konjugācijas darbības vārdiem, kam sakne beidzas ar līdzskaņiem *s*, *z*, *t*, *d*, nākotnes piedēkļu *-s-*, *-š-* priekšā iesprauž patskani *ī*. Tas lietojams visās personās, piemēram: *nes-ī-š-u*, *lauz-ī-s-i*, *sīt-ī-s-im*, *ved-ī-s*. Šo patskani var uzskatīt par interfiks (Vulāne I, 286).
- Tiešajiem darbības vārdiem vienkāršās nākotnes 3. personas formās nav galotnes, formas beidzas ar piedēkli *-s-*, piemēram: *nāk-s*, *ved-ī-s*, *domā-s*, *meklē-s*.
- Daudzskaitļa 2. personā iespējamās divējādas galotnes: *-īt* un *-iet*, piemēram: *nāks-īt* // *nāks-iet*, *domās-īt* // *domās-iet*. Abas formas mūsdienu literārajā valodā ir pieļaujamas, taču galotne *-īt-* ir vecāka un vairāk ieteicama. Atgriezeniskajiem darbības vārdiem ir attiecīgās paralēlformas ar *-ities* vai *-ieties*: *skatīs-ities* // *skatīs-ieties*.

1.5.2. Vienkāršās nākotnes formu nozīmes.

1. Vienkāršo nākotni lieto, izsakot darbību, kas notiks, vai stāvokli, kas iestāsies pēc runas momenta, piemēram:

Kas notiks vēl? Vēl puteņos, vēl kniebs sals un mirdzēs pa mākoņu spraugām saulīte, vizmos un plīkšķēs lietus plančkāš – priekšpavasaris zina daudz niķu. (J.Sudrabkalns.)

2. Ar nākotni izsaka nodomātu darbību, kas noteikti notiks, piemēram:

Bet tā vis nebūs. Annele piespiedīs viņu (māti) atzīt to lielo pārestību, ko tai nodarījis nejaukais katls. (A.Brigadere.)

3. Nākotnes nozīme mainās atkarībā no tā, kurā personas formā darbības vārds lietots.

- Ar daudzskaitļa 1. personas formu izsaka tuvākus nodomus, aicinājumus, piemēram:
"Salasīsim tagad zivis," sacīja Ģrintāls .. (R.Blaumanis.) *Vedīsim, draugs, sirdis šodien pirtī.* (I.Ziedonis.)
- Ar 2. personas formām izsaka vēlamu, nepieciešamu darbību. Tādām nākotnes formām var būt arī kategoriskas pavēles raksturs, piemēram:
".. bet no kā tad lai to naudu aizņemos? " *Aizbrauksi rīt uz Antēna krusttēvu ..* (R.Blaumanis.) *Un tagad, Pārslī, tu dejosi pēc manas stabules!* (A.Sakse.)
- Nākotnes 3. personai būs savienojumā ar nenoteiksmi ir vajadzības izteiksmes nozīme, piemēram:
Pāri pār dzīvi būs augt, Pāri pār likteni stāt. (Rainis.)

4. Nākotnei var būt arī nenoteikta vispārināta laika nozīme.

Ar nākotni, tāpat kā ar tagadni, izsaka vērojumus, atzinumus. Visbiežāk šādā nozīmē nākotnes formas tiek lietotas sakāmvārdos, parunās, sentencēs, piemēram:

Lēnāk brauksi, tālāk tiksī. Izlietu ūdeni nesasmelsī.

Nākotnes formu vispārinātā nozīmē lieto, izsakot aizbildināšanos vai atteikšanos no kādas darbības vai arī runājot par kādu nepieļaujamu darbību, piemēram:

"Ko lai dara! Vai nu es iešu ar tevi bārties," krusttēvs pameta ar roku un iegāja istabā. (A.Brigadere.)

5. Ciešamās kārtas vienkāršo nākotni (par formu veidošanu sk. 223.lpp.) lieto, izsakot pasīvu norisi, kas paredzama nākotnē, piemēram:

.. ja kāds starp mani un starp tevi būs aklajā šai kilometrā, tas sabraukts tiks. (I.Ziedonis.)

1.6. Saliktā nākotne

1.6.1. Saliktās nākotnes formu veidošana.

Saliktās nākotnes formas ir analītiskas. Tās veido analogiski saliktās tagadnes un saliktās pagātnes formām – no palīgdarbības vārda *būt* nākotnes formas un lokāmā darāmās kārtas pagātnes divdabja.

Formu veidošanas paraugs

Vienskaitlis	Daudzskaitlis
es būšu izlasījis (-usi)	mēs būsim izlasījuši (-ušas)
tu būsi izlasījis (-usi)	jūs būsit (būsiet) izlasījuši (-ušas)
viņš(-a) būs izlasījis (-usi)	viņi(-as) būs izlasījuši (-ušas)

1.6.2. Saliktās nākotnes formu nozīmes

1. Salikto nākotni lieto, apzīmējot darbību, kas notikusi pirms kādas citas nākotnes darbības, piemēram:

*Viss, kam pieskarsies vāri, **Nebūs** vēl **noputējis** ..* (P.Zirnītis.)

2. Saliktajai nākotnei ir relatīva nozīme – to lieto saliktās tagadnes vietā, izsakot nenoteiktu apgalvojumu vai minējumu par pagātnē notikušu darbību, piemēram:

*Bet tā jau reizēm notiek, ka sevišķi tā ģīmja, ko meklē, nevar uziet. Arī man šodien tā **būs gājis**. Mūsu abu kaimiņš Apsēns man cieti apsolīja šodien būt baznīcā, bet, kā liekas, **nebūs turējis** vārda. (R.Blaumanis.)*

3. **Ciešamās kārtas** saliktā nākotne (par formu veidošanu sk. 224.lpp.) izsaka stāvokli, kas radies kādas darbības rezultātā, piemēram:

*Šalks ap mani rudzu druva, jūras tāle **būs** man **dota** ..* (Ā.Elksne.)

2. Pavēles izteiksme (imperatīvs)

Darbības vārds pavēles izteiksmē izsaka runātāja gribu, pavēli, lūgumu, aicinājumu vai aizliegumu veikt kādu darbību. Piemēri:

Piemīgu **dēstiet** kā maigu puķi, naidu kā tīteni **iestādiet!** (M.Čaklais.)

Sekojiet man, es jūs vedīšu kalnos .. (P.Zirnītis.) Tu te **nekomandē**.

Nīna nav no stumdāmajām, un viņa ir pie manis. (G.Repše.)

2.1. Pavēles izteiksmes formu veidošana

Pavēles izteiksmei nav laiku. Attieksmē pret runas momentu pavēles izteiksmes formām ir tagadnes nozīme.

- Pavēles izteiksmei nav vienskaitļa 1. personas formas.
- Vienskaitļa 2. personas forma ir tāda pati kā īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes vienskaitļa 2. personā, piemēram: *nes – nes! velc – velc! lūsti – lūsti! zīmē – zīmē! dari – dari! modini – modini!*
- Vienskaitļa 3. personas formu veido ar partikulu *lai*, ko pievieno darbības vārda īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes 3. personas formai, piemēram: *lai nes! lai velk! lai lūst! lai zīmē! lai dara! lai modina!*
- Daudzskaitļa 1. personā pavēles izteiksmē ir tāda pati forma kā īstenības izteiksmes vienkāršās nākotnes daudzskaitļa 1. personā: *nesīsim! vilksim! lūzīsim! zīmēsīm! darīsim! modināsim!*

Daudzskaitļa 1. personā pavēles izteiksmē dažreiz lieto arī īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes daudzskaitļa 1. personas formu, piemēram: *ejam! sākam! strādājam!*

"Skrienam!" meitene tikai pamet ar roku. (I.Indrāne.)

Šādas formas parasti lieto sarunvalodā.

- Daudzskaitļa 2. personā pavēles izteiksmē tiešajiem darbības vārdiem ir galotne *-iet*, atgriezeniskajiem darbības vārdiem *-ieties*: *nes-iet! velc-iet! zīmēj-iet! skat-ieties! māc-ieties! klaus-ieties!*

Šīs formas jāatšķir no īstenības izteiksmes daudzskaitļa 2. personas formām, kurām ir galotne *-at*, *-aties* vai *-āt*, *-āties*. Salīdziniet piemērus!

Jūs **rok-at** zemi.

Roc-iet zemi!

Jūs **māc-āties** svešvalodu.

Māc-ieties svešvalodu!

Jūs **zīmēj-at**.

Zīmēj-iet!

Pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personas galotnes priekšā ir tas pats līdzskanis, ar kuru beidzas darbības vārda sakne vienskaitļa 2. personas formā, piemēram: *cel! cel-iet! cel-ieties! pūt – pūt-iet! liec – liec-iet! sak-i – sak-iet! kāp – kāp-iet!*

- Daudzskaitļa 3. personā pavēles izteiksmē ir tāda pati forma kā vienskaitļa 3. personā, piemēram: *Lai viņi mācās! Lai putni lido!*

Darbības vārdu locīšanas paraugs pavēles izteiksmē

Locīšanas paraugā dots pa vienam darbības vārdam no katras konjugācijas un nekārtnie darbības vārdi *dot, doties*.

Tiešie darbības vārdi

Vienskaitlis	Daudzskaitlis
1. pers. –	liks-im! zīmēs-im! sacīs-im! dos-im!
2. pers. liec! zīmē! sakī! dod!	liec-iet! zīmēj-iet! sak-iet! dod-iet!
3. pers. lai liek, zīmē, saka, dod!	lai liek, zīmē, saka, dod!

Atgriezeniskie darbības vārdi

Vienskaitlis	Daudzskaitlis
1. pers. –	gērbs-imies! mazgās-imies! skatīs-imies! dos-imies!
2. pers. gērb-ies! mazgāj-ies! skat-ies! dod-ies!	gērb-ieties! mazgāj-ieties! skat-ieties! dod-ieties!
3. pers. lai gērbj-as, mazgāj-as skat-ās! dod-as!	lai gērbj-as! mazgāj-as! skat-ās, dod-as!

Ciešamajā kārtā pavēles izteiksmes formas lieto reti. Vairāk parastas ir vienskaitļa un daudzskaitļa 2. personas saliktā laika formas, piemēram:

Esi sumināts, jaunais varoni! Esiet sveicināti dzimtajā pusē!

Dažreiz lieto arī vienskaitļa un daudzskaitļa 3. personas formas, gan vienkāršā laika formu ar palīgdarbības vārdu *tikt*, gan saliktā laika formu ar palīgdarbības vārdu *būt*, piemēram:

Tavs darbs lai tiek pieminēts! Lai ir slavēti varoņi!

2.2. Pavēles izteiksmes formu nozīmes

1. Pavēles izteiksmē visbiežāk lieto vienskaitļa un daudzskaitļa 2. personas formas. Tieši 2. personā visspilgtāk jūtama pavēles nozīme (Rozenbergs, 114), piemēram:

Nekusties! – sausi noklākšķēja šautenes aizslēgs. **Liec** airus ūdenī un **airē** uz krastu! (E.Līvs.) *Es jums saku: **dziediet! Dziediet**, kad jums labi. Bet visvairāk **dziediet**, kad jātiek pāri nejdzībai.* (I.Ziedonis.)

Vienskaitļa un daudzskaitļa 2. personas formas parasti lieto bez vietniekvārda. Ja vietniekvārdu lieto, tad tas norāda vai nu uz to, ka runātājs īpaši grib izcelt darītāju (*Tagad **ej tu!***), vai arī uz īpašu pavēles stingrību vai cita veida ekspresivitāti (***Nenāc tu** man klāt! **Lieciet jūs** viņu mierā!*).

2. Ar pavēles izteiksmes formām var izteikt uzaicinājumu, priekšlikumu, pamudinājumu, piemēram:

***Iepin** savā matu pīnē Manus sappus, Margarita!* (I.Ziedonis.) *Ak, **stāsti** jel, es jau aizturu elpu..*(A.Sakse.) ***Kaliet**, kalēji, **kaliet!** **Kaliet** izbūves plānu brīvai Latvijai!* (K.Skalbe.)

3. Ar pavēles izteiksmes formām var izteikt brīdinājumu, aizliegumu, piekodinājumu. Dažādas ekspresīvas nokrāsās var panākt, lietojot pavēles izteiksmes formas kopā ar citiem izteiksmes līdzekļiem: ar partikulām, ar apstākļa vārdiem, ar izsaukmes vārdiem, piemēram:

*"Bet **tā kā** tu man vairs tādās liepās **nekāpi!**" dārznieks stingri noteica ..* (Valdis.) ***Nevaicā nu** tik daudz! **Skaties labāk**, kur tēvs!* (A.Brigadere.)

4. Pavēles izteiksmes formas izsaka lūgumu, piemēram:

***Palīdzi**, Laima, **palīdzi**, Māra, lielu, mīļu mūžīgu nodzīvoti!..* (Ā.Elksne.)

4. Dažu darbības vārdu pavēles izteiksmes formas daļēji vai pilnīgi ir zaudējušas tiešo pavēles nozīmi un ir tuvas izsaukmes vārdiem, piemēram: *apžēlojies, redziet, dzirdi, ziniet u.c.*

*"**Apžēlojieties,**" viņš sacīja, tikko varēdams izrunāt, "kas tā par runāšanu! Kur lai to naudu ņemu!"* (R.Blaumanis.)

3. Vēlējuma izteiksme (kondicionālis)

Darbības vārds vēlējuma izteiksmē izsaka darbību, kas īstenībā nerealizējas, bet kas ir vēlama un zināmos nosacījumos iespējama, piemēram:

Ja tu būtu sudrabvītols, kas man pāri smaržu dvestu, Es kā dzidra straume sevī tavu atspīdumu nestu.. (Ā.Elksne.)

3.1. Vēlējuma izteiksmes formu veidošana

Vēlējuma izteiksmei ir divas formas - vienkāršā un saliktā. Nosacīti tās var saukt par vienkāršo un salikto tagadni (sk., piem., Apinis u.c. 132; Ceplīte, Ceplītis, 82; Gailums, Vilāns, 217; Pauliņš u.c., 103).

Darāmā kārta

1. Vienkāršo tagadni veido no nenoteiksmes celma, pievienojot tam *-tu*, atgriezeniskajiem darbības vārdiem *-tos*: *nāk-t – nāk-tu, zīmē-t – zīmē-tu, lasī-t – lasī-tu, skatī-ties – skatī-tos, atkāp-ties – atkāp-tos*. Nosacīti morfēmas *-tu, -tos* var saukt par galotni.

Visās personās un abos skaitļos tiek lietota viena forma. Uz skaitli un personu norāda personu vietniekvārds, kāds cits deklinējams vārds vai arī plašāks konteksts.

2. Salikto tagadni veido, palīgdarbības vārda *būt* vēlējuma izteiksmes formai *būtu* pievienojot attiecīgā darbības vārda lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi, piemēram: *būtu nācis, būtu nākusi, būtu zīmējis, būtu zīmējusi, būtu skatījies, būtu skatījusies*.

Saliktajā laikā ir atšķirības starp vienskaitļa personu formām un daudzskaitļa personu formām. Uz atšķirībām norāda divdabja forma, piemēram: *es, tu, viņš būtu strādājis, mēs, jūs, viņi būtu strādājuši*.

Ciešamā kārta

1. Vienkāršo tagadni veido, palīgdarbības vārdu *tikt, tapt* vēlējuma izteiksmes formām *tiktu, taptu* pievienojot lokāmo ciešamās kārtas pagātnes

divdabi: *tiktu (taptu) slavēts, tiktu (taptu) ielūgts, tiktu (taptu) izārstēts.*

2. Salikto tagadni veido, palīgdarbības vārda *būt* vēlējuma izteiksmes formai *būtu* pievienojot lokāmo ciešamās kārtas pagātnes divdabi: *būtu slavēts, būtu ielūgts, būtu izārstēts.*

Ciešamās kārtas vienkāršās tagadnes formas lieto reti, biežāk sastopamas saliktās tagadnes formas, piemēram:

Ceļmalas smilgas klāja balta rasa, un izskatījās, ka tām pāri būtu pārmests smalks zirnekļa tīkls. (Ē.Vilks.) Pašos līčos, kur zāle jau liela, griež grieze, un liekas, naktspulstenis tur būtu uzvilks .. (J.Akuraters.)

3.2. Vēlējuma izteiksmes formu nozīmes

1. Vēlējuma izteiksmes formas izsaka vēlēšanos vai novēlējumu piemēram:

Agronoms norūca: "Būtu saņēmijs un to lauku aparīs kārtīgi." Ē.Hänbergs.) .. kaut mani kāda dzērve reiz paņemtu spārnos, lai varētu palidot kādu gabaliņu. (S.Kaldupe.)

2. Vēlējuma izteiksmes formas izsaka iespēju, piemēram:

Redzi, Kaspar, ja tu Vējragā būtu nodzīvojis visu mūžu, tu pārciestu un izdzīvotu arī šo nelaimi, bet tu esi atnācējs. (E.Līvs.)

Darbības vārdu locīšanas paraugs vēlējuma izteiksmē

Locīšanas paraugā dots viens tiešais un viens atgriezeniskais darbības vārds.

Darāmā kārtā

Laiks	Persona	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
Vienk. tagadne	1. 2. 3.	lasī-tu, cel-tos	lasī-tu, cel-tos
Sal. tagadne	1. 2. 3.	bū-tu lasījis (-usi), bū-tu cēlies (-usies)	bū-tu lasījuši (-ušas), bū-tu cēlušies (-ušās)

Ciešamā kārta

Laiks	Persona	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
Vienk. tagadne	1. 2. 3.	tik-tu slavēts (-ta)	tik-tu slavēti (-tas)
Sal. tagadne	1. 2. 3.	bū-tu slavēts (-ta)	bū-tu slavēti (-tas)

4. Atstāstījuma izteiksme (relatīvs)

Darbības vārds atstāstījuma izteiksmē izsaka darbību, par kuras realitāti runātājs neatbild. Atstāstījuma izteiksmi parasti lieto tad, kad runātājs atstāsta cita teikto, no citiem dzirdēto, piemēram:

*Es meža līkumā ganīju aitas, kad viņš (Valgs) pienāca. – Vai es **esot** princese? Es **esot** tik skaista un **ganot** avis... Bet vai **neesot redzējusi** viņa dēla? Tam **vajadzējis** nākt te garām. Viņi **gribot** celmus lauzt priekš darvas. (J.Jaunsudrabiņš.)*

Atstāstījuma izteiksme nav veca, mantota izteiksme, bet ir izveidojusies vēlāk. Atstāstījuma izteiksmes funkcijas ir ieguvis nelokāmais divdabī ar *-ot, -oties*, kā arī nelokāmais divdabī ar *-šot, -šoties*, kam mūsdienu valodā vairs divdabju nozīmes nav (Mllvg I, 624).

4.1. Atstāstījuma izteiksmes formu veidošana

Atstāstījuma izteiksmei ir četras laiku formas: vienkāršā un saliktā tagadne un vienkāršā un saliktā nākotne.

Darāmā kārta

1. Vienkāršo tagadni veido, tagadnes celmam pievienojot *-ot*, atgriezeniskajiem darbības vārdiem *-oties*: *nāk-u – nāk-ot, zīmēj-u – zīmēj-ot, las-u – las-ot, skat-os – skat-oties, atkāpj-os – atkāpj-oties*. Nosacīti morfēmas *-ot, -oties* var saukt par galotni.

Visās personās un abos skaitļos tiek lietota viena forma. Uz skaitli un personu norāda personu vietniekvārds, kāds cits deklinējams vārds vai arī plašāks konteksts.

2. Salikto tagadni veido, palīgdarbības vārda *būt* atstāstījuma izteiksmes vienkāršās tagadnes formai esot pievienojot attiecīgā darbības vārda lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi: *esot nācis, esot nākusi, esot zīmējis, esot zīmējusi, esot skatījies, esot skatījusies*.

Saliktajā laikā ir atšķirības starp vienskaitļa personu formām un daudzskaitļa personu formām. Uz atšķirībām norāda divdabja forma, piemēram: *es, tu, viņš esot strādājis, mēs, jūs, viņi esot strādājuši*.

Bieži vien saliktajā tagadnē palīgdarbības vārdu izlaiž, ja konteksts nepārprotami liecina par atstāstījuma izteiksmi (nedrīkst sajaukt ar īstenības izteiksmes salikto tagadni, jo arī tajā palīgdarbības vārdu mēdz izlaist), piemēram:

Pašlaik šai salai neesot gandrīz nekāda nosaukuma, bet kādreiz šeit risinājušies vēsturiski ļoti svarīgi notikumi. (A. Jakubāns.) Ceturtās dienas rītā dēls sasniedzis pili, kurā dzīvojuši princese.

3. Vienkāršo nākotni veido, nākotnes celmam (to veido nenoteiksmes celms kopā ar piedēkli -š-, sk. 236.lpp.) pievienojot galotni -ot, atgriezeniskajiem darbības vārdiem -oties: *nākš-u – nākš-ot, zīmēš-u – zīmēš-ot, lasīš-u – lasīš-ot, skatīš-os – skatīš-oties, atkāpš-os – atkāpš-oties*.

Tāpat kā vienkāršās tagadnes forma, arī vienkāršās nākotnes forma personās un skaitļos nemainās.

4. Salikto nākotni veido, palīgdarbības vārda *būt* atstāstījuma izteiksmes vienkāršās nākotnes formai *būšot* pievienojot attiecīgā darbības vārda lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi: *būšot nācis, būšot nākusi, būšot zīmējis, būšot zīmējusi, būšot skatījies, būšot skatījusies*.

Saliktajā nākotnē ir atšķirība starp vienskaitļa un daudzskaitļa personu formām, piemēram: *es, tu, viņš būšot strādājis, mēs, jūs, viņi būšot strādājuši*.

5. Atstāstījuma izteiksmei ir **pavēles** paveids. Tas veidojas, ja atstāsta izsacījumu, kas bijis izteikts pavēles formā. Pavēles paveidu veido ar partikulu *lai*, kas atrodas atstāstījuma izteiksmes vienkāršās tagadnes formas priekšā: *lai ceļot, lai nākot, lai strādājo*t. Ja minēts darītājs, tad darītāja nosaukums atrodas starp partikulu un darbības vārdu: *lai māte atnākot, lai bērni palīdzot*. Piemēri:

*Kad mēs ienācām, viņa [saimniece] pagrieza galvu sāņīs un viegli pasmaidīja. **Lai nākot** taču tuvāk, **lai es sasveicinoties** te ar to kungu.*
(J.Jaunsudrabiņš.)

Ciešamā kārta

Ciešamās kārtas formas veido no attiecīgā darbības vārda lokāmā ciešamās kārtas pagātnes divdabja un palīgdarbības vārdu *tikt, tapt* atstāstījuma izteiksmes formām vienkāršajos laikos un *būt* atstāstījuma formas saliktajos laikos, piemēram: *tiekot aicināts* (vienk. tag.), *tikšot aicināts* (vienk. nāk.), *esot aicināts* (sal. tag.), *būšot aicināts* (sal. nāk.). Piemērs:

.. [āboli] **neesot domāti** ilgai glabāšanai, **tiekot vesti** uz Ošupili..

(R.Ezera.)

4.2. Atstāstījuma izteiksmes formu nozīme

Atstāstījuma izteiksmi lieto, atstāstot citas personas izteiktās domas, pārdzīvojumus, stāstot par notikumiem, par kuru realitāti un ticamību stāstītājs nav pārliecināts, piemēram:

*Šoruden, domājams, **būšot** citādi, līdz novembrim elektrību **soloties** ievilkt .. **Varēšot** beidzot padomāt par mehanizāciju ..* (R.Ezera.) *Saka, ezeros un upēs vēl **mājojot** zuši.* (M.Birze.)

Darbības vārdu locīšanas paraugs atstāstījuma izteiksmē

Locīšanas paraugā dots viens tiešais un viens atgrizeniskais darbības vārds.

Darāmā kārta

Laiks	Persona	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
Vienk. tagadne	1. 2. 3.	las-ot, ceļ-oties	las-ot, ceļ-oties
Sal. tagadne	1. 2. 3.	es-ot lasījis (-usi), es-ot cēlies (-usies)	es-ot lasījuši (-ušas) es-ot cēlušies (-ušās)
Vienk. nākotne	1. 2. 3.	lasīš-ot, celš-oties	lasīš-ot, celš-oties
Sal. nākotne	1. 2. 3.	būš-ot lasījis (-usi) būš-ot cēl-ies (-usies)	būš-ot lasījuši (-ušas) būš-ot cēlušies (-ušās)

Ciešamā kārta

Laiks	Persona	Vienskaitlis	Daudzskaitlis
Vienk. tagadne	1. 2. 3.	tiek-ot slavēts (-ta)	tiek-ot slavēti (-tas)
Sal. tagadne	1. 2. 3.	es-ot slavēts (-ta)	es-ot slavēti (-tas)
Vienk. nākotne	1. 2. 3.	tikš-ot slavēts (-ta)	tikš-ot slavēti (-tas)
Sal. nākotne	1. 2. 3.	būš-ot slavēts (-ta)	būš-ot slavēti (-tas)

5. Vajadzības izteiksme (debitīvs)

Darbības vārds vajadzības izteiksmē izsaka darbību, kuru nepieciešams realizēt, piemēram:

Pēc stundas mēs būsīm malā. Tikai tagad jāuzmanās no dienvidu straumes. Jāairē tieši uz bāku. (E.Līvs.) Maizīti gan vairs paši neceпам. Jāiztiek būs ar veikalā pirkto. (Ē.Hänbergs.)

5.1. Vajadzības izteiksmes formu veidošana

Darāmā kārtā

Vajadzības izteiksmei ir plaša formu sistēma: trīs vienkāršie un trīs saliktie laiki un divi paveidi – atstāstījuma paveids un vēlējuma paveids.

1. Visu vajadzības izteiksmes laiku pamatā ir viena forma. To veido, darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes 3. personas formai pievienojot priedēkli *jā*: *ceļ – jāceļ, nāk – jānāk, zīmē – jāzīmē, mācās – jāmācās, cenšas – jācenšas*.

Vēsturiski *jā* ir sena vietniekvārda *jīs* vienskaitļa ģenitīva forma, kas ar laiku ieguvusi formveidotāja afiksa nozīmi.

Darbības vārda *būt* vajadzības izteiksmes formu veido, priedēkli *jā* pievienojot nenoteiksmei: *būt – jābūt*.

Laiku atšķirības vajadzības izteiksmē izsaka ar palīgdarbības vārda *būt* laika formām *ir, bija, būs*. Atšķirībā no citām izteiksmēm, vajadzības izteiksmē palīgdarbības vārdu lieto arī **vienkāršo laiku** veidošanā. Tātad visas vajadzības izteiksmes formas ir analītiskas. Visās personās un abos skaitļos attiecīgajam darbības vārdam ir viena un tā pati forma, piemēram: *man, tev, viņam, mums, jums, viņiem ir jālasa* (vienk. tag. vsk. 1. pers.); [*tev būs jālasa* (vienk. nāk. vsk. 2. pers.); *mums bija jālasa* (vienk. pag. dsk. 1. pers.)].

Vienkāršajā tagadnē palīgdarbības vārdu parasti nelieto, piemēram: *zēnam jāmacās, man jāpalīdz mātai*.

Palīgdarbības vārds vienkāršajā tagadnē tiek lietots, ja īpaši grib uzsvērt izsacīto vajadzību vai nepieciešamību, piemēram:

Tev ir jāmacās. Jums noteikti ir jāuzvar.

Palīgdarbības vārds vienkāršajā tagadnē lietojams obligāti tad, ja izteikts noliegums (*nebūt* tagadnes forma *nav*), piemēram:

Man nav jāapliecina lakstīgalu koris .. (I. Ziedonis.)

2. Vajadzības izteiksmes **salikto laiku** formas arī ir analītiskas, tās sastāv no trim elementiem, un tās veido, vajadzības izteiksmes pamatformai pievienojot palīgdarbības vārda *būt* laika formas *ir*, *bija*, *būs* un lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi *bijis*: *ir bijis jālasa* (sal. tagadne); *bija bijis jālasa* (sal. pagātne); *būs bijis jālasa* (sal. nākotne). Šīs formas latviešu valodā lieto reti.

3. Vajadzības izteiksmei ir **vēlējuma paveids**. Šis paveids ietver sevī gan vajadzības izteiksmes, gan vēlējuma izteiksmes nozīmi. Darbības vārds vēlējuma paveidā izsaka iespējamu vai vēlamu darbību, kas īstenībā nerealizējas, bet kam zināmos nosacījumos vai apstākļos būtu jārealizējas, piemēram:

Būtu jāpriecājas, ka atveras acis Un tiekas ar zilu rītu .. (Ā. Elksne.)

Vēlējuma paveidam, tāpat kā vēlējuma izteiksmei, ir divi laiki – vienkāršā tagadne un saliktā tagadne.

3.1. Vienkāršo tagadni veido, vajadzības izteiksmes pamatformai pievienojot darbības vārda *būt* vēlējuma izteiksmes formu *būtu*: *būtu jāstrādā*, *būtu jāceļ*, *būtu jālasa*, *būtu jāmacās*.

3.2. Salikto tagadni veido, vajadzības izteiksmes pamatformai pievienojot palīgdarbības vārda *būt* vēlējuma izteiksmes formu *būtu* un lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi *bijis*: *būtu bijis jāstrādā*, *būtu bijis jāceļ*, *būtu bijis jālasa*, *būtu bijis jāmacās*.

4. Vajadzības izteiksmei ir arī **atstāstījuma paveids**, kas ietver sevī gan vajadzības, gan atstāstījuma izteiksmes nozīmi. Darbības vārdu atstāstījuma

paveidā lieto tad, ja runātājs atstāsta citas personas konstatētu nepieciešamību veikt kādu darbību, piemēram:

*Vakar vakarā pa pusmiegam Annele ir dzirdējusi, ka tēvs teicis: **esot jāsteidz** darbi, jo vasara ejot uz beigām. (A. Brigadere.)*

Atstāstījuma paveidam, tāpat kā atstāstījuma izteiksmei, ir četri laiki: vienkāršā un saliktā tagadne un vienkāršā un saliktā nākotne.

4.1. Vienkāršo tagadni veido, vajadzības izteiksmes pamatformai pievienojot darbības vārda *būt* atstāstījuma izteiksmes tagadnes formu *esot*: *esot jālasa, esot jāstrādā, esot jāmācās, esot jāsteidzas*.

Iespējama vēl cita atstāstījuma paveida vienkāršās tagadnes forma. To veido, atstāstījuma izteiksmes vienkāršās tagadnes formai pievienojot priedēkli *jā-*: *jālasot, jāstrādājot, jāmācoties*. Piemēri:

*Saime jau bija paēdusi vakariņas. Māte sāka rāties, ka **jāgaidot**. Arī šodien man vēl ganos **jāejot**; ganu atvedīšot rīt. (J. Jaunsudrabiņš.)*

Kaut gan abas minētās atstāstījuma paveida tagadnes formas atzītas par paralēlām un mūsdienu valodā lietojamām (Milvg I, 618), tomēr *jālasot, jāstrādājot* tipa formas uzskatāmas par sarunvalodai raksturīgām (Rozenbergs, 112).

4.2. Atstāstījuma paveida salikto tagadni veido, vajadzības izteiksmes pamatformai pievienojot darbības vārda *būt* atstāstījuma izteiksmes tagadnes formu *esot* un divdabi *bijis*: *esot bijis jāstrādā, esot bijis jālasa, esot bijis jāmācās*.

4.3. Atstāstījuma paveida vienkāršo nākotni veido, vajadzības izteiksmes pamatformai pievienojot darbības vārda *būt* atstāstījuma izteiksmes nākotnes formu *būšot*: *būšot jāstrādā, būšot jāceļ, būšot jāmācās*.

4.4. Atstāstījuma paveida salikto nākotni veido, vajadzības izteiksmes pamatformai pievienojot darbības vārda *būt* atstāstījuma izteiksmes nākotnes formu *būšot* un divdabi *bijis*: *būšot bijis jāstrādā, būšot bijis jāceļ, būšot bijis jāmācās*.

Darbības vārdu locīšanas paraugs vajadzības izteiksmē

Vajadzības izteiksme	Laiki					
	Tagadne		Pagātne		Nākotne	
	vienk.	sal.	vienk.	sal.	vienk.	sal.
Pamata paveids	ir jānāk	ir bijis jānāk	bija jānāk	bija bijis jānāk	būs jānāk	būs bijis jānāk
Atstāstījuma paveids	esot jānāk	esot bijis jānāk	—	—	būšot jānāk	būšot bijis jānāk
Vēlējuma paveids	būtu jānāk	būtu bijis jānāk	—	—		

Ciešamā kārta

Vajadzības izteiksmei ir iespējamās arī **ciešamās kārtas** formas. Tās lieto reti. Biežāk sastopama saliktā tagadne un pagātne. Piemēri:

*Sniegam **ir jābūt novāktam**. Eksāmenam **bija jābūt nokārtotam**.*

Ciešamās kārtas formu shematiskais veidojums ir šāds:

vienkāršā tagadne – *ir jātiek uzpostam*;

vienkāršā nākotne – *būs jātiek uzpostam*;

vienkāršā pagātne – *bija jātiek uzpostam*;

saliktā tagadne – *ir jābūt uzpostam*;

saliktā nākotne – *būs jābūt uzpostam*;

salliktā pagātne – *bija jābūt uzpostam*.

5.2. Vajadzības izteiksmes formu saistījums

ar deklinējamiem vārdiem

1. **Darītāja nosaukums** pie vajadzības izteiksmes formām vienmēr ir **datīvā**, piemēram:

*Mums uz šo stiebru zaļām stīgām **ir jāizdzied** reiz dotais mūžs.*

(Ā.Elksne.)

Kāpēc man bij jāved citam Meitene ar kalli ziediem? (I.Ziedonis.)

2. Vārds, kas apzīmē jēdzienu, uz kuru pāriet darbība jeb **darbības objekta nosaukums** vienmēr jālieto **nominatīvā**, piemēram:

Tev jāaplaista pukes. Šodien jāuzraksta vēstule. Brālim jāatnes ūdens.

Vienīgi 1. un 2. personas vietniekvārdi un atgriezeniskais vietniekvārds sevis, apzīmējot personu, uz kuru pāriet darbība, pie vajadzības izteiksmes formām tiek lietoti akuzatīvā:

Man tevi jāsatiek. Draugiem mani jāsaprot. Jāpažēlo sevi.

3. Ja no vajadzības izteiksmes ir atkarīga darbības vārda nenoteiksme, tad no nenoteiksmes atkarīgais darbības objekts var būt gan akuzatīvā, gan nominatīvā (Mllvg I, 619–620), piemēram:

Drīz būs jāsāk plaut sienu (siens). Šodien jāpabeidz lasīt grāmatu (grāmata).

5.3. Vajadzības izteiksmes formu nozīme

Vajadzības izteiksmes formas lieto nepieciešamības izteikšanai, piemēram:

Līdz jūrai tev būs jābrauc pāri daudzām krācēm. (S.Kaldupe.) Jurim Straumem bija jābūt pie izmeklētāja. (A.Jakubāns.) Un tūkstošiem jūdžu būs jāiet vēl kājām.. (I.Ziedonis.)

IX. Personas kategorija un skaitļa kategorija

1. Personas kategorija

Darbības vārda personas kategorija rāda darbības subjekta (darbības veicēja) attieksmi pret runātāju personu. Darbības vārdam ir trīs personas. Ja runātājs ir pats darbības veicējs (subjekts), darbības vārds ir 1. personā; ja darbību veic runātāja partneris (uzrunātā persona), tad darbības vārds ir 2. personā; ja darbību piedēvē jebkurai citai personai, citam darītājam, tad darbības vārds ir 3. personā.

1.1. Personas kategorijas izpausme

1. Darbības vārda personas nozīmi rāda pati darbības **vārda forma**, resp. vārda galotne, piemēram: *las-u* (1.pers.), *las-i* (2.pers.), *las-a* (3.pers.). Personu formas var būt atšķirīgas arī tad, ja galotnes nav, piemēram: *ceļ* (2.pers.), *ceļ* (3.pers.), *kāp* (2.pers.), *kāpj* (3.pers.).

Tomēr ne visiem darbības vārdiem personu formas ir atšķirīgas. Tā 2. konjugācijas darbības vārdiem īstenības izteiksmes vienkāršajā tagadnē 2. un 3. personas formas ir vienādas, piemēram: *tu domā, viņš domā; tu zīmē, viņš zīmē*.

Arī dažiem 1. konjugācijas darbības vārdiem ir vienādas 2. un 3. personas formas, piemēram: *tu sien, viņš sien; tu klāj, viņš klāj; tu vij, viņš vij*.

Tātad šajos gadījumos pēc darbības vārda formas vien nevar spriest par personu.

Darbības vārda forma uz personu nenorāda arī tajās izteiksmēs, kurās tā ir nemainīga, t.i., atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmē, piemēram: *lasot, lasītu, jālasa*.

2. Uz darbības vārda personu norāda personu vietniekvārdi, piemēram: ***man*** jāstrādā, ***mēs*** lasītu – 1.pers.; ***tev*** jāstrādā, ***tu*** skrien, ***jūs*** lasītu – 2.pers.; ***viņš*** skrien, ***viņai*** jālasa – 3.pers.

Uz darbības vārdu 3. personā var norādīt jebkurš deklinējams vārds, piemēram: ***brālis*** strādā, ***mazais*** palīdz, ***viens*** steidzas.

1.2. Vienpersonas darbības vārdi

Lielākajai darbības vārdu daļai iespējamas visas trīs personas. Taču ir arī tādi darbības vārdi, kurus parasti lieto tikai 3. personā. 1. un 2. personas formas šiem darbības vārdiem teorētiski ir iespējamas, taču to leksiskā nozīme pieļauj tikai 3. personas lietojumu. Šādus vārdus sauc par **vienpersonas darbības vārdiem**. Tiem ir vairākas leksiski semantiskās grupas.

1. Visplašāko un leksisko nozīmju ziņā visbagātāko grupu veido vienpersonas darbības vārdi, kas apzīmē dažādus priekšstatus par ārējo pasauli (Freimane III, 25). Tie ir darbības vārdi, kas apzīmē:

- dažādas kosmiskas, meteoroloģiskas, atmosfēriskas u.c. norises (Freimane II, 119–123), piemēram: *aust, rietēt, zvaigžņot, krēslot, tumst, apmākties, līt, snigt, puteņot, miglot, rasot, aizsalt, apledēt, ducināt, zibeņot, zibšņot*;
- redzes un dzirdes priekšstatus, piemēram: *dzirkstīt, zvīļot, spuļgot, grabēt, čabēt, šalkt, dārdēt*.

2. Vienpersonas darbības vārdi apzīmē būtņu fizisku un psihisku stāvokli, piemēram: *kuņēt, tirpt, smelgt, sāpēt, sūrstēt, asarot, asiņot, niezēt, apnikt, riebties*.

3. Tikai 3. personā lietojami daudzi atgriezeniski darbības vārdi, piemēram: *sākties, sekmēties, veikties, pastiprināties, pavājināties, palēnināties*.

Daudzi vienpersonas darbības vārdi valodas praksē, īpaši daiļliteratūrā, tiek lietoti arī 1. un 2. personā. To trīspersonisks lietojums ir spilgts mākslinieciskās izteiksmes līdzeklis tēlainā valodā, personificējumos, metaforās, salīdzinājumos (Freimane III, 26), piemēram:

Uzziedi, uzziedi, pavasari, Košāk kā citus gadus.. (Ā.Elksne.) *It kā tikai vēl vakar būtu es uzdīgusi..* (Ā.Elksne.)

2. Skaitļa kategorija

Personas kategorija ir cieši saistīta ar skaitļa kategoriju. Uz skaitli norāda gan darbības vārda forma, gan personu vietniekvārdi vai citi deklinējami vārdi.

Atšķirīgas galotnes ir īstenības izteiksmes vienskaitļa 1. personas un daudzskaitļa 1. personas formām (*las-u, las-ām; nāc-u, nāc-ām; zīmēs-u, zīmēs-im*), kā arī vienskaitļa 2. personas un daudzskaitļa 2. personas darbības vārdiem (*las-i, las-āt; nāc-i, nāc-āt; zīmēs-i, zīmēs-it*). Šajās personās darbības vārda skaitli var noteikt pēc personu galotnēm, attiecīgo vietniekvārdu nelietojot.

Atšķirīgu galotņu nav darbības vārdu vienskaitļa un daudzskaitļa 3. personas formām. Uz 3. personas skaitli norāda 3. personas vietniekvārds vai arī kāds cits deklinējams vārds, piemēram: *viņš lasa, viņi lasa, zēns nāca, zēni nāca, mazais zīmēs, mazie zīmēs.*

X. Nenoteiksme

Nenoteiksme ir **infīnīta** darbības vārda forma, kas darbību, stāvokli vai procesu tikai nosauc, nenorādot ne laiku, ne skaitli, ne personu (Mllvg I, 630).

Nenoteiksme ir darbības vārda pamatforma, visas darbības vārdu formu sistēmas sākuma forma. Nenoteiksmes formas pazīme ir galotne *-t* tiešajiem darbības vārdiem un *-ties* atgriezeniskajiem darbības vārdiem, piemēram: *cel-t – cel-ties, mazgā-t – mazgā-ties, solī-t – solī-ties* (Mllvg I, 630; sk. arī 205. lpp.)

Nenoteiksmes formas valodā lieto bieži. Tās ir bagātas ar dažādām nozīmju niansēm. Nenoteiksmi var lietot dažādu darbības vārdu izteiksmju funkcijā (Rozenbergs, 118-120).

1. Nenoteiksmi lieto ar **īstenības izteiksmes** nozīmi. Tas parasti ir kādā tēlojumā vai stāstījumā, nosaucot vairākas darbības, piemēram:

Vest cilvēku sapņus, Satikt cilvēku sapņus Un arī sabraukt cilvēku sapņus – Kāds man laimīgs mūžs! (I. Ziedonis.)

Šāds nenoteiksmes lietojums stāstījumam piešķir dinamiskumu, rāda notikumu straujumu.

2. Bieži nenoteiksmi lieto **pavēles izteiksmes** nozīmē.

- Nenoteiksmi izmanto stingras, noteiktas pavēles vai arī kategoriskas prasības izteikšanai, piemēram:

Pārtraukt sarunas! Klusēt! Izbeigt strīdu!

- Ar nenoteiksmi izsaka pamudinājumu, aicinājumu, novērtējumu, piemēram:

Apliet ābeli, apliet līdz saknēm, apliet līdz galotnei, serdei un sēklām.

Mīlēt mākoņus, mīlēt līdz malām, mīlēt līdz pamalei maldīgus mākoņus.. (I. Ziedonis.)

3. Nenoteiksmi var lietot arī **vēlējuma izteiksmes** nozīmē. Šādā nozīmē lietota nenoteiksme pauž neiespējamību, nerealizējamu vēlēšanos (Mllvg I, 614), piemēram:

*Ak, **novelt** zemes grūtības! – Bez atmīgas, bez būtības, It visu **aizmirst** visu **deldēt!*** (Aspazija.)

4. Nenoteiksmei var būt **vajadzības izteiksmes** nozīme. Uz darbības nepieciešamību un iespējamību norāda nenoteiksmes formas retoriskos jautājumos un izsaukumos, piemēram:

*Bet kurā bibliotēkā man **pagemt**, kādā antikvariātā **nopirkt** jūsu vēstules?* (R.Ezera.) *Kas nu tur ko **bīties**? Ko **darīt**?*

Nepieciešamību izsaka nenoteiksme kopā ar darbības vārda *būt* laika formām, piemēram:

*Pārī pār dzīvi **būs augt** ..* (Rainis.) *Kas nestrādā, tam **nebūs ēst** .*

5. Nenoteiksme savienojumā ar tā paša darbības vārda personas formu tiek lietota par nozīmes pastiprinātāju, piemēram:

*Pie vārtiem pieskrien suns un iegaini savā valodā kaut ko **noņurd**, bet **riet nerej** ..* (Ē.Vilks.)

XI. Divdabis (Participis)

Divdabis ir infinīta darbības vārda forma, kas izsaka darbību, procesu vai stāvokli un kam ir divas dabas – darbības vārda daba un īpašības vārda daba vai darbības vārda daba un apstākļa vārda daba. Divdabjus veido ar noteiktiem piedēkļiem no darbības vārdu pamatcelmiem – no nenoteiksmes, tagadnes un pagātnes celma.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir **lokāmie**, **daļēji lokāmais** un **nelokāmie** divdabji.

1. Lokāmie divdabji

Lokāmajiem divdabjiem ir darbības vārda un īpašības vārda pazīmes.

1.1. Lokāmie divdabji un darbības vārdi

Ar darbības vārdu lokāmos divdabjus saista tas, ka tos veido no darbības vārdu pamatcelmiem un tiem piemīt vairākas verbālās kategorijas – laika, kārtas un veida kategorija, kā arī darbības vārdu rekcija.

1. Spilgtākā lokāmo divdabju verbālā pazīme ir **laika kategorija**. Ir divējādas divdabja izteiktās darbības laika nozīmes:

- divdabja izteiktās darbības attieksme pret **runas momentu** jeb **absolūtā** laika nozīme, kas nav atkarīga no finītajām darbības vārdu formām (Mllvg I, 633), piemēram: divdabji *šalcošs, plaukstošs, raudošs, grimstošs* apzīmē tagadnē notiekošu darbību vai procesu, divdabji *izplaucis, nogrimis, uzrakstījis, izcepts, pārdots* apzīmē pagātnē notikušu darbību vai procesu;
- divdabja izteiktās darbības attieksme pret **teikuma galveno darbību**, kas izteikta ar finītajām darbības vārdu formām jeb **relatīvā** laika nozīme (Mllvg I, 633).

Tā izpaužas divdabja un finīto formu izteikto darbību secībā:

a) divdabja izteiktā darbība vai stāvoklis var realizēties vienā laikā ar finīto formu izteikto darbību vai stāvokli, piemēram:

Es redzu lidojošu putnu. Es redzēju lidojošu putnu.

b) divdabja izteiktā darbība vai stāvoklis var realizēties pirms finīto formu izteiktās darbības, piemēram:

Istabā ienāca apsniedzis cilvēks. Uzartā zeme kūpēja rīta saulē.

Tagadnes divdabji parasti izsaka vienlaicīgumu ar teikuma galveno darbību, procesu vai stāvokli, bet pagātnes divdabji – darbību, procesu vai stāvokli, kas bijis pirms teikuma galvenās darbības (Ozola I., 23).

2. Lokāmajiem divdabjiem ir arī **kārtas kategorija**.

Darāmās kārtas divdabji norāda, ka ar vārdu, uz kuru tie attiecas, ir

apzīmēts darbības darītājs, piemēram: **šalcošs** mežs 'mežs, kas šalc', **izplaucis** zieds 'zieds, kas ir izplaucis'.

Ciešamās kārtas divdabji norāda, ka ar vārdu, uz kuru tie attiecas, ir apzīmēts darbības izjutējs vai uztvērējs, piemēram: **kuģojama** upe – 'upe, pa kuru var kuģot', **noadīta** jaka – 'jaka, ko kāds ir noadījis'.

3. Darbības **veida** kategorija divdabjiem izpaužas tāpat kā darbības vārda citām formām: divdabjiem, kas veidoti no imperfektīvajiem darbības vārdiem, ir imperfektīva jeb nepabeigta veida nozīme (*lasīt* – *lasījis*, *lasāms*, *lasīts*), bet divdabjiem, kas veidoti no perfektīvajiem darbības vārdiem, ir perfektīva jeb pabeigta veida nozīme (*izlasīt* – *izlasījis*, *izlasāms*, *izlasīts*).

4. Divdabjiem ar citām darbības vārda formām ir kopīga **rekcija** – tie var pārvaldīt lietvārdu visos atkarīgajos locījumos (Mllvg I, 633) un parasti saglabā tā darbības vārda rekciju, no kura tie ir veidoti, piemēram: *ieraudzīt brīnumu* – *ieraudzījis brīnumu* (akuz.); *nopirkt valkāšanai* – *nopirkts valkāšanai* (dat.).

1.2. Lokāmie divdabji un īpašības vārdi

Ar īpašības vārdiem lokāmos divdabjus saista semantiskā pazīme – darbība vai stāvoklis, ko divdabji apzīmē, izpaužas kā īpašība vai pazīme, piemēram: *ūdenskritums šalc* – *šalcošs ūdenskritums*, *zieds izplauka* – *izplaucis zieds*, *ražu novāca* – *novākta raža*.

Līdz ar to lokāmajiem divdabjiem ir vairākas nominālas kategorijas – dzimtes, skaitļa, locījuma un noteiktības resp. nenoteiktības kategorija (sk. 133. lpp.) Daži lokāmie divdabji pakļaujas arī gradācijai – tiem var veidot salīdzināmās pakāpes, piemēram, *draudošs* – *draudošāks* – *visdraudošākais*, *uzticams* – *uzticamāks* – *visuzticamākais*. Salīdzināmo pakāpju iespējamību daži valodnieki uzskata par vienu no raksturīgākajām divdabju adjektivācijas pazīmēm (Bergmane, 28–29; Mllvg I, 638, 649, 654–655), taču, kā norāda D.Nītiņa, iespēja veidot salīdzināmās pakāpes lielā mērā atkarīga no katra atsevišķa divdabja nozīmes un lietojuma kontekstā. Daudziem divdabjiem, kuri ir tuvi īpašības vārdiem, salīdzināmo pakāpju formas nav iespējamās,

piemēram: *pietiekošs, pietiekams, nākošais, nākamais, lūdzams, zināms* u.c. (Nītiņa IV, 71).

Lokāmajam divdabim darbības vārda pazīmes pamazām var zust, dominējošās kļūst īpašības vārda pazīmes. Tādā gadījumā divdabīs vai nu pilnīgi, vai daļēji adjektīvējas.

Latviešu valodniecībā ir izteikti atšķirīgi viedokļi par divdabju adjektīvēšanos (Bergmane, 23–36; Nītiņa IV, 71–75). Var pievienoties D.Nītiņas viedoklim, ka par pilnīgu divdabju pāriešanu īpašības vārdos var runāt tikai tajos gadījumos, kad divdabji, pārejām darbības vārda formām pamazām zūd, attālinās no darbības vārda formu sistēmas un kļūst par izolētu formu (*balts, salts, spirts*), vai arī tad, kad adjektīviskā lietojumā tie iegūst jaunu atšķirīgu leksisku nozīmi, piemēram: *beigt* – *beigts* 'nomiris, nobeidzies' (Nītiņa IV, 72). Pilnīgi adjektīvējušos divdabju latviešu valodā ir maz.

Lokāmo divdabju gramatiskās kategorijas

Verbālās kategorijas	Adjektīvās kategorijas
laiks kārtā veids rekcija (pārvaldījums)	dzimte skaitlis locījums nenoteiktība / noteiktība

1.3. Lokāmo divdabju iedalījums

Mūsdienu latviešu valodā ir četri lokāmie divdabji, kurus grupē pēc tiem piemītošajām verbālajām kārtas un laika kategorijām. Ir darāmās un ciešamās kārtas divdabji un tagadnes un pagātnes divdabji (sk. tabulu)

Lokāmie divdabji

Darāmā kārtā		Ciešamā kārtā	
Tagadne	Pagātne	Tagadne	Pagātne
-ošs, -oša zied-ošs zied-oša	-is, -usi uzziedēj-is uzziedēj-usi	-ams, -ama redz-ams redz-ama -āms, -āma skait-āms skait-āma	-ts, -ta izlasī-ts izlasī-ta

1.4. Darāmās kārtas divdabji

1.4.1. Darāmās kārtas tagadnes divdabji.

Divdabja veidošana

Lokāmo darāmās kārtas tagadnes divdabji veido no darbības vārda tagadnes celma ar piedēkli -oš-, piemēram: *deg-u – deg-oš-s, dejoj-u – dejoj-os-š, mirdz-u – mirdz-oš-s*.

Ja darbības vārda tagadnes celms beidzas ar šņāceņiem š, ž, tad divdabji veido no pagātnes celma, tādējādi novēršot nelabskaņu, piemēram: *spiež-u, spied-u – spied-oš-s; grauž-u, grauž-u – grauž-oš-s*. Šādu divdabju ir ļoti maz.

Dažiem atgriezeniskiem darbības vārdiem iespējamās arī atbilstošās **atgriezenisku divdabju** formas, piemēram: *šūpoj-os – šūpoj-ošās laivas, trauc-os – trauc-ošies vilcieni*. Šādu atgriezenisku divdabju nav daudz, tos lieto reti. Piemēri:

Kad .. galīgi apdzēstas vēl kurējošās pagales, vecmāmiņa tās saliek vienuviet .. (A.Brigadere.) Viņš [Rihards] nu bezgalīgi vēlējās iemūžināt attālinošos molu .. (A.Jakubāns.)

Agrāk latviešu valodniecībā bija uzskats, ka lokāmie darāmās kārtas tagadnes divdabji veidojami galvenokārt tikai no nepārejošiem darbības

vārdiem (Baltiņa-Bērziņa, 152; Endzelīns, Mīlenbahs, 122). Divdabjus no pārejošiem darbības vārdiem uzskatīja par latviešu valodā nevēlamiem un reti lietotiem.

Mūsdienās šis uzskats ir mainījies. Lokāmos darāmās kārtas tagadnes divdabjus veido gan no nepārejošiem, gan no pārejošiem darbības vārdiem (Niselovičs, 77–89; Ozola Ā. I, 144–154). No nepārejošiem darbības vārdiem veidotu divdabju piemēri: *plaukstošs, degošs, šalcošs, ziedošs, kvēlojošs, drebošs*.

*Bija brīnišķīgi auļot gar milzīgo, **ziedošo** saulespuķu lauku. (A.Līce.) Un viena no lapām – no **krītošām** Tā kā pēdējā draiskule Pieskārās karstajai pierei. (H.Heislērs.)*

No pārejošiem darbības vārdiem veidotu divdabju piemēri: *radošs, spēcinošs, dziedošs, brīdinošs, izšķirošs, cildinošs*

*Maija beidzot apsēdās blakus Edmundam, jo nevajadzēja vairs stāvēt **izaicinošā** un neatkarīgā pozā.. (A.Jakubāns.) Ar zilām, **neko neredzošām** acīm tev pretim raugās neaizmirstulīte. (J.Peters.)*

Salīdzinājumā ar agrākajiem latviešu valodas attīstības posmiem pēdējos gadu desmitos darāmās kārtas divdabju lietošana ir vērsusies plašumā, tie kļuvuši ļoti aktīvi, īpaši publicistikā (Ozola Ā. II, 57–59), un nereti to pārmērīgs daudzums nelielā teksta daļā kļūst nomācošs un dara valodu nelabskanīgu. Tādi divdabji kā *radošs, varošs, domājošs, pārliecinošs, zinošs, protošs, notiekošs, gribošs*, kā arī salikteni ar divdabi otrajā daļā *palīdzētgrībošs, darītvarošs, strādātprotošs* kļuvuši par valodas šampiem un neliecina par labu stilu. Tie izspiež citus valodas līdzekļus. Bieži vien divdabju vietā ir iespējams izvēlēties un lietot citas leksiskas vienības. Daļai divdabju ar izskaņu -ošs atbilst:

- ģeistības vārdi, piemēram: **zinošs** cilvēks – **zinīgs** cilvēks, **saudzējoša** attieksme – **saudzīga** attieksme, **draudošs** mākonis – **draudīgs** mākonis;
- lietvārdi, piemēram, **veicinošs** faktors – **veicinātājs** faktors, **nomierinoši** līdzekļi – **nomierinātāji** līdzekļi.

Žargonvārda raksturu ir ieguvuši divdabji *tekošs* un *sekojošs*, piemēram, šādā lietojumā: *tekošais remonts*, *tekošais jautājums*, *tekoši uzdevumi*; *sekojošas problēmas*, *uzdevumi ir sekojoši*. Pareizā latviešu valodā jālieto īpašības vārds. *kārtējais* (*kārtējais remonts*, *kārtējais jautājums*, *kārtējie uzdevumi*) un vietniekvārds *šāds* (*šādas problēmas*, *uzdevumi ir šādi*).

Divdabja locīšana

Darāmās kārtas tagadnes divdabi loka tāpat kā īpašības vārdus ar nenoteikto un noteikto galotni, piemēram: *zaļš*, *plaukstošs bērzs* – *zaļais*, *plaukstošais bērzs*; *zaļa*, *plaukstoša kļava* – *zaļā*, *plaukstošā kļava* (sk. 134., 136.lpp.).

Atgriezeniskā divdabja locīšanas paradigma ir nepilna.

Atgriezeniskā divdabja locīšanas paraugs

Loc.	Vienskaitlis		Daudzskaitlis	
	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
nom.	----	----	mostošies bērni	mostošās meitenes
ģen.	----	mostošās meitenes	mostošos bērnu	mostošos meiteņu
dat.	----	----	----	----
ak.	mostošos bērnu	mostošos meiteni	mostošos bēmus	----
instr.	ar mostošos bērnu	ar mostošos meiteni	----	----
lok.	----	----	----	----
vok.	----	----	----	----

Divdabja nozīme

Darāmās kārtas tagadnes divdabīs izsaka darbību, procesu vai stāvokli, kas ietver ne vien runas momentu, bet lielākā vai mazākā mērā attiecas uz laiku arī pirms vai pēc runas momenta (Mllvg I, 636), piemēram:

.. *rija lēnām sāka pildīties sūriem, kodīgiem dūmiem un žūstošu linu tvanu.* (E.Virza.) .. *Un mielo mani Kursas piekalnes Un Ezerzemes zalgojošā rota.* (A.Elksne.)

Bieži vien ar divdabi izteiktajai darbībai, procesam vai stāvoklim laika robežas nemaz nav nosakāmas. Šāds divdabīs apzīmē pastāvīgu priekšmeta pazīmi (Mllvg I, 637), piemēram:

*Lielu tiesu **dziedinošo** augu savāca vecmāmiņa pati .. (A.Brigadere.)*
Pleci jūt vēl padevīgo tvīkumu Zvejas vīru cietās, brūnās rokās, Kad pār
*galvām pīlādžzaru līkumā **Dilstošs** mēness gudru soli nokāpj.*
 (V.Belševice.)

Attieksmē pret teikuma galveno darbību darāmās kārtas tagadnes divdabīšs izsaka vienlaicīgumu – divdabja izteiktā darbība notiek vienā laikā ar finītā darbības vārda izteikto darbību (Mllvg I, 637).

- Finītais darbības vārds un divdabīšs apzīmē **tagadnē** notiekošu darbību, piemēram:

*Miers - tas ir vilnis krēpjainais, Atkal un atkal **krītošais**, Atkal un atkal **rēcošais**, Baltām putu galotnēm **spīdošais**. (I.Ziedonis.)*

- Finītais darbības vārds un divdabīšs apzīmē **pagātnē** notikušu darbību, piemēram:

*Annele iepleta acis, cik vien jaudāja, un redzēja tēvā **smaidošo**, gaišo seju. (A.Brigadere.)*

- Finītais darbības vārds un divdabīšs apzīmē darbību, kas norisināsies **nākotnē**, piemēram:

*Arvien **redzošāks** un arvien gudrāks cilvēks celsies, pacelsies un ies. (B.Brutāne.)*

Divdabja konversija

Pēc savas nozīmes divdabīšs ar -ošs ir tuvs adjektīvam – divdabja apzīmētā darbība vai stāvoklis parasti izpaužas pazīmes veidā, piemēram: *smaidošs cilvēks, pavēloša balss, lūdzošs skatiens, raudošs bērns*. Par šī divdabja **adjektīvāciju** latviešu valodā ir pausti dažādi viedokļi (Bergmane, 23 –36; Mllvg I, 638; Nītiņa IV, 72–73). Mūsprāt, atbalstāms ir D.Nītiņas viedoklis, ka lokāmie darāmās kārtas tagadnes divdabji tikpat kā nekad pilnīgi nepāriet adjektīvos, lai gan tos ļoti bieži lieto adjektīviski. Izsakot darbību vai stāvokli pazīmes veidā, lokāmie tagadnes divdabji parasti pilnībā saglabā attiecīgo darbības vārda leksisko nozīmi, t.i., nenotiek divdabju nozīmes specializēšanās (Nītiņa IV, 72), piemēram: *nicinošs skatiens* – skatiens, kas nicina, *nogurdinošs*

darbs – darbs, kas nogurdina, *pārliecinošs piedāvājums* – piedāvājums, kas pārliecina, *valdzinoša meitene* – meitene, kas valdzina.¹

D.Nītiņa norāda, ka darāmās kārtas tagadnes divdabji var būt **daļēji adjektīvējusies** gadījumos, kad tie izteic darbību kā raksturīgu pastāvīgu objekta pazīmi, piemēram: *sēdoša elpa, nomācoša vientulība, dziedinošs augs*.

Būdam kādas raksturīgas pazīmes nosaucējs, darāmās kārtas tagadnes divdabīs nereti nostabilizējies savienojums ar noteiktiem lietvārdiem vai lietvārdu grupu (Nītiņa IV, 72), piemēram: **valdzinošs** smaids, skatiens, **paliekoša** vērtība, nozīme, **nomācošs** klusums, vientulība, gaidīšana, **vadoši** norādījumi, darbinieki.

Valodniecībā ir uzskats, ka divdabīs ar -ošs var būt tuvs īpašības vārdam, ja to lieto pārestā nozīmē (Bergmane, 33; Milvg I, 638–639, Nītiņa III, 73), piemēram: *ziedoša ābele* – ziedoša sieviete; *tekošs ūdens* – tekošais kots; *no ielas nākošs troksnis* – nākošais gads

Lokāmā darāmās kārtas tagadnes divdabja **substantivācija** ir reti sastopama. Pilnīgi substantivējušos divdabju nav. Daļēji substantivējumi ir, piemēram, šādi: *guļošais, sēdošais, dežurējošais, klātesošie, klusējošie*.
Piemēri:

Mēs abi ar Likteni Gredzeniem mijušies. Starp mums ir viss nākošais, Starp mums ir viss bijušais. (M.Zālīte.) Parasti cilvēki ar aizdomām skatās uz mašīnās sēdošajiem, kas .. piestāj un .. sāk izprašņāt. (Neatkarīgā Rīta Avīze.)

1.4.2. Darāmās kārtas pagātnes divdabīs.

Divdabja veidošana

Lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi veido no darbības vārdu pagātnes celma. Vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā darbības vārda pagātnes celmam pievieno divdabja galotni *-is*, piemēram: *vēl-u – vēl-is, kvēloj-u – kvēloj-is, mirdzēj-u – mirdzēj-is*. Sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā divdabi veido ar piedēkli *-us-*, pievienojot to pagātnes celmam, piemēram: *cēl-us-i, kvēloj-us-i, mirdzēj-us-i*. Izņemot vienskaitļa nominatīvu, visos pārējos vienskaitļa un daudzskaitļa locījumos abās dzimtēs darāmās kārtas pagātnes divdabim ir piedēklis *-uš-*, piemēram: *cēl-uš-a, cēl-uš-ai, kvēloj-uš-u, mirdzēj-uš-i, mirdzēj-uš-as, apsnig-uš-ajai*.

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā teikts, divdabji *nicinošs, nogurdinošs, pārliecinošs, valdzinošs* ir pilnīgi adjektīvējusies (Milvg I, 638). Šim viedoklim nevar pievienoties.

Ja darbības vārda sakne nenoteiksmē beidzas ar **k** vai **g**, tad divdabi vīriešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā galotnes priekšā ir līdzskanis **c** vai **dz** (*likt* – *licis*, *lūgt* – *lūdzis*), bet visos locījumos sieviešu dzimtē un atkarīgajos locījumos vīriešu dzimtē saknes beigu līdzskanis ir **k** vai **g**, piemēram: *lik-t* – *likusi*, *likuši*, *likušies*; *lūg-t* – *lūgusi*, *lūguši*, *lūgušas*.

Lokāmo darāmās kārtas pagātnes divdabi var veidot arī no atgriezeniskajiem darbības vārdiem, tad tam ir atgriezeniskās galotnes, piemēram: *piecēlies* – *piecēl-ies*, *piecēl-us-ies*; *nobīties* – *nobij-ies*, *nobij-us-ies*; *uztraukties* – *uztrauc-ies*, *uztrauk-us-ies*. Atgriezenisko divdabi parasti lieto abu dzimšu un abu skaitļu nominatīvā, pārējo locījumu formas sastopamas reti, piemēram:

Iztrakojušies pa zemi un debesīm ..., vēji lēni sāka vilkt sev pakaļ zemus, pelēkus mākoņus .. (E.Virza.).. *nozvaigžņojušās* debesis un sniegainie lauki saplūda kopā vienā vienīgā mirdzēšanā. (E.Virza.) Jūras valgmes *piesūkusies*, kāpu smilts noslēpa Kaspara soļu troksni. (E.Līvs.)

Divdabja locīšana

Darāmās kārtas pagātnes divdabja vīriešu un sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīva formas ar galotnēm *-is* un *-i* īpašības vārdu deklinācijai neatbilst, bet visos pārējos locījumos divdabi loka pēc īpašības vārdu parauga, piemēram: *izplaukušā bērza*, *izplaukušam bērzam*, *izplaukušu bērzu*; *pagājušai dienai*, *pagājušu dienu*, *pagājušā dienā*.

Divdabim ir gan nenoteiktā, gan noteiktā galotne.

Vīriešu dzimtes formas ar noteiktajām galotnēm veido nevis no vienskaitļa nominatīva celma, bet no celma ar piedēkli *-uš-*, piemēram: *izplaukuš-ais*, *aizbraukuš-ais*, *noguruš-ais*, *salīkuš-ais*.

Sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā noteiktā galotne ir *-ī*, kuru pievieno divdabja celmam ar piedēkli *-us-*, piemēram: *uzplaukus-ī*, *aizbraukus-ī*, *salīkus-ī*. Visos pārējos locījumos noteiktās galotnes tiek pievienotas divdabja celmam ar piedēkli *-uš-*, piemēram: *noguruš-ās*, *noguruš-ajai*, *salīkuš-o*, *salīkuš-ajā*.

Dažkārt sieviešu dzimtes vienskaitļa nominatīvā sastopamas formas ar izskaņu *-ušā*, piemēram: *nogurušā meitene, izplaukušā roze, pagājušā vasara*. Mūsdienu literārajā valodā šādas formas ir pieļaujamas, taču tās lieto samērā reti (Mlvg I, 640).

Atgriezeniskā divdabja locīšanas paradigma ir nepilna.

Atgriezeniskā divdabja locīšanas paraugs

Loc.	Vienskaitlis		Daudzskaitlis	
	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte	Vīriešu dzimte	Sieviešu dzimte
nom.	apmācies rīts	apmākusies diena	apmākušies rīti	apmākušās dienas
gen.	apmākušās rīta	apmākušās dienas	apmākušos rītu	apmākušos dienu
dat.	----	----	----	----
akuz.	apmākušos rītu	apmākušos dienu	apmākušos rītus	apmākušās dienas
instr.	ar apmākušos rītu	ar apmākušos dienu	----	----
lok.	----	----	----	----
vok.	apmācies rīts!	apmākusies diena!	apmākušies rīti!	apmākušās dienas!

Divdabja nozīme un lietojums

Darāmās kārtas pagātnes divdabjis galvenokārt izsaka pabeigtu darbību vai sasniegtu stāvokli (Mlvg I, 642). Ar divdabi izteiktā darbība ir notikusi pirms teikuma galvenās darbības, kas izteikta ar finīto darbības vārda formu, piemēram:

lelikuši divkāršus logus, *aizbāzuši* durvīm visas šķirbas, *sanesuši* mantas pagrabos un klētīs, Straumēnu ļaudis *ievilkās* savās istabās .. (E.Virza.) *Izlijušu* ūdeni *nevar* vairs sasmelt, *leplīsis* kauss vairs *neskanēs*. (I.Ziedonis.)

Perfektīvu darbības vārdu divdabjos ļoti bieži svarīgs ir tieši divdabī ietvertais darbības rezultāts, bet darbību, kas radījusi šo rezultātu, vairs nemaz neizjūt (Mlvg I, 642–643). Tā, piemēram, divdabji *apglumējis*, *nosūnojis*, *nosirmojis*, *sapelējis* u.c. rāda darbības rezultātu, bet attiecīgā darbība vairs nešķiet svarīga. Piemēri:

Sausākajās vietās *spurojas izbalējuši* kūlas cekuli, zemāk – veselās *puplakšu* lāmas. (I.Indrāne.) *Apsprauž griestus*, tā ka nav vairs redzams

neviens nokvēpis dēlis .. (A.Brigadere.) .. zem nosūnojuša skaidu jumta snauda veca rija. (Ē.Vilks.)

Darāmās kārtas pagātnes divdabi izmanto darbības vārdu darāmās kārtas salikto laiku formu veidošanā, tad divdabis kļūst par finītas analītiskas formas sastāvdaļu, piemēram: *es esmu atnākusi, tu biji aizmirsis, viņi esot noguruši* (sk. 204.–205.lpp.) Piemēri:

Viņa [Kristīne] vasarās ir klejojusi pa birzīm un egļu kalniem ar sēņu groziņu vai ogu vācelīti, uzmanīgi vērojusi izplēstās sūnas un nograuzto mizu, visas tās pazīmes, kuras Paulis minējis, tikai pašus lepnos meža saimniekus apskatīt nav īsti izdevies. (I.Indrāne.)

Divdabja konversija

Adjektīvēšanās tendence darāmās kārtas pagātnes divdabim nav spilgta. Zināma adjektīviska nokrāsa ir tiem divdabjiem, kam piemīt darbības rezultāta nozīme (Mllvg I, 643). Īpaši tas vērojams tad, ja divdabī ietvertajam darbības rezultātam ir tik dominējoša nozīme, ka pārējās šī darbības vārda formas lieto ļoti reti vai nelieto nemaz. Tādi divdabji jau ir gandrīz atšķēlušies no verbu formu sistēmas, piemēram: *izgāndis, izkāmējis, sapicis, sakumpis, sašutis, izpūris*.

Substantivācijai ir pakļāvušies daži darāmās kārtas pagātnes divdabji. Biežāk lietotie ir šādi: *kritušais, mirušais, jaunpiedzimušais, pieaugušie, sapulcējušies*, piemēram:

Dzīve neatbild uz mūsu jautājumiem, un mirušie tos pat nedzird. (Z.Mauriņa.)

1.5. Ciešamās kārtas divdabji

1.5.1. Ciešamās kārtas tagadnes divdabis.

Divdabja veidošana un locīšana

Lokāmo ciešamās kārtas tagadnes divdabi veido no darbības vārda tagadnes celma ar piedēkļiem *-am-* vai *-ām-*. Ar piedēkli *-ām-* divdabi veido no 3. konjugācijas 1. grupas darbības vārdiem (nenoteiksmē tiem ir izskaņas *-īt*,

-ināt), piemēram: *lasīt – las-u – las-ām-s*, *skaitīt – skait-u – skait-ām-s*, *sveicināt – sveicin-u – sveicin-ām-s*, *gludināt – guldin-u – gludin-ām-s*.

Piedēklis *-ām-* ir arī divdabjos zināms, *sargāms* (Milvg I, 644; LVPPV 702, 869). Tā kā darbības vārdu *sargāt* var locīt gan pēc 2., gan pēc 3.konjugācijas parauga (sk. 217.lpp.), iespējama arī divdabja paralēlforma *sargājams*.

No visiem pārējiem darbības vārdiem ciešamās kārtas tagadnes divdabjus veido ar piedēkli *-am-*, piemēram: *celt – ceļ-u – ceļ-am-s*, *glābt – glābj-u – glābj-am-s*, *spēlēt – spēlēj-u – spēlēj-am-s*, *dziedāt – dzied-u – dzied-am-s*.

Mūsdienu literārajā valodā ciešamās kārtas tagadnes divdabjus veido galvenokārt no pārējošiem darbības vārdiem. Funkcionē tikai daži no nepārējošiem darbības vārdiem veidoti divdabji, kas saglabājušies no senākajiem valodas attīstības posmiem, bet to lietojums ir visai ierobežots, piemēram: *(ne)kustamais īpašums*, *kritamā kaite*, *izejamā diena*, *šķietami panākumi*.

Gan iepriekšējo gadsimtu rakstu valodā, gan folkloras valodā no nepārējošiem darbības vārdiem veidoto ciešamās kārtas tagadnes divdabju ir bijis daudz vairāk, piemēram: *nemirstama taisnība*, *aizejama ēna*, *reibstams dzēriens*, *īlpama sērga*, *dzimstams brīdis* (Veidmane, 150–151).

Ciešamās kārtas tagadnes divdabjus loka tāpat kā īpašības vārdus ar nenoteikto un noteikto galotni, piemēram: *mazs*, *saudzējams bērns – mazais*, *saudzējamais bērns*; *jauna*, *ceļama māja – jaunā*, *ceļamā māja*.

Divdabja nozīmes

Ciešamās kārtas tagadnes divdabim nav spilgti izteiktas konkrētas laika nozīmes. Visbiežāk tas izsaka tagadnē eksistējošu stāvokli vai pazīmi (Milvg I, 645). Mūsdienu valodā šim divdabim samērā reti vairs ir izjūtama ciešamās kārtas nozīme, kāda tam ir bijusi agrāk, piemēram:

Gauži raud zaļa zāle, kājiņām saminama. (T.dz.) *Nauda gribas skaitāma.*

Mūsdienu literārajā valodā šim divdabim ir dažas citas raksturīgas nozīmes.

1. iespējamības nozīme. Šajā nozīmē lietvārds, uz ko divdabis attiecas,

- var būt divdabja izteiktās darbības objekts, piemēram: *dzeramais ūdens* (ūdeni var dzert), *plaujama labība* (labību var plaut), *ēdamas sēnes* (sēnes var ēst).;
- var apzīmēt līdzekli darbības veikšanai, piemēram: *ēdamā karote* (karote, ar kuru ēd), *smeļamais trauks* (trauks, ar kuru smeļ), *jājamais zirgs* (zirgs, ar kuru jā);
- var apzīmēt vietu, kur notiek ar divdabi nosauktā darbība, piemēram: *guļamā* vai *ēdamā istaba* (istaba, kurā guļ vai ēd); *dzīvojamā māja* (māja, kurā dzīvo);
- var apzīmēt laiku, kad notiek ar divdabi nosauktā darbība, piemēram: *guļamais laiks* (laiks, kad guļ).

2. Vajadzības vai nepieciešamības nozīme, piemēram:

Izpaužamas ir tikai mazās, sīkās bēdas, lielās ir nepasakāmas.
(Z.Mauriņa.) *Laiks bija skaidrs, gaidāms* sals. (V.Lāms.)

3. Daži ciešamās kārtas tagadnes divdabji nozīmes ziņā neatšķiras no attiecīgajiem darāmās kārtas tagadnes divdabjiem ar izskaņām -ošs. Tā, piemēram, paralēli var lietot *paliekams* – *paliekošs*, *pietiekams* – *pietiekošs*.

Ciešamās kārtas tagadnes divdabju nozīmes ne vienmēr ir nošķiramas. Vienam un tam pašam divdabim tās var būt dažādas, tādēļ tās parasti nosakāmas tikai kontekstā.

Daudzi ciešamās kārtas tagadnes divdabji kopā ar apzīmējamo lietvārdu veido stabilas vārdkopas, kas kļuvušas par terminiem, piemēram: *rādāmais pirksts*, *jājamais zirgs*, *slaucamā govys*, *lāpāmā adata*, *ietinamais papīrs*, *vērpjamais ratiņš*, *lodējamais āmurs*, *košļājamā gumija*.

Nereti šādu vārdkopu komponenti saplūduši kopā, veidojot salikteņus, piemēram: *aramzeme*, *guļamistaba*, *jājamzirgs*, *ganāmpulks*, *sakāmvārds*, *ēdamkarote*.

Divdabja konversija

Par ciešamās kārtas tagadnes divdabja **adjektīvāciju** latviešu valodniecībā ir pausti dažādi viedokļi (Bergmane, 26–27; Mllvg I, 649; Nītiņa IV, 73–74; Veidemane, 149–151). Vienā un tajā pašā vārdā var dominēt gan īpašības vārda, gan divdabja pazīmes. Sal., piemēram: **teicams: teicama atbilde** – *man vēl kāds vārds **teicams**; **paliekams: paliekamas** vērtības* – *vēl viens spīlvens **paliekams** zem galvas*.

Ciešamās kārtas tagadnes divdabis tuvs īpašības vārdam ir tad, ja tā nozīme ir jūtami attālinājusies no attiecīgā darbības vārda finīto formu nozīmes (Nītiņa IV, 74). Sal., piemēram: **iespēt – iespējama atbilde; nākt – nākamais gads, rudens, jautājums; beigt – beidzamais autobuss, jautājums**.

Par pilnīgu ciešamās kārtas tagadnes divdabju adjektīvāciju (Mllvg I, 649) nebūtu pamata runāt.

Substantivācijai ir pakļāvušies diezgan daudzi ciešamās kārtas tagadnes divdabji. Lielāko tiesu tie ir dažādu priekšmetu nosaukumi, un parasti tos lieto ar noteikto galotni, piemēram: *nesamais, ēdamais, dzeramais, pieliekamais, uzkožamie, jauniesaucamais, pazīstamais*. Piemēri:

*Saprotu, ka viņam [Indulim] grūti, bet zinu, ka viņš neparko nebūs ar mieru mainīties **nesamajiem**. (R.Ezera.) Baznīca bija vienīgā tālākā vieta, kurp tā [vecmāmiņa] gāja, tā bija viņas ciems, pilsēta, satikšanās vieta ar tālākiem radiem un **pazīstamiem**. (A.Brigadere.)*

1.5.2. Ciešamās kārtas pagātnes divdabis.

Divdabja veidošana, pareizrakstība un locīšana

Lokāmo ciešamās kārtas pagātnes divdabi veido no darbības vārda nenoteiksmes celma, pievienojot tam piedēkli *-t-*, piemēram: *atnes-t – atnes-t-s, salauz-t – salauz-t-s, zīmē-t – zīmē-t-s, lasī-t – lasī-t-s*. Divdabi var veidot no visiem pārejošiem darbības vārdiem un daudziem nepārejošiem darbības vārdiem. To nemēdz veidot no tādiem nepārejošiem darbības vārdiem, kas

izsaka pāreju no viena stāvokļa citā, piemēram: *augt, dīgt, plaukt, kust, dzist, kļūt* u.c. (Mlvg I, 653).

Tā kā ciešamās kārtas pagātnes divdabi veido no nenoteiksmes celma, divdabja piedēkļa *-t-* priekšā rakstāms tas pats līdzskaņa burts, kas ir nenoteiksmes galotnes priekšā, piemēram: *sagrauz-t – sagrauz-t-s, apgāz-t – apgāz-t-s, pames-t – pames-t-s, sasis-t – sasis-t-s*.

Ciešamās kārtas pagātnes divdabjiem ir noteiktā un nenoteiktā galotne, un tos loka tāpat kā īpašības vārdus, piemēram: *vecs, salauzts galds – vecais, salauztais galds; tīra, uzposta māja – tīrā, uzpostā māja*.

Divdabja nozīmes un lietojums

1. Attieksmē pret runas momentu ciešamās kārtas pagātnes divdabis apzīmē pagātnē notikušu darbību. Lielāko tiesu tā ir pabeigta, piemēram:

.. *lauki garoja līdzīgi tikko **izceptam** un pušu **pārlauztam** maizes kukulim.*

(E.Virza.) *Tālumā, tur uz sniega **aizvilkta** ceļa ir apsēdies sapnis.*

(K.Elsbergs.)

Retāk ciešamās kārtas pagātnes divdabis apzīmē nepabeigtu darbību, piemēram:

*Sala **stindzinātājā** gaisā iezumzas elektroniska skaņa, nākdama kaut kur no augšas ..* (R.Ezera.)

2. Ar ciešamās kārtas pagātnes divdabi izsacīta darbība vienmēr ir notikusi pirms darbības, ko apzīmē finītā darbības vārda formas, piemēram:

.. *Kaspars **panēma** pie sienas pa rokai **noliktos** airus. **Uzmauca** uz elkoņa ar lupatām **notīta** spaini ..* (E.Līvs.) ***Neartajos** stūros **sazied** usnes un cūku kumelītes, un tad jau arī alkšņi ir klāt.* (I.Indrāne.)

Ciešamās kārtas pagātnes divdabis var izteikt arī tādu darbību, kas sākusies pirms finītā verba darbības, bet turpinās vēl finītā verba darbības laikā, piemēram:

*Vēl govīs **neizslauktas** apkārt **klejo**, vēl zirgi **nesapīti, nenotverti** **zviedz** ..* (M.Čaklais.)

3. Ciešamās kārtas pagātnes divdabi izmanto darbības vārdu ciešamās kārtas vienkāršo un salikto laiku personu formu veidošanā. Tad divdabis kļūst par finīto formu sastāvdaļu, piemēram: *tieku mācīts, tiksi aicināts, esam ielūgti, bija atrasts* (sk. 223.–224.lpp.). Piemērs:

Nē, iesākts bija pareizi un rāmi, bet vēlāk tika arvien trakāk triekts, Un nu jau skaidri jūt, ka pašā rāmī Kaut kur kaut kas kaut kā ir mazliet liekts. (I.Ziedonis.)

Divdabja konversija

Ciešamās kārtas pagātnes divdabja nozīme bieži ir tuva īpašības vārda nozīmei, tātad var runāt par šī divdabja **adjektīvisku** lietojumu. Ir daži seni adjektivējušies divdabji, kas pilnīgi zaudējuši verbālās pazīmes un kļuvuši par īpašības vārdiem, piemēram: *balts* (atbilstošais vārds *balti* vēl saglabāties lietuviešu valodā); *salts* (blakus *salt*); *auksts* (blakus liet. *aušti*); *spirgts* (blakus *spirgt*) (Endzelīns II, 378), arī *dzimts*, *beigts* 'nomiris, nobeidzies'.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā pilnīga ciešamās kārtas pagātnes divdabja adjektivācija vairs nenotiek. Par daļēju adjektivāciju var runāt tajos gadījumos, kad divdabim salīdzinājumā ar attiecīgā darbības vārda finītajām formām notikusi zināma nozīmes sašaurināšanās, vai arī divdabis ir lietots pārnestā nozīmē (Nītiņa IV, 73). Sal., piemēram: *pacilāt – pacilāts* garastāvoklis; *nosacīt – nosacīts* spriedums; *noteikt – noteikts* raksturs; *piemērot – piemērots* apģērbs.

Atkarībā no lietojuma vienam un tam pašam vārdam var būt gan divdabja, gan īpašības vārda nozīme, piemēram: *nosvērta* krava (divd.) – *nosvērta* izturēšanās (īp.v.); *noslēgta* telpa (divd.) – *noslēgts* cilvēks (īp.v.); vecāku *apdāvināts* bērns (divd.) – *apdāvināts* 'gudrs' bērns (īp.v.).

Tuvs īpašības vārdam ciešamās kārtas pagātnes divdabis ir arī tad, ja atbilstošā darbības vārda finītās formas nelieto vai lieto reti. Parasti tie ir prefiksālu darbības vārdu divdabji, piemēram: *parasts*, *ierasts*, *ietrenēts*, vai arī salikteņi ar *paš-* un *pus-* pirmajā daļā, piemēram: *paštaisīts*, *pašausts*, *pusdarīts*, *pusizdzerts* (Nītiņa IV, 73).

Substantivētu ciešamās kārtas pagātnes divdabju ir maz. Tie galvenokārt ir dažādi personu nosaukumi: *pilnvarotais, mīļotais, sabiedrotais, ievainotais, jaunlaulātie, izredzētais, pirmsdzimtais*, piemēram:

Šķiet, ilgotā vislabāk zina To īsto atgriešanās mirkli. (H.Heislērs.)

2. Daļēji lokāmais divdabis

2.1. Divdabja raksturojums

Latviešu valodas divdabju klasifikācijā divdabim ar izskaņu *-dams* dažādos laika posmos un dažādās gramatikās ir bijis dažāds gramatiskais raksturojums. J.Endzelīns to nosaucis par tagadnes divdabi (Endzelīns II, 1003), V.Baltiņa-Bērziņa par darāmās kārtas tagadnes divdabi (Baltiņa-Bērziņa, 154), 50. gadu gramatikās tas pieskaitīts pie nelokāmajiem divdabjiem (Mllvg I, 616; Jankevics, 266). Mūsdienu skolu gramatikās, kā arī cita veida valodnieciskajā literatūrā šo divdabi sauc par **daļēji lokāmo divdabi** (sk., piem., Freidenfelde u.c., 64; Apinis u.c. 6. kl., 33–34; Paegle, 121; Pauliņš u.c., 120).

Šis nosaukums, šķiet, vislabāk atklāj divdabja būtību. Formas ziņā divdabis tiešām ir daļēji lokāms. Tam piemīt nominālās dzimtes un skaitļa kategorijas: vīriešu un sieviešu dzimte, vienskaitlis un daudzskaitlis. Locījuma kategorija šim divdabim piemīt tikai daļēji. Mūsdienu literārajā valodā tam ir tikai abu dzimšu vienskaitļa un daudzskaitļa nominatīvs, piemēram: *dziedādams – dziedādami; dziedādama – dziedādamas*.

Folkloras valodā un agrāko laiku rakstu valodā šis divdabis lietots arī citos locījumos, piemēram:

*Tirgū jānu sirmus zirgus, Pārjāj' stulbus, **klibodamus**.* (T.dz.) *Tas 10. Oktoberis 1865 paliks šai pilsētiņai un visiem še apkārt **dzīvodamiem** lauciniekiem ilgā piemiņā ..* ("Mājas Viesis").

Mūsdienās daļēji lokāmos divdabjus atkarīgajos locījumos dažkārt lieto daļlīdērtā stilistikos nolūkos, piemēram:

*Ar muti **braukdamam** ir jābūt uzmanīgam. Var pretī braukt un sevišķi jau Rīgā ..* (M.Zālīte.) *.. reibst apziņa, uz zemi **būdamam** ..* (O.Vācietis.)

Atgriezeniskajam divdabim vienskaitļa un daudzskaitļa formas ir vienādas: vīriešu dzimtē tam ir galotne *-ies* (*viņš gāja smiedam-ies*, *viņi gāja smiedam-ies*), sieviešu dzimtē – galotne *-ās* (*viņa gāja smiedam-ās*, *viņas gāja smiedam-ās*).

Pēc sintaktiskajām funkcijām divdabīs ar *-dams* atbilst nelokāmajam divdabim, jo to parasti nelieto atributīvi (apzīmētāja funkcijā), bet gan adverbiāli (apstākļa funkcijā) (par to arī Endzelīns II, 1003; Mllvg I, 657).

2.2. Divdabja veidošana un pareizrakstība

Dalēji lokāmo divdabi veido no darbības vārdu nenoteiksmes celma, pievienojot tam piedēkli *-dam-*, piemēram: *kāp-t – kāp-dam-s*, *lūz-t – lūz-dam-s*, *domā-t – domā-dam-s*, *rakstī-t – rakstī-dam-s*.

Dalēji lokāmo divdabi var veidot arī no atgriezeniskajiem darbības vārdiem, tad tam ir atgriezeniska galotne, piemēram: *skatī-ties – skatī-dam-ies*, *skatī-dam-ās*; *smie-ties – smie-dam-ies*, *smie-dam-ās*.

Dalēji lokāmo divdabi var veidot gan no pārejošiem, gan no nepārejošiem darbības vārdiem.

Jāiegaumē šo divdabju **pareizrakstība**. Lai zinātu, kāds līdzskaņa burts rakstāms piedēkļa *-dams-* priekšā, darbības vārds jāpārveido vienkāršās pagātnes formā. Ja pagātnes 3. personā galotnes priekšā ir *b*, *p*, *z*, *s*, *k*, *g*, tad arī divdabī piedēkļa priekšā rakstāms tas pats burts, piemēram: *glāb-a – glāb-dams*, *lip-a – lip-dams*, *griez-a – griez-dams*, *kus-a – kus-dams*, *lik-a – lik-dams*, *aug-a – aug-dams*.

Ja vienkāršās pagātnes 3. personas formā galotnes priekšā ir	<i>dz</i>	tad divdabī ir	<i>g</i>
	<i>lūdz-a</i>		<i>lūg-dams</i>
	<i>c</i>		<i>k</i>
	<i>liec-a</i>		<i>liek-dams</i>
	<i>t</i>		<i>z</i>
	<i>met-a</i>		<i>mez-dams</i>
	<i>d</i>		<i>z</i>
	<i>svied-a</i>		<i>sviez-dams</i>

2.3. Divdabja nozīme un lietojums

1. Daļēji lokāmā divdabja laika nozīme ir relatīva. Attieksmē pret **finītā darbības vārda** izteikto darbību daļēji lokāmais divdabīs izsaka **vienlaicīgumu**.

- Finītais darbības vārds un divdabīs apzīmē **tagadnē** notiekošu darbību, piemēram:

.. Lai rudzi krīt **griezdamies** veldrē, Lai aizbēg mans ganāmpulks ..
(Ā.Elksne.)

- Finītais darbības vārds un divdabīs apzīmē **pagātnē** notiekošu darbību, piemēram:

Visur ļaudis atradās nomodā, **kustēdamies, smiedamies un līksmodamies** lampu un sveču gaišumā. (E.Virza.)

- Finītais darbības vārds un divdabīs apzīmē **nākotnē** notiekošu darbību, piemēram:

Gribu satikt laimi, kas nāks pretī, dzintara korpēs **dejdama**. (S.Kaldupe.)

2. Divdabi ar **-dams** dažkārt lieto finītas darbības vārda formas nozīmē. Šādā lietojumā divdabīs izsaka vispārinājumu un tam bieži tā pati sakne, kas finītajam darbības vārdam, piemēram:

Dari ko **darīdams**, apdomā galu. Lai viņš saka ko **sacīdams**. Ej kur **iedams**. Nāc **nākdama**, vasariņa .. (T.dz.)

3. Ar finītā darbības vārda formas nozīmi daļēji lokāmo divdabi lieto arī jautājumos, kuros šī darbība izsaka iešanu, braukšanu, nākšanu u.tml. (Mllvg I, 661), piemēram:

Kurp iedams? No kurienes braukdams?

Šādā nozīmē daļēji lokāmais divdabīs piešķir valodai senatnīgu nokrāsu vai mazāk kategorisku izteiksmi (Rozenbergs, 131).

4. Adverbiālajā lietojumā daļēji lokāmais divdabīs dažādi var raksturot ar finīto darbības vārda formu izteikto darbību. Tas var izteikt :

- darbības veidu, piemēram:

*Un kas tas tāds, kas tur skrēja lejā, kaklu **lauzdams**, **putodams** un **krākdams**? (A.Brigadere.) Ezis kurmi dancināja, Siksnīgā **turēdams**. (T.dz.)*

- darbības laiku, piemēram:

*no tā [mākoņa] atdalījās tēlumā it kā baltu baložu pulks, kas .. piepildīja gaisu un, **nolaizdamies** arī uz zemes, padarīja to baltu. (E.Virza.) Bite šuva zelta kroni, Ozolā **sēdēdama** .. (T.dz.)*

- darbības nolūku, piemēram:

*Molam .. uzgāzās virsū ūdens kalns, kā **gribēdams** akmens krāvumu iznīcināt .. (A.Jakubāns.) Pāri peldu zelta upi, Sidrabiņa **meklēdams** .. (T.dz.)*

- darbības cēloni, piemēram:

*Pār siliem un birzīm **skriedams**, vējš bija izgāzis veselu mucu sāta vīna .. (S.Kaldupe.)*

Šīs nozīmes var būt tuvas un ne vienmēr ir nošķiramas.

3. Nelokāmie divdabji

3.1. Nelokāmo divdabju pazīmes

Nelokāmie divdabji ir radušies no lokāmajiem divdabjiem, zūdot locījumu galotnēm. Nelokāmajiem divdabjiem ir divu vārdšķiru – **darbības vārda** un **apstākļa vārda** daba.

Ar **darbības vārdu** nelokāmos divdabjus saista tas, ka tos veido no darbības vārda tagadnes celma un tie ir saglabājuši darbības vārda rekciju. No verbālajām kategorijām tiem piemīt veida kategorija, zināmā mērā kārtas kategorija, bet laika kategorija, kas lokāmajiem divdabjiem ir pati spilgtākā verbālā kategorija, nelokāmajiem divdabjiem ir gandrīz zudusi.

Ar **apstākļa vārdu** nelokāmos divdabjus saista tas, ka tie ir **nelokāmas** formas, kas izsaka darbības vai stāvokļa pazīmi. Tie var izteikt teikuma galvenās darbības nolūku, sekas, nosacījumu, laiku, veidu u.tml. (Mllvg I, 656).

Mūsdienu latviešu valodā ir divi nelokāmie divdabji: divdabis ar *-ot, -oties* un divdabis ar *-am, -ām, -amies, -āmies*.

3.2. Nelokāmais divdabis ar *-ot, -oties*

Divdabja veidošana

Nelokāmajam divdabim ar *-ot, -oties* pamatā ir tas pats celms, kas darāmās kārtas tagadnes divdabim ar *-ošs*. Nelokāmais divdabis ar *-ot* ir sastindzis lokāmā divdabja datīva locījums ar zudušu galotni, domājams *-i < ie < ei* (Mllvg I, 661).

Nelokāmo divdabi veido no darbības vārda tagadnes celma, pievienojot piedēkli *-ot*, piemēram: *ceļ-u – ceļ-ot, grimst-u – grimst-ot, domāj-u – domāj-ot, rakst-u – rakst-ot*.

Divdabi var veidot arī no atgriezeniskajiem darbības vārdiem, tad tam ir atgriezeniska forma ar galotni *-ies*, piemēram: *atkāpj-os – atkāpj-ot-ies, iedomāj-os – iedomāj-ot-ies, skat-os – skat-ot-ies*.

Divdabi var veidot gan no pārejošiem, gan no nepārejošiem darbības vārdiem.

Divdabja nozīmes

Agrāk nelokāmā divdabja funkcijas valodā bija plašākas nekā mūsdienās. Valodniecībā pastāvēja uzskats, ka nelokāmo divdabi ar *-ot, -oties* lieto atstāstījuma izteiksmes tagadnes nozīmē (Endzelīns II, 902; Endzelīns, Mīlenbahs, 113–115; Baltiņa–Bērziņa, 154–156; Alksnis, Vilāns, 124, 126). Mūsdienu gramatikās atstāstījuma izteiksmes formas vairs netiek iekļautas divdabju formu sistēmā un tiek raksturotas kā atstāstījuma izteiksmes finītās formas (Grabis u.c., 248; Pauliņš u.c., 121; Apinis u.c., 128–129; Paegle, 28–29). Tas liecina par divdabja funkciju diferencēšanos un lietojuma sašaurināšanos (par to arī Ozola I., 25–26). Mūsdienu gramatikās divdabja formas un atstāstījuma izteiksmes formas uzskata par gramatiskajiem homonīmiem, piemēram:

*Pavasārī visi putni **dziedot** (atst. izt.) skaisti. **Dziedot** (nelok. divd.) senas dziesmas, vakara dalībnieki atcerējās jaunību.*

Nelokāmajam divdabim ar -ot, -oties neatkarīgas laika nozīmes nav. Attieksmē pret **finītā** darbības izteikto darbību divdabīs izsaka **vienlaicīgumu**.

- Finītais darbības vārds un divdabīs apzīmē **tagadnē** notiekošu darbību, piemēram:

*Kaut kur pērkonnegaiss **šalcot līst**, Kaut kur zili vilņi **šalcot plīst**. (I.Ziedonis.)*

- Finītais darbības vārds un divdabīs apzīmē **pagātnē** notiekošu darbību, piemēram:

*Sals **padarīja** sniegu sausu, un, **paņemot** sauja, tas **bīra** no tās ārā kā vieglas smiltis. (E.Virza.)*

- Finītais darbības vārds un divdabīs apzīmē **nākotnē** notiekošu darbību, piemēram:

*Un pār mani dienvidus klusumā **Zvērojot** saule **gailēs**. (I.Ziedonis.)*

Nelokāmais divdabīs ar -ot, -oties var dažādi raksturot ar finīto darbības vārdu izteikto darbību. Tas var izteikt:

- darbības veidu, piemēram:
***Sprakstot** izdeg baltās svētku sveces .. (Ā.Elksne.)*
- darbības cēloni, piemēram:
*.. **būs** Druviņam pietrūkušas pastalas, tālus ceļus **staigājot**, **meklējot** pie kungiem taisnību. (E.Birznieks-Upītis.)*
- darbības laiku, piemēram:
*Rūdis **nolūkojās**, kā putniņš **dziedot** plātīja knābīti, tricināja spīdošo pakaklīti .. (E.Birznieks-Upītis.)*
- darbības nosacījumu, piemēram:
***Bedīgumu** var pārvarēt, tikai **iegūstot** pret to zināmu distanci. (Z.Mauriņa.)*
Ne vienmēr šīs nozīmes var skaidri nošķirt, tās var krustoties.

Nelokāmais divdabīs ar -ot, -oties dažkārt var aizstāt daļēji lokāmo divdabi ar -dams, jo šo divdabju nozīme un lietojums daudzos gadījumos ir vienāds (Mllvg I, 662–663; Rozenbergs, 130), piemēram:

*Viņi gāja, uzmanīgi **vērojot** (vai **vērodami**) apkārtni un **ieklausoties** (vai **ieklausīdamies**) katrā troksnī.*

Vārdu savienojumos, kuros divdabis ar *-ot*, *-oties* ir pakārtots kādai citai darbības vārda formai, dažkārt var rasties neskaidrības par divdabja nosauktās darbības veicēju. Parasti gan divdabim, gan finītajai darbības vārda formai ir **viens un tas pats darītājs** (Cepītis, 210–211), piemēram:

Māte klusējot pacieta visas grūtības, t.i., māte klusēja un pacieta.

Dažkārt divdabis ar *-ot*, *-oties* ir iesaistīts teikumā tā, ka divdabja nosauktās darbības veicējs nav skaidri uztverams, un šādu teikumu var pārprast, piemēram:

Spēlējot bumbu, laiks pagāja ātri. (Vai laiks spēlēja bumbu?) **ieskrienot** istabā, logs **skalji aizcirtās**. (Istabā ieskrēja kāds cilvēks, nevis logs.)

Šādi teikumi būtu veidojami citādi, piemēram:

Kad spēlēja bumbu, laiks pagāja ļoti ātri. Zēnam ieskrienot istabā, logs skalji aizcirtās.

3.3. Nelokāmais divdabis ar *-am*, *-ām*, *-amies*, *-āmies*

Divdabja veidošana

Nelokāmais divdabis ar *-am*, *-ām* radies no ciešamās kārtas tagadnes divdabja vienskaitļa akuzatīva formām, atmetot galotni *-u* (Mllvg I, 663).

Nelokāmo divdabi veido no darbības vārda tagadnes celma ar piedēkli *-am-* vai *-ām-*, piemēram: *ceļ-u – ceļ-am*, *grimst-u – grimst-am*, *domāj-u – domāj-am*, *rakst-u – rakst-ām*, *sveicin-u – sveicin-ām*.

Piedēkļu *-am*, *-ām* izvēle nelokāmajā divdabī ir tāda pati kā lokāmajā ciešamās kārtas tagadnes divdabī (sk. 268.lpp.).

Divdabi var veidot arī no atgriezeniskajiem darbības vārdiem, tad tam ir atgriezeniska forma ar galotni *-ies*, piemēram: *ceļ-os – ceļ-am-ies*, *tuvoj-os – tuvoj-am-ies*, *skat-os – skat-ām-ies*.

Nelokāmo divdabi ar *-am*, *-ām* var veidot gan no pārejošiem, gan no nepārejošiem darbības vārdiem.

Divdabja nozīme un lietojums

Divdabim ar *-am*, *-ām* neatkarīgas laika nozīmes nav. Attieksmē pret **finītā** darbības vārda izteikto darbību tie izsaka **vienlaicīgumu**.

- Finītais darbības vārds un divdabis apzīmē **tagadnē** notiekošu darbību, piemēram:

*Starp priedēm Paulis ierauga **tuvojamies** koši sarkanu plivojumu.*
(I.Indrāne.)

- Finītais darbības vārds un divdabis apzīmē **nākotnē** notiekošu darbību, piemēram:

Un mūžam viņa acs vairs neredzēs Ne dienu **plaukstam**, ne **zeļam** zāli ..

(V.Plūdonis.)

- Finītais darbības vārds un divdabis apzīmē **pagātnē** notiekošu darbību, piemēram:

*Caur ledu, skaidru kā stikls, viņi [zēni] redzēja dziļumā zāles **kustamies** un **aizšaujamies** līdakas zilām mugurām.* (E.Virza.)

LITERATŪRAS SARAKSTS

- Ahero** **Ahero A.** Salikteņu pazīmes un rakstība // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R.: Liesma, 15.laid., 1979. – 164. – 179. lpp.
- Alksnis, Vilāns** **Alksnis M., Vilāns O.** Latviešu valodas gramatika. – R.: LVI, 1948. – 287 lpp.
- Apinis u.c. 5. kl.** Latviešu valoda 5.klasei. – R.: Zvaigzne, 1989. – 179 lpp.
- Apinis u.c. 6.kl.** Latviešu valoda 6. klasei. – R.: Zvaigzne, 1991. – 166 lpp.
- Apinis u.c. 7.kl.** Latviešu valoda 7. Klasei. – R.: Zvaigzne, 1991. – 206 lpp.
- Bāliņa, Miķelsone** **Bāliņa R., Miķelsone A.** Daži statistikas dati par darbības vārdu tagadnes paralēlformām mūsdienu valodā // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R.: Liesma, 1965. – 100.–104. lpp.
- Baltiņa-Bērziņa** **Baltiņa-Bērziņa V.** Latviešu valodas gramatika. 3. izd. – R.: Latviešu apgāds, 1946. – 288 lpp.
- Bankavs** **Bankavs A.** Saīsinājumi. – R.: Avots, 1994. – 126 lpp.
- Bergmane** **Bergmane A.** Par latviešu valodas divdabju adjektīvvešnos // Valodas un literatūras institūta raksti, 5. sēj. – R.: LPSR ZA, 1955. – 23.–36.lpp.
- Blinkena I** **Blinkena A.** Nepareizs verba refleksīvās formas lietojums // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R.: Liesma, 1966. – 128.–134.lpp.
- Blinkena II** **Blinkena A.** Vai tikai vīriešu dzimte? // Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R.: Liesma, 1969. – 159.–160.lpp.
- Blinkena III** **Blinkena A.** Vai *viņš zin* vai *zina*? // Latviešu valodas kultūras jautājumi, 19. laid. – R.: Avots, 1984. – 133.–135.lpp.
- Bušs** **Bušs O.** Dažas mūsdienu salikteņdarināšanas iezīmes // Latviešu valodas kultūras jautājumi, 22.laid. – R.: Avots, 1986. – 73.–77.lpp.
- Cepļīte, Cepļītis** **Cepļīte B., Cepļītis L.** Latviešu valodas praktiskā gramatika. – R.: Zvaigzne, 1991. – 239 lpp.
- Cepļītis** **Cepļītis L.** Kļūmīgi divdabju ar *-ot*, *-oties* lietojumi // Latviešu valodas kultūras jautājumi, 17. laid. – R.: Avots, 1982.– 210. – 212.lpp.
- Endzelīns I** **Endzelīns J.** Darbu izlase. IV sēj. 2. daļa. – R.: Zinātne, 1982. – 682 lpp.

- Endzelīns II** **Endzelīns J.** Latviešu valodas gramatika. – R.: LVI, 1951. – 1100 lpp.
- Endzelīns, Mīlenbahs** **Endzelīns J., Mīlenbahs K.** Latviešu valodas mācība, 14. izd. – R.: Zvaigzne, 1993. – 188 lpp.
- Fennell** **Fennell T.G.** The fluctuating fortunes of the Latvian instrumental // *Baltic Studies in Australia*. – Melbourne: 1989. – Vol. 1. – P.143–156.
- Freidenfelde u.c. 5.kl.** **Freidenfelde Z., Jansone L., Laure A.** Latviešu valodas mācība 5. klasei. – R.: Zvaigzne, 1984. – 139 lpp.
- Freidenfelde u.c. 6.kl.** **Freidenfelde Z., Jansone L., Laure A.** Latviešu valodas mācība 6. klasei. – R.: Zvaigzne, 1975. – 133 lpp.
- Freimane I** **Freimane I.** Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. – R.: Zvaigzne, 1993. – 469 lpp.
- Freimane II** **Freimane I.** Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā apzīmē dabas parādības// Latviešu leksikas attīstība. – R.: Zinātne, 1968. – 119.–158.lpp.
- Freimane III** **Freimane I.** Vienpersonas verbi un to trīspersoniskā lietojuma iespējas mūsdienu latviešu valodā// Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R.: Liesma, 1965. – 23.–31.lpp.
- Gailums, Vilāns** **Gailums K., Vilāns O.** Latviešu valodas gramatika 8.–11. Klasei. – R.: LVI, 1959. – 238 lpp.
- Grabis** **Grabis R.** Kādas senākas izloksnes pēdas vecākajās latviešu valodas gramatikās un dažos citos rakstu avotos// *LPSR ZA Vēstis*. – R.: Zinātne, 1986. – Nr. 8. – 49.–59.lpp.
- Grabis u.c.** **Grabis R., Āronsona G., Niedra V.** Latviešu valodas gramatika V – VII klasei. – R.: LVI, 1953. – 236 lpp.
- Grīšle** **Grīšle R.** Vai latviešu valodā ir instrumentālis? // *Baltu filoloģija IX*. – R.: LU, 2000. – 21.–23. lpp.
- Kalme I** **Kalme V.** Vingrošanas termini latviešu valodā. / *Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai*. – Liepāja: 1995. – 164 lpp.
- Kalme II** **Kalme V.** Vārdu struktūra morfēmiskā un ortogrāfiskā aspektā // *Valoda* – 1997. – Daugavpils PU: Saule, 1999. – 7.–12. lpp.
- Jankevics** Latviešu valodas gramatika VIII – XI klasei. I daļa. A. Jankevica red. – R.: LVI, 1954. – 327 lpp.
- Kalnača I** **Kalnača A.** Darbības vārda laika formu gramatiskā sinonīmija // *Baltu filoloģija VII*. – R.: LU, 1997. – 116.–125.lpp.
- Kalnača II** **Kalnača A.** Darbības vārda laika formu temporalitātes un atemporalitātes aspekts // *Linguistica Lettica*. – 1997. – Nr.1. – 129.–135.lpp.

- Kalnača III **Kalnača A.** Darbības vārda veida opozīcijas kontekstuālā izpausme latviešu valodā// *Linguistica Lettica*. – 1998. – Nr.2. – 247.–255.lpp.
- Koluža u.c. **Koluža R., Lāce R., Megi D.** Latviešu valoda 8. un 9.klasei. – R.: Zvaigzne, 1990. – 319 lpp.
- Lāce **Lāce R.** Latviešu valoda 10.–12. klasei. – R.: Zvaigzne ABC, 1995. – 232 lpp.
- Latv. val. 9.-11.kl. Latviešu valoda 9. – 11.klasei. – R.: LVI, 1963. – 414 lpp.
- Laua I **Laua A.** Latviešu leksikoloģija. – R.: Zvaigzne, 1981.– 288 lpp
- Laua II **Laua A.** Latviešu literārās valodas fonētika. – R.: Zvaigzne ABC, 1997. – 158 lpp.
- Laua III **Laua A.** Par vietniekvārdu *manējs, tavējs* u.c. lietošanu// Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R.:Liesma, 1966. – 92.lpp.
- LEV I **Karulis K.** Latviešu etimoloģijas vārdnīca. I. – R.: Avots,1992. – 638 lpp.
- LEV II **Karulis K.** Latviešu etimoloģijas vārdnīca.II. – R.: Avots,1992. – 671 lpp.
- LLVV Latviešu literārās valodas vārdnīca.1. – 8. sēj. – R.: Zinātne, 1972. – 1996.
- LVBV Latviešu valodas biežuma vārdnīca. / Apvienotais (1. –3.) sēj. – R.: Zinātne, 1973. – 1002 lpp.
- LVPPV Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca. – R.: Avots, 1995. – 942 lpp.
- LVPV Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. – R.:Avots, 1981. – 358 lpp.
- LVV Latviešu valodas vārdnīca. – R.: Avots, 1987. – 883 lpp.
- Metuzāle **Metuzāle – Kangere** International Words – Language Policy And Lexical Processes // Terminoloģijas zinātne: stāvoklis un perspektīvas./ Zin. konf. Tēzes. – R.: Zinātne, 1992. – 34.–35.lpp.
- Milvg I Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. - R.: LPSR ZA izdevniecība, 1959. – 830 lpp.
- Niselovičs **Niselovičs I.** Tagadnes divdabis ar izskaņu -ošs mūsdienu valodas praksē// Latviešu valodas kultūras jautājumi, 4. laid. – R.: Liesma, 1968. – 77.–89.lpp

- Nītiņa I** **Nītiņa D.** Dažas piezīmes par morfoloģijas jautājumiem // Savai valodai. – R.: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1997. – 201.–217.lpp.
- Nītiņa II** **Nītiņa D.** Ģenitīveņi (ģenitīvs kā nelokāma vārdšķira latviešu valodā) // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1994. – Nr.3. – 21.–25. lpp.
- Nītiņa III** **Nītiņa D.** Ievads valodniecībā. – R.: LU, 1991. – 188 lpp.
- Nītiņa IV** **Nītiņa D.** Vārdšķiras un to konversija latviešu valodā // LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1985. – Nr.1. – 68.–76.lpp.
- Noteikumi** Noteikumi par vārdu un uzvārdu rakstību un identifikāciju dokumentos. – Rīgā 1992. gada 31. jūlijā.
- Ozola Ā. I** **Ozola Ā.** Lokāmais darāmās kārtas tagadnes divdabīs ar izskaņām -ošs, -oša // Latviešu valodas kultūras jautājumi, 13. laid. – R.: Liesma, 1977. – 144.–154.lpp.
- Ozola Ā. II** **Ozola Ā.** Vēlreiz par divdabja ar izskaņām -ošs, -oša lietošanu un ierobežošanu mūsdienu valodā// Latviešu valoda kultūras jautājumi, 22.laid. – R.: Avots, 1986. – 57.–62.lpp.
- Ozola Ā. III** **Ozola Ā.** Verba transitivitātes un intransitivitātes kategorijas leksiski gramatiskais aspekts// Vārda semantika. – R.: Zinātne, 1971. – 216.–228. lpp.
- Ozola I.** **Ozola I.** Vitrupe izloknes divdabju sistēma un lietošanas tipi/ Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. – Liepāja: 1986. –186 lpp.
- Paegle** **Paegle Dz.** Latviešu valoda 6. klasei. – R.: Zvaigzne, 1993. – 76 lpp.
- Pauliņš u.c.** **Pauliņš O., Rozenbergs J., Vilāns O.** Latviešu valodas mācības pamatkurss. – R.: Zvaigzne, 1978. – 292 lpp.
- Rozenbergs** **Rozenbergs J.** Latviešu valodas praktiskā stilistika. II. – R.: Zvaigzne, 1983. – 151 lpp.
- Pokrotniece** **Pokrotniece K.** Konsonantiskie lietvārdu piedēkļi mūsdienās// Latviešu valodas kultūras jautājumi, 16. laid. – Avots, 1980. 96.–100. lpp.
- Pūtele** **Pūtele I.** Dažas problēmas profesiju nosaukumu lietošanas praksē // Linguistica Lettica. – 1999. – Nr.4. – 74.–83.lpp.
- Rudzīte** **Rudzīte M.** Latviešu dialektoloģija. – R.: LVI, 1964. – 431 lpp.
- Skujiņa I** **Skujiņa V.** Jaunākais terminoloģijā// Latviešu valodas kultūras jautājumi, 13. laid. – R.: Liesma, 1977. – 87.–97. lpp.

- Skujiņa II** **Skujiņa V.** Latviešu terminoloģijas izstrādes principi. – R.: Zinātne, 1993. – 224 lpp.
- Skujiņa III** **Skujiņa V.** Latviešu valoda lietišķajos rakstos. – R.: Zvaigzne ABC, 1999. – 147 lpp.
- Smiltņiece I** **Smiltņiece G.** Dažas iezīmes *īio*-celma lietvārdu morfoloģisko variantu lietojumā latviešu rakstu valodā// Valodas aktualitātes 1984. – R.: Zinātne, 1985. – 38.–48. lpp.
- Smiltņiece II** **Smiltņiece G.** Dažas iezīmes *o*-celma lietvārdu gramatisko formu lietojumā latviešu rakstu valodā// LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1989. – Nr.9. – 33.–38.lpp.
- Soida I** **Soida E.** Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā. – R.: LVU, 1969. – 79 lpp.
- Soida II** **Soida E.** Forma un nozīme mūsdienu latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā// Vārddarināšanas problēmas mūsdienu valodniecībā. – R.: LVU, 1969. – 43.–52. lpp.
- Soida III** **Soida E.** Galotnes derivatīvās funkcijas latviešu valodā// LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. – 1977. – Nr.2., 109.–121. lpp.
- Soida IV** **Soida E.** Ģenitīverī// Latviešu valodas kultūras jautājumi, 10. laid. – R.: Liesma, 1974. – 114.–128.lpp.
- Soida V** **Soida E.** Verbu derivācijas un valences attieksmes// Baltu valodas senāk un tagad. – R.: Zinātne, 1985. – 160.–166. lpp.
- Staltmane** **Staltmane V.** Verbu veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā// Valodas un literatūras institūta raksti. – R.: LPSR ZA, 1958. – 5.–47.lpp.
- Strautiņa** **Strautiņa V.** Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētika. – R.: LVU, 1984. – 59 lpp.
- SV I** Svešvārdu vārdnīca. – R.: Liesma, 1969. – 701 lpp.
- SV II** Svešvārdu vārdnīca/ J. Balduncika redakcijā. – R.: Jumava, 1999. – 877 lpp.
- Veidemane** **Veidemane R.** Par divdabju ar izskaņu *-ams (-āms)* semantiku un gramatisko raksturojumu// Baltu valodas senāk un tagad. – R.: Zinātne, 1985. – 148.–153.lpp.
- Veisbergs I** **Veisbergs A.** Dzimtes kategorija latviešu vārdnīcās// Linguistica Lettica. – 1999. – Nr.5. – 48.–57.lpp.
- Veisbergs II** **Veisbergs A.** Īsinātās vārddarināšanas formas latviešu valodā // Linguistica Lettica. – 1997. – Nr.1. – 271.–282.lpp.
- Vulāne I** **Vulāne A.** Interfikss mūsdienu latviešu valodā// Linguistica Lettica. – 1997. – Nr.1 – 283.–293. lpp.

Vulāne II

Vulāne A. Morfēmikas un vārddarināšanas termini. – R.: bez izdevn., – 17 lpp. Tabulas un shēmas latviešu valodas morfoloģijā. – Turpat bez lpp. nr.

Vulāne III

Vulāne A. Puspriedēkļi mūsdienu latviešu literārās valodas derivatīvajā sistēmā// LU Zinātniskie raksti "Latviešu valodas un literatūras problēmas" – R., 1992. – 95.–119. lpp.

SAĪSINĀJUMI

fr.	- franču
gr.	- grieķu
it.	- itāļu
lat.	- latīņu
sal.	- salīdziniet
sk.	- skatīt

SATURS

PRIEKŠVārds	3
IEVADS – V.Kalme	4
1. Gramatika un morfoloģija, morfoloģijas robežzinātnes	4
2. Vārda leksiskā nozīme, vārdforma, vārda gramatiskā nozīme	6
3. Paradigma, pamatforma	7
4. Gramatiskās kategorijas	8
5. Vārdšķiras	9
5.1. Grupējuma principi	9
5.2. Iedalījums pēc patstāvīguma	11
5.3. Iedalījums pēc lokāmības	12
6. Gramatiskā homonīmija	13
MORFĒMIKA – V.Kalme	15
1. Morfēmas un morfēmas jēdziens	15
2. Morfi jeb morfēmu varianti	16
2.1. Vārddarināšanas morfi	17
2.2. Formveides morfi	18
3. Morfēmu iedalījums pēc nozīmīguma	19
4. Morfēmu novietojums	20
5. Morfēmu funkcijas	21
5.1. Saknes funkcijas	21
5.2. Priedēkļa funkcijas	22
5.3. Piedēkļa funkcijas	22
5.4. Galotnes funkcijas	23
5.5. Interfiksa funkcijas	24
6. Morfēmu semantika	24
7. Morfēmu cilme	25
8. Morfēmu apvienojumi	27
8.1. Celms	27
8.2. Izskaņa	27
8.3. Fināle	28
VĀRDFORMU VEIDOŠANA JEB FORMVEIDE – V.Kalme	29
1. Formu tipi	29
2. Formveides paņēmieni un līdzekļi	30
2.1. Afiksācija	31
2.2. Skaņu pārmaiņas	32
2.3. Saknes maiņa	33
3. Gramatiskās homoformas	34
4. Morfēmu homonīmija	34
VĀRDDARINĀŠANA – V.Kalme	36
1. Vārdu rašanās	36
1.1. Mantoti vārdi	36
1.2. Aizgūti vārdi	36
1.3. Darināti vārdi	37
2. Vārddarināšanas sakari ar citām valodniecības nozarēm	37
3. Vārddarināšanas paņēmieni, līdzekļi un pamatjēdzieni	39
3.1. Afiksācija jeb atvasināšana	42
3.2. Saliktu vārdu darināšana	47

3.3. Konversija jeb vārdšķiras maiņa	55
3.4. Skaņu pārmaiņas	57
LIETVĀRDS (Substantīvs) – G. Smiltneice	60
I. Lietvārda vispārīgs raksturojums	60
II. Lietvārdu iedalījums pēc nozīmes	61
1. Sugas vārdi	61
2. Īpašvārdi	61
III. Lietvārdu morfēmisks sastāvs, darināšanas paņēmieni un līdzekļi	63
1. Pirmatnīgie lietvārdi	63
2. Atvasinātie (afiksālie) lietvārdi	64
2.1. Lietvārdu piedēkļi (prefiksi)	64
2.2. Lietvārdu piedēkļi (sufiksi)	66
2.3. Derivatīvās galotnes	78
3. Saliktie lietvārdi (salikteņi)	80
3.1. Sintaktiskie (neatvasinātie) salikteņi	81
3.2. Sintaktiski morfoloģiskie (atvasinātie) salikteņi	82
3.3. Saīsinājumsalikteņi jeb abreviatūras	83
4. Lietvārdu rašanās konversijas ceļā (substantivācija)	84
5. Skaņu pārmaiņas lietvārdu darināšanā	86
IV. Lietvārda gramatiskās kategorijas	86
1. Dzimtes kategorija	88
1.1. Būtju nosaukumu dzimte	87
1.2. Kopdzimtes lietvārdi	89
1.3. Nelokāmo lietvārdu dzimte	90
2. Skaitļa kategorija	90
2.1. Vienskaitlinieki	91
2.2. Daudzskaitlinieki	93
3. Locījuma kategorija un locījumu nozīmes	94
3.1. Nominatīva nozīmes	95
3.2. Ģenitīva nozīmes	95
3.3. Datīva nozīmes	97
3.4. Akuzatīva nozīmes	98
3.5. Instrumentāļa nozīmes	99
3.6. Lokatīva nozīmes	100
3.7. Vokatīvs	101
V. Lietvārdu deklinācijas	101
1. Pirmā deklinācija	102
2. Otrā deklinācija	103
3. Trešā deklinācija	105
4. Ceturtā deklinācija	107
5. Piektā deklinācija	108
6. Sestā deklinācija	110
VI. Atgriezeniskie lietvārdi	112
VII. Nelokāmie lietvārdi	113
1. Nelokāmie internacionālisti	113
2. Ģenitīveņi	113
3. Abreviatūras (saīsinājuma salikteņi)	114
ĪPAŠĪBAS Vārds (Adjektīvs) – V. Kalme	115
I. Īpašības vārda vispārīgs raksturojums	115
II. Īpašības vārdu iedalījums pēc nosauktās pazīmes rakstura	117

1. Kādības jeb kvalitatīvie īpašības vārdi	117
2. Attieksmes jeb relatīvie īpašības vārdi	117
III. Īpašības vārdu iedalījums pēc morfēmiskā sastāva	118
1. Pirmatnīgie īpašības vārdi	118
2. Atvasinātie (afiksālie) īpašības vārdi	119
3. Saliktie īpašības vārdi	119
IV. Īpašības vārdu darināšana	119
1. Afiksācija	120
1.1. Prefiksācija	120
1.2. Sufiksācija	122
2. Saliktedarīšana	127
2.1. Iedalījums pēc komponentu savstarpējām sintaktiskajām attieksmēm	127
2.2. Iedalījums pēc darināšanas veida	128
2.3. Komponentu cilme	130
3. Adjektivācija	130
4. Skarņu mija	132
V. Īpašības vārda gramatiskās kategorijas un locīšana	133
1. Nominālās kategorijas	133
2. Noteiktības (nenoteiktības) kategorija	133
3. Īpašības vārdu locīšana	134
3.1. Nenoteiktās galotnes īpašības vārdu locīšana	134
3.2. Noteiktās galotnes īpašības vārdu locīšana	134
VI. Īpašības vārda galotņu izvēles nosacījumi	136
1. Nenoteiktās galotnes lietošana	136
1.1. Satura nosacījumi	137
1.2. Pozicionālie nosacījumi	137
1.3. Funkcionālie nosacījumi	138
1.4. Stilistiskie nosacījumi	140
2. Noteiktās galotnes lietošana	140
2.1. Satura nosacījumi	140
2.2. Pozicionālie nosacījumi	141
2.3. Objektīvie nosacījumi	143
2.4. Stilistiskie nosacījumi	143
VII. Īpašības vārdu salīdzināmās pakāpes	144
1. Pamata pakāpe	144
2. Pārākā pakāpe	146
3. Vispārākā pakāpe	147
SKAITĻA Vārds (Numerālis) – V. Kalme	149
I. Skaitļa vārda vispārīgs raksturojums	149
II. Skaitļa vārdu iedalījums pēc nozīmes	151
1. Pamata skaitļa vārdi	151
2. Kārtas skaitļa vārdi	151
III. Skaitļa vārdu iedalījums pēc morfēmiskā sastāva	152
IV. Skaitļa vārdu darināšana	154
1. Afiksācija	154
2. Saliktu vārdu darināšana	155
2.1. Veselu skaitļu nosaukumu darināšana	155
2.2. Daļu skaitļa vārdu darināšana	156
3. Numeralizācija	157
V. Skaitļa vārda gramatiskās kategorijas	158
1. Dzimtes kategorija	158
1.1. Pamata skaitļa vārdu dzimtes kategorija	158

1. 2. Kārtas skaitļa vārdu dzimtes kategorija	159
2. Skaitļa kategorija	159
2.1. Pamata skaitļa vārdu skaitļa kategorija	159
2.2. Kārtas skaitļa vārdu skaitļa kategorija	159
3. Locījumu kategorija	160
3.1. Nelokāmie skaitļa vārdi	160
3.2. Lokāmie skaitļa vārdi	160
VI. Skaitļa vārdu lietojums	163
1. Pēc īpašības vārdu parauga lokāmo skaitļa vārdu lietojums	163
2. Pēc lietvārdu parauga lokāmo skaitļa vārdu lietojums	165
3. Nelokāmo skaitļa vārdu lietojums	166
4. Aptuvena daudzuma apzīmēšana	167
VIETNIEKVārds (Pronomens) – G. Smiltnece	168
I. Vietniekvārda vispārīgs raksturojums un gramatiskās kategorijas	168
II. Vietniekvārdu morēmiskais sastāvs un darināšana	169
III. Vietniekvārdu iedalījums	170
1. Iedalījums pēc nozīmes	170
2. Iedalījums pēc funkcijas	171
IV. Personu vietniekvārdi	172
1. Personu vietniekvārdu raksturojums	172
2. Personu vietniekvārdu locīšana	173
3. Personu vietniekvārdu lietošana	174
V. Atgriezeniskais vietniekvārds	177
1. Vietniekvārda raksturojums	177
2. Vietniekvārda lietošana	177
VI. Piederības vietniekvārdi	178
1. Piederības vietniekvārdu raksturojums un lietošana	178
2. Piederības izteikšana ar personu vietniekvārdu ģenitīva formām	179
3. Atvasinātie piederības vietniekvārdi	179
VII. Norādāmie vietniekvārdi	180
1. Norādāmo vietniekvārdu raksturojums	180
2. Norādāmo vietniekvārdu locīšana	181
3. Norādāmo vietniekvārdu lietošana	181
VIII. Jautājamie vietniekvārdi	184
1. Jautājamo vietniekvārdu locīšana	185
2. Jautājamo vietniekvārdu lietošana	185
IX. Attieksmes vietniekvārdi	186
X. Nenoteiktie vietniekvārdi	188
1. Nenoteikto vietniekvārdu raksturojums	188
2. Nenoteikto vietniekvārdu lietošana	189
XI. Noteiktie vietniekvārdi	191
1. Noteikto vietniekvārdu locīšana	191
2. Noteikto vietniekvārdu lietošana	192
XII. Noliegtie vietniekvārdi	195
DARBĪBAS Vārds (Verbs) – G. Smiltnece	196
I. Darbības vārda vispārīgs raksturojums un gramatiskās kategorijas	196
II. Darbības vārda pamatcelmi	197
III. Darbības vārdu morēmiskais sastāvs un darināšana	198
1. Pirmatnīgie darbības vārdi	198

2. Atvasinātie (afiksālie) darbības vārdi	198
2.1. Darbības vārdu piedēkļi	199
2.2. Darbības vārdu piedēkļi	200
3. Saliktie darbības vārdi (salikterji)	202
4. Skaņu pārmaiņas darbības vārdu darināšanā	203
IV. Darbības vārda formu iedalījums	203
1. Darbības vārdu iedalījums pēc formu morfoloģiskā veidojuma un sintaktiskajām funkcijām	204
1.1. Finītās formas	204
1.2. Infinitās formas	204
2. Darbības vārdu iedalījums pēc formas un nozīmes	205
2.1. Atgriezenisko darbības vārdu veidošanās	205
2.2. Atgriezenisko darbības vārdu nozīmes	206
3. Darbības vārdu iedalījums pēc gramatiskā patstāvīguma	208
4. Darbības vārdu iedalījums pēc nozīmes un saistījuma ar citiem vārdiem	209
4.1. Pārejošie darbības vārdi	209
4.2. Nepārejošie darbības vārdi	210
5. Darbības vārdu iedalījums pēc locīšanas īpatnībām	211
5.1. Pirmā konjugācija	211
5.2. Otrā konjugācija	214
5.3. Trešā konjugācija	215
5.4. Paralēli lokāmie darbības vārdi	216
5.5. Nekārtnie darbības vārdi	217
V. Veida kategorija	218
1. Nepabeigta veida (imperektīvie) darbības vārdi	219
2. Pabeigta veida (perfektīvie) darbības vārdi	220
VI. Kārtas kategorija	222
1. Darāmā kārtā	222
2. Ciešamā kārtā	223
VII. Laika kategorija	224
1. Vienkāršās un saliktās laika formas	225
2. Laika formu absolūtā un relatīvā nozīme	225
VIII. Izteiksmes kategorija	226
1. Īstenības izteiksme (indikatīvs)	226
1.1. Vienkāršā tagadne	227
1.2. Saliktā tagadne	232
1.3. Vienkāršā pagātne	233
1.4. Saliktā pagātne	235
1.5. Vienkāršā nākotne	236
1.6. Saliktā nākotne	239
2. Pavēles izteiksme (imperatīvs)	239
2.1. Pavēles izteiksmes formu veidošana	240
2.2. Pavēles izteiksmes formu nozīmes	242
3. Vēlējuma izteiksme (kondicionālis)	243
3.1. Vēlējuma izteiksmes formu veidošana	243
3.2. Vēlējuma izteiksmes formu nozīmes	244
4. Atstāstījuma izteiksme (relatīvs)	245
4.1. Atstāstījuma izteiksmes formu veidošana	245
4.2. Atstāstījuma izteiksmes formu nozīme	247
5. Vajadzības izteiksme (debitīvs)	249
5.1. Vajadzības izteiksmes formu veidošana	249

5.2. Vajadzības izteiksmes formu saistījums ar deklinējamiem vārdiem	252
5.3. Vajadzības izteiksmes formu nozīme	253
IX. Personas kategorija un skaitļa kategorija	253
1. Personas kategorija	253
1.1. Personas kategorijas izpausme	254
1.2. Vienpersonas darbības vārdi	254
2. Skaitļa kategorija	255
X. Nenoteiksme	256
XI. Divdabis (Particips)	257
1. Lokāmie divdabji	258
1.1. Lokāmie divdabji un darbības vārdi	258
1.2. Lokāmie divdabji un īpašības vārdi	259
1.3. Lokāmo divdabju iedalījums	260
1.4. Darāmās kārtas divdabji	261
1.5. Ciešamās kārtas divdabji	268
2. Daļēji lokāmais divdabis	274
2.1. Divdabja raksturojums	274
2.2. Divdabja veidošana un pareizrakstība	275
2.3. Divdabja nozīme un lietojums	276
3. Nelokāmie divdabji	277
3.1. Nelokāmo divdabju pazīmes	277
3.2. Nelokāmais divdabis ar <i>-ot, -oties</i>	278
3.3. nelokāmais divdabis ar <i>-am, -ām, -amies, -āmies</i>	280
LITERATŪRAS SARAKSTS	282
SAĪSINĀJUMI	287
SATURS	288

V. Kalme, G. Smiltniece

Latviešu literārās valodas
vārddarināšana un
morfoloģija

Lokāmās vārdšķiras

Tirāža 300 eks.

Izdevējs: Izdevniecība LiePA
Baseina iela 9
Liepāja LV 3401
Tel. 3429796

THE
LIBRARY OF THE
BOSTON PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1870

1870

THE
LIBRARY OF THE
BOSTON PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1870

THE
LIBRARY OF THE
BOSTON PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1870

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0301049145

**OBLIGĀTAIS
EKSEMPĻĀRS**

2.80

2001-3
L 651